

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORK

NO. 384.

विशेषिकदर्शने
महर्षिकल्पप्रशस्तदेवविरचितं
प्रशस्तपादभाष्यम् ।

विद्वच्चूडामणिव्योमशिवाचार्यनिर्मितया व्योमवत्या समन्वितम् ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यक्षेण पं० गोपी-
नाथकविराजेन न्यायोपाध्याय पं० दुर्गन्धराजशास्त्रिणा च संस्कृतम् ।

THE
PRASASTAPADABHASYAM

By Prasastadevāchārya
WITH A COMMENTARY, CALLED
VYOMAVATI,
By Vyomas'ivāchārya.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.,
PRINCIPAL, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,
SARASVATI BHAVANA, BENĀRES,
and
DHUNDHIRAJ SHASTRI Nyāyopādhyāya.

FASCICULUS VI-६.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

वीर सेवा मन्दिर दिल्ली

क्रम मस्या

काल न०

खण्ड

संस्कृत ।
स्कृता ॥ १ ॥
ञ्जुलदर्शना ।
दमोहितम् ॥ २ ॥

*Printed by Jai Krishnā Das Gupta
at the Vidya Vibas Press, Benares.*

Agents:

- 1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति तदैवाण्वन्तरेऽपि कर्म ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः तदैवाण्वन्तरकर्मणा द्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् द्यणुकाणुसंयोगस्य विनाशः तस्मिन्नेव काले संगोगविनाशात् द्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य द्यणुकाणुविभागस्य विनाशः । ततश्च विरोधिगुणासम्भवान्नित्यद्रव्यसमवेतकर्मणो नित्यत्वमिति । तन्त्वंश्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टो न तन्त्वंश्वन्तरविभाग इति एतस्मादुत्तरो विभागो जायते अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवत् तस्मिन्नेव काले कर्म संयोगं कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः ।

अथवा अंश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ कर्मोत्पद्यते ततोऽंश्वन्तरविभागात् तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाशः ।

तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेनाश्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ॥

(व्यो०) प्रतीतिः प्रत्ययो ज्ञानं प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययोऽभिधानम् , तद्धेतुत्वमन्येषामपीति विभक्तग्रहणम् । तथाप्याकाशात्मभ्यां व्यवहारपरिहारार्थं द्रव्यविशेषणत्वे सतीति द्रष्टव्यम् । तथाहि विभाग

इतरभ्यो भिद्यते द्रव्यविशेषणत्वे सति विभक्तप्रत्ययनिमित्तत्वात् ।
यस्तु न भिद्यते न चासावेवम् यथा रूपादिरिति । तथा विभक्तप्र-
त्ययो विशेष्यज्ञानत्वान्न सै विशेषणाद्भवतीति परीक्षापरं वाक्यम् ।
न चास्य वासनाप्रभवत्वम् । तस्याः पूर्वमेव प्रतिषेधात् । विरल-
देशोत्पादश्च क्षणभङ्गनिषेधादेव निषिद्धः । अथ संयोगस्यानुत्पादे
विनाशे च विभक्त्यवधारणान्यो विभाग इति चेत् । न । विभागं
विना संयोगविनाशस्यैवाभावात् । तथाहि—गुणानामाश्रयविना-
शाद्विरोधिगुणप्रादुर्भावाच्च विनाशोपलब्धेः, यत्राश्रयाविनाशस्तत्र
संयोगस्याविनाशश्च विभक्तप्रत्ययः स्यात्, दृष्टश्च संयोगविनाशः
तेन कर्मणो गुणविनाशे सामर्थ्यादर्शनात् अन्यस्य विनाशहेतोर-
भावाद्विभागोभ्युपगन्तव्यः । संयोगाभावे च भाक्तो विभक्तप्रत्यय
इति । अर्थाक्रियामाह-शब्दविभागहेतुश्च । वंशदलविभागकलुषादिप-
त्तिः विभागाच्च विभागोत्पत्तिरिति वक्ष्यामः । अथ कथंलक्षणः
कतिविधश्चेति वाच्यमिहापि सम्बध्यत इति ज्ञानं पूर्ववत् प्रतिस-
माधानात् ।

लक्षणमाह—प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । प्राप्तिः संयोगः पूर्व
यस्याः सा तत्पूर्विका अप्राप्तिर्विभागः । संयोगानुत्पत्तिश्चाप्राप्तिः ।
न च प्राप्तिपूर्विकेति । अथ प्राप्तेः पूर्वकालत्वात् किं कारणत्वम् ? सति
भावो वा सति भावमात्रम् । न तु कारणत्वमिति केचित् । तत्तु न
बुद्ध्यामेह । क्रियावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागजन्मनि संयोगस्या-
पि व्यापारोपलब्धेः । नहि क्रियावत्संयोगाभावे विभागो भवति
तद्भावे तु भवतीति । न चान्वयव्यतिरेकिणः संयोगस्य विभाग-
कारणत्वे किञ्चित् बाधकमस्ति, यस्य भयादकारणत्वमिष्येत, स्व-
कार्यविरोधित्वं तु गुणानामिष्टं शब्दादौ, प्रत्यासन्नश्च संयोगो वि-
भागोत्पत्तावित्यसमवायिकारणं यथोक्ता चाप्राप्तिर्विभाग इति । ल-
क्षणे संयोगवदाक्षेपप्रतिसमाधानम् ।

स च त्रिविध एवान्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च विभा-
ग इति । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजौ संयोगवदिनि । एतेन कर्मणा
विभागेन च विभागो जन्यते, यथा स्थाणोः इयेनेनेति । अत्र हि
इयेनावयविनि स्थाणुना तच्चरणाविभागसमकालं कर्मसञ्चिन्तना-
दुभयोः प्रत्यासन्नत्वे सति व्यापारः सम्भवतीति चिन्तनीयम् ।

विभूनां च मूर्तैरिति केवलैककर्मजः । तथा द्वाभ्यां कर्मभ्यां विभागैश्च विभागो जन्यते । यथा मल्लयोर्मेषयोर्वेति । यथाहि मेषशिरसि कर्मोत्पन्नं शिरोन्तराद्विभागं करोत्येवं तदवयविनापीत्यवयवावयवविधिभागत्रयमवयवविधिभागोत्पत्तौ प्रत्यासन्नत्वे सति सामर्थ्यावधारणात् कारणमिति । तथाविभागरहिताभ्यां विभागो जन्यते, यथा परमाण्वोरित्यतिदेशार्थः । विभागजस्तु व्याख्यायते । एतद्वैविध्यं कारणभेदादित्याह कारणविभागात् कारणाकारणविभागोऽवेति । नन्वेकस्मादपि कारणादेकं कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति न कारणभेदात् भेदो युक्तः । तन्न । सामग्रीभेदस्य विवक्षितत्वात् । तथा ह्येका कारणविभागोपलक्षिता, अन्या तु कारणाकारणविभागोपलक्षिता सामग्रीति तद्भेदाच्च विभागस्य भेदो घटन एव । सामग्रीभेदेन कार्यस्य घटादेर्भेददर्शनात् । विरुद्धधर्माधिकरणत्वञ्च विभिन्नप्रतिभासविषयत्वात् । तथाहि—कारणविभागपूर्वको विभागः सक्रियस्यैव कारणाकारणविभागपूर्वकस्तु निष्क्रियस्यैवेति । तथा कारणविभागपूर्वको विभागः शब्दमारभते कारणाकारणविभागपूर्वको विभागो विभागमेवेति धर्मभेदः । तद्भेदाच्चान्यत्र भेदोपलब्धेरिहापि भेदोऽवश्यम्भावी ।

कारणविभागात्तावद्विभागमाह कार्याविष्ट इत्यादिना । कार्येणाविष्टं व्याप्तमारब्धकार्यमिति यावत् । तस्मिन्कारणे कर्मोत्पन्नं न कारणमात्रे यदाऽवयवान्तराद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं करोति न तदाऽऽकाशादिदेशाद्यदा त्वाकाशादिदेशाश्च तदावयवान्तराद्विशिष्टं विभागमिति स्थितिः विभागजविभागचिन्तायाः प्रतिज्ञाता । ननु सर्वमेतदसाम्प्रतम्, विपरीतार्थव्यवस्थायां प्रमाणोपपत्तेः । तथाहि—विशिष्टकारणकर्मावयवान्तरविभागोत्पत्तिसमकालमाकाशदेशेन विभागमारभते अवयवकर्मत्वात् । यद्यवयवकर्म तत्तदवयवान्तरविभागोत्पत्तिसमकालमाकाशदेशेनापि विभागमारभते यथा पञ्चावयवकर्म । तथा चेत्तत् कर्म । तस्माद्यथोक्तसाध्यम् । एवं विशिष्टावयवा अवयवान्तरविभागोत्पत्तिसमकालमाकाशदेशेन विभजन्तेऽत्रयवत्वात्पक्षपत्रवत् । अवयवविभागोऽप्याकाशदेशे विभागेन सहोत्पद्यते अवयवविभागत्वात् पञ्चावयवविभागवत् । एवमन्यदप्युक्तम् । न चात्र पक्षधर्मत्वादीनामुपलब्धे-

बाधकमस्तीति । असदेतत् । बाधकोपपत्तेः । तथाहि—यत्र विभागद्वयजनकत्वं कर्मणो दृष्टं तत्र द्रव्याविनाशो द्रव्यारम्भकसंयोगाविनाशस्तद्विरोधिविभागानुत्पादोऽवयवस्यास्वातन्त्र्यं तद्वृत्तित्वं च कर्मण इति व्यापका धर्मा दृष्टास्ते च व्यावर्त्तमानाः स्वव्याप्तं विभागद्वयजनकत्वं गृहीत्वा व्यावर्त्तन्त इत्यन्यथासिद्धम् । न चैवं विशेषविरुद्धानुमानमेतद्धर्माणामव्यभिचारात् । यत्र हि व्यभिचारिणो धर्मास्तदेव विशेषविरुद्धानुमानमिति । यदि वान्यत्र कार्यविशेषेण कारणविशेषप्रसिद्धेः कार्यविशेषप्रतिपादनार्थं तत् । एकत्र द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोऽन्यत्र विभागमात्रं न तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमात्रमेवेति । न च कार्यविशेषः कारणविशेषं व्यभिचरतीति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागसम्पादने विभागमात्रजनने च कर्मणो विशेषोऽभ्युपगन्तव्यः । स तु क्षणिकैकद्रव्यवृत्तिव्यवधिनामुभयत्रापि सम्भवात् एकत्राकाशदेशे विभागजनकत्वमन्यत्राजनकत्वमेव विशेष इति कल्प्यते । तेन यदि स्वतन्त्रावयवकर्माकाशदेशे न विभागं कुर्याद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनो विभागस्यानुत्पत्तिरिति संयोगाविनाशो द्रव्याविनाशः स्यात् । न चात्रावयवविनाशात् कार्यद्रव्यस्य च विनाशः तदवयवकर्मणोऽप्याकाशदेशेन विभागजनकत्वाभ्युपगमेऽवयवान्तरेण विशिष्टविभागानुपपत्तौ संयोगाविनाशेन तस्याप्यविनाशः स्यात् । एवमुत्तरोत्तरावयवेष्वप्याश्रयविनाशेन विनाशाभ्युपगमे ह्यणुकस्याविनाशः तदाश्रयस्य नित्यत्वात् । अथ संयोगविनाशात् ह्यणुकविनाशः । तर्हि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोऽभ्युपगन्तव्यः । तेन सताऽऽश्रयविनाशेनापि विनाशोपपत्तेः । तथाहि—द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् विनष्टे समवायिकरणे तदाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशो घटत एव । तस्माद्यत्र द्रव्यविनाशस्तत्रावयवकर्माकाशदेशेन विभागं नारभत इति । प्रयोगस्तु स्वतन्त्रावयवकर्मावयवान्तरेण द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागं नारभते अवयवकर्मत्वात् पञ्चपञ्चकर्मवत् । तथा स्वतन्त्रावयवोऽवयवान्तरेण विशिष्टविभागसमकालं नाकाशदेशेन विभजते अवयवत्वात् पञ्चपञ्चवत् । एव विभागादेरपि पक्षीकरणानुमानमूह्यम् । विशिष्टविभागानामुत्पत्तिश्चात्र द्रव्याविनाशेनैव निश्चीयत इति स-

पक्षधर्मत्वम् पञ्चावयवकर्मणादेः । न च विशिष्टविभागसमकालमाका-
शदेशेन विभागमारभमाणं किञ्चिदुपलब्धमिति विपक्षाभावादन्य-
थाव्यभिचारेणैव गमकत्वं ज्ञेयम् । सामान्येन त्ववयवविभागसमकाल-
माकाशदेशेन विभागजनकत्वप्रतिषेधे साध्ये व्यतिरेकाव्यभिचा-
रेणापि गमकत्वमिति । तथाहि—स्वतन्त्रावयवकर्मवयवान्तरविभा-
गसमकालमाकाशदेशेन विभागं नारभते स्वतन्त्रावयवकर्मत्वात् ।
यत्प्रारभते न तत्स्वतन्त्रावयवकर्म यथा पद्मपत्रकर्मैति । तथा स्वत-
न्त्रावयवोऽवयवान्तरविभागसमकाले नाकाशदेशेन विभजते स्वतन्त्रा-
वयवत्वात् । यस्तु विभजते न चासौ स्वतन्त्रावयवः । यथा पद्मपत्र-
मिति । स्वातन्त्र्यन्तु क्रियाक्रमेण द्रव्यविनाशे भविष्यतीति पूर्वमेवो-
च्यते । न चैतत् पद्मावयवसङ्कोचादिक्रियायां सम्भवति, द्रव्यविनाशा-
दर्शनात् । अथ पद्मावयवकर्माप्यवयवविभागसमकालमाकाशदेशेन
विभागमारभत इत्यतीन्द्रियत्वादनुमानं प्रमाणं वाच्यम्, प्रमाणं
विना प्रमेयाप्रसिद्धेः । तत्र यद्यस्वतन्त्रावयवकर्मत्वं व्यतिरेकाव्यभि-
चारेण गमकमितरेतराश्रयत्वं स्यात् एकाप्रसिद्धावितराप्रसिद्धेरि-
ति । नैतदेवम् । आकाशदेशेनास्वतन्त्रावयवकर्मणो विभागजनक-
त्वे बाधकाभावात् । तथाहि—स्वतन्त्रावयवकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोग-
विरोधुत्पादकत्वं आकाशदेशेन विभागजनकत्वे बाधकमस्ति, नैव-
मत्रेति । तथाहि—पद्मावयवकर्माकाशदेशेन विभागमारभते तदार-
म्भकबाधकानुत्पत्तौ कर्मत्वात् । यद्यदेवं तत्तदाकाशादिदेशेन विभाग-
मारभते यथाऽनारब्धकार्यपरमाणुकर्मैति । अवश्यं च परमाणोराका-
शादिदेशेन सम्बद्धस्योत्पन्नं कर्म तत्संयोगनिवर्त्तकं विभागमार-
भेत । तदन्तरेण पूर्वसंयोगावस्थानादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ व्युत्पा-
दिप्रक्रमेण कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

अन्ये त्वस्वतन्त्रावयवकर्मणो यथाऽवयवान्तरविभागसमकाल-
मकारणेन तृणादिना विभागजनकत्वमेवमाकाशादिनामपीति मन्य-
न्ते । तृणादिविभागश्च पद्मावयवस्य प्रत्यक्ष इत्युदाहरणम् । न चैवं
स्वतन्त्रावयवकर्मणोऽप्यकारणेन विभागजनकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमस्ति ।
विवादोपपत्तेरित्यलम् । नापीदमसदुत्तरम् । प्रसङ्गसमापेक्षायामुदाह-
रणेऽपि कचिदनुमानोपन्यासाभ्युपगमात् । अतः स्वतन्त्रावयवकर्मा-
वयवान्तरादेश विभागमारभते । विभागाच्च द्रव्यारम्भकसंयोग-

विनाशस्तस्मिन्विनष्टे कारणाभावात् कार्याभाव इत्यवयविविनाशः । ततः स्वतन्त्रावयवस्याकाशदेशेन विभागो वाच्यः, तदन्तरेण पूर्वसंयोगस्यावस्थानादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वं स्यात् । न चैतदस्ति, कर्मणः क्षणिकत्वोपलब्धेः । न च विनाशहेतुं विनाऽस्य विनाशः । प्रतिषेधात् । अतोऽन्यस्य विनाशहेतोरभावात् उत्तरसंयोगस्यैवान्वयव्यतिरेकाकार्भ्यां कर्मविनाशे सामर्थ्यावधारणात् कारणत्वमिति । न चोत्तरसंयोगः पूर्वस्याकाशदेशेन संयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थाने भवतीति तद्विनाशहेतुर्विभागो निश्चीयते । न चासौ क्रियातः सम्भवत्युक्तन्यायात् । असमवायिकारणं विना च विभागस्योत्पत्तिनोर्पलब्धेति, अन्यस्यासमवायिकारणस्याभावात् कारणयोर्वर्त्तमानो विभागः प्रत्यासन्नत्वे सति समानजातीयत्वादसमवायिकारणमिति । यत्र हि समा नजातीयं नास्ति तत्र विजातीयमेवासमवायिकारणमिति कल्प्यते । क्रिया तु विद्यमानाप्यत्र बाधकसद्भावादकारणमेव । तस्मात्कारणयोर्वर्त्तमानो विभागः कार्यसंयुक्तात् कार्यसंयोगोपलक्षितादाकाशादिदेशाद्विभागमारभत इत्यादिपदेनात्मदेखबोधः । किमपेक्षेत्याह—कार्यविनाशविशिष्टं कालमिति । कार्यविनाशो द्रव्यविनाशः तद्विशिष्टं कालं तद्विनाशात्स्वतन्त्रोऽवयवस्ते चापेक्ष्यारभत इति । अन्ये तु कार्यविनाशविशिष्टं कालमिति सामान्याभिधानात् संयोगविनाशविशिष्टमपेक्ष्य द्रव्यविनाशसमकालमारभते इति ब्रुवते । स्वतन्त्रं वाच्यवमपेक्ष्येति । द्रव्यविनाशादूर्ध्वं स्वातन्त्र्यमस्येत्युपचारेण पूर्वमेवोच्यते—स्वतन्त्रमीश्वरं वाच्यवं चापेक्ष्येति । कस्येत्याह—सक्रियस्यैवेति । अथ कारणविभागस्योभयवृत्तित्वाविशेषात् सक्रियस्याकाशादिदेशेन विभागो न निष्क्रियस्येति । किमत्र नियामकम् ? उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति । तथाहि—विभागात् संयोगविनाशे सति कर्मात्तरसंयोगं करोति । तस्माद्विभागः कर्म च व्यावर्त्तते निष्क्रिये तु त्वन्नो विभागः कथमुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ व्यावर्त्तते । न च विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तावुत्तरसंयोगोत्पत्तिर्युक्ता । कारणस्य कर्मणोऽभावात् असंयुक्तस्य चाकाशादिभिरवस्थाने तेषामसर्वगतत्वं स्यात् न चान्यकर्मसम्पादितः संयोगोऽन्यक्रियाजन्यस्य विभागस्य निवर्त्तको दृष्टः । तस्मात्स्वकारणकर्मकार्या उत्तरसंयोगाद्विभागस्य निवृ-

सिद्धेष्टेयुत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वप्रसङ्ग इति—निष्प्रयोजनत्वस्य प्रसङ्गो विनाशित्वप्रसङ्गश्चेति । तस्य हि पूर्वसंयोगानिधत्तनात् उत्तरसंयोगोत्पत्तौ सप्रयोजनत्वं विनाशित्वं च घटते । यदि वा निष्क्रियस्याकाशादिदेशेन विभागाभ्युपगमे सक्रियस्योत्तरसंयोगानुत्पत्तिः कारणाभावात् तु निष्क्रियस्य विभागजविभागप्रतिषेधे कारणाभावो हेतुः, समवाय्यादिकारणानां सम्भवात् । तथाहि—निष्क्रियावयवाकाशादेः समवायिकारणत्वं विभागस्यासमवायिकारणत्वं शेषं निमित्तकारणमित्यस्ति कारणसङ्गावः । तस्मादुत्तरसंयोगप्रतिषेधे कारणाभावो हेतुः । तथाहि—सक्रियस्याकाशादिदेशेन विभागानभ्युपगमे प्राक्तनसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थानात् उत्तरसंयोगानुत्पत्तिः, तदनुत्पत्तावनुपभोग्यत्वं निष्प्रयोजनत्वं विभागकर्मणोरिति ।

अन्ये तु—न निष्क्रियस्याकाशादिदेशेन विभाग इति—असदेतत् । कुतः ? कारणाभावात् प्रमाणाभावादित्युक्तं परेण बाधकमाह उत्तरसंयोगानुत्पत्तौ अनुपभोग्यत्वमविनाशित्वं विभागस्येति । अथ यद्यप्यवयवकर्मावयवान्तरविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागं नारभते, तथापि कार्यविनाशादुर्ध्वमारप्स्यत इति तन्निषेधार्थमाह न तु तदवयवकर्माकाशादिदेशाद्विभागमारभते विरम्य व्यापारप्रतिषेधात्, तदेतदाह तदारम्भककालातीतत्वादिति । तस्य कर्मणो विभागारम्भककालः, तस्य वा विभागस्यारम्भककालः, तस्यातीतत्वादिति । अथ कर्मणो विरम्य व्यापारप्रतिषेधे कथमुत्तरसंयोगाः । अविरम्य व्यापारप्रतिषेधस्यापरिज्ञानात् । तथाहि कर्म विभागं कृत्वा पुनर्वेगं न पुनः संयोगं नारभते । वेगं च कृत्वा पुनर्वेगं न पुनः संयोगं नारभत इत्याह उत्तरसंयोगन्तु करोत्येष अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालात्ययो विनाशस्तस्याभावादिति । दृष्टञ्चात्र सङ्गावेपि तस्य विनाशः । तेनोत्तरसंयोगजनकत्वं कर्मणोभ्युपेयम् । तस्मात्तस्य निवृत्तिरिति ।

कारणाकारणविभागादपि विभागः कथं भवतीत्याह यदा हस्ते कर्मात्पन्नमित्यादि । हस्ते स्वकारणात् कर्मात्पन्नमवयवान्तरविभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभत इत्यादिपदेनात्मादेरवरोधः । तांस्त्वारभ्य यदा पूर्वसंयोगविना-

शे सति प्रदेशान्तरैराकाशादिवैज्ञैः संयोगानारभते, तास्मिन् काले ते कारणाकारणविभागाः कार्याकार्यविभागानारभन्त इति । हस्तः शरीरस्य कारणं आकाशादि चाकारणं तद्विभागाः कार्यं शरीरं हस्तस्याकार्यमाकाशादि तद्विभागानारभन्त इति । तदुत्पत्तौ शरीराकाशादेः समवायिकारणत्वं हस्ताकाशादिविभागानां चासमवायिकारणत्वम् । प्रत्यासत्तिस्तूभयरूपापि सम्भवतीति बाधकानुपपत्तेर्प्राप्त्या । कार्यैकार्यसमवायाच्च व्यधिकरणत्वम् । एवंविधायाः प्रत्यासत्तेरन्यत्र कर्मण्यनुपलम्भात् । अथ प्रत्यक्षेणैव हस्तपुस्तकविभागसमकालं शरीरस्यापि तेन विभागोपलब्धेः कर्मैवासमवायिकारणमिति कल्प्यते । न, आशुभावेतिनात्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् प्रत्यक्षाभिमानस्य भ्रान्तत्वात् । यथाहि—युगपदुत्पलपत्रशतं व्यतिभिन्नमिति प्रत्यक्षज्ञानं ग्राहिणानुमानेन बाध्यमानत्वादप्रमाणमेवं तत्रापि हस्तविभागसमकालं शरीरस्यापि तेन विभाग इति यौगपद्यज्ञानमनुमानबाधितत्वादप्रमाणम् । किमनुमानमिति चेत् । अवयवकर्मणो विभिन्नाश्रयत्वम् । तथाहि—विवक्षितावयवकर्म स्वाश्रयव्यतिरिक्ताधारसमवेतमेव विभागं नारभते कर्मत्वादुभयाभिमतकर्मवत् । न चानुष्णोष्निः कृतकत्वादित्यनुमानवत् प्रत्यक्षेणास्य विरोधः पञ्चरूपत्वात् । तथाहि—दुष्टमनुमानं प्रत्यक्षेण स्वविषयसहकारिणा बाध्यते दुष्टं च प्रत्यक्षमनुमानेनेति तस्मादनुमानस्याबाधितविषयत्वाद्विभागोप्याशुभावेतिन यौगपद्यग्रहणम् नार्थतथाभावादिति । दृष्टं चानेकक्षणशतव्यवधानेप्याशुभावेतिन भ्रमनिमित्तमुत्पलपत्रादिव्यतिभेदे किं पुनरेकक्षणव्यवधाने क्षणद्वयव्यवधाने चेति । तथाहि—कारणाकारणविभागस्य संयोगविनाशे सति कार्याकार्यविभागपूर्वकस्य तु विभागस्य संयोगविनाशे द्रव्यविनाशे चानन्तरं भवनमिति क्षणद्वयवधानम् । उत्पलपत्रावयवेषु तु वेगवत्सूच्यादिसम्बन्धात् कर्मोत्पत्तौ विभागात्संयोगविनाशे सति पञ्चविनाशः पुनः पत्रान्तरे सम्बन्धात् अवयवकर्मोत्पत्तिरित्ययं क्रमः पत्रशतेऽप्यूहः । इत्यनेकक्षणशतव्यवधानेप्याशुभावेतिवस्य भ्रमनिमित्तत्वाभ्युपगमात् । एकक्षणव्यवधाने तु भविष्यत्येव । तस्मादाशुभावेतिन यौगपद्याभिमानस्य भ्रान्तत्वात् कारणाकारणविभागाः कार्याकार्यविभागानारभन्त इति । तदनन्तरं—कार्याकार्यविभा-

गामन्तरं, प्राक्तनसंयोगविनाशे सति कारणाकारणसंयोगाच्च कार्यकार्यसंयोगानारभन्ते न पूर्वं प्राक्तनसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थानात् । इदं तु चिरोत्पन्नानां संयोगजसंयोगस्य पूर्वं प्रतिज्ञातस्य विभागजविभागानन्तरभाषित्वात् । समानोपायतया चात्रैव निरूपणमिति । अथ शरीरस्याकाशादिना विभागः संयोगश्चेति किम्प्रमाणम् ? अनुमानम् । तथाहि । शरीरं स्वकारणविभागिना विभजते तद्विभागिकारणकार्यत्वात् धारणविभागितन्तुकार्यपटवत् । आकाशादि वा स्वविभागिकारणकार्येण विभजते तत्कारणविभागित्वात् तन्तुविभागिवारणवत् । एवं शरीरं स्वकारणसंयोगिना संयुज्यते तत्संयुक्तकारणकार्यत्वात् धारणसंयुक्ततन्तुकार्यपटवत् । सिद्धे तु शरीराकाशादिसंयोगे शरीरस्य तस्मिन्काले निष्क्रियत्वात् अवयवक्रियायाश्च सत्त्वेनाश्रयान्तरेणैव समवेतकार्यजनकत्वप्रतिषेधात् असमवायिकारणं च विना भावस्थोत्पत्तेरदर्शनात् अन्यस्य चासम्भवे सति कारणाकारणसंयोगात्तत्स्योत्पत्तिः कल्प्यत इति । शरीरकाशादि समवायिकरणम् । विशिष्टा च विङ्गनिमित्तकारणमिति ।

एवं निर्णीते विभागजविभागे पूर्वपक्षवाद्यसद्वृक्षणमाह—यदि कारणविभागानन्तरं कार्यविभागोत्पत्तिः कारणसंयोगाच्चानन्तरं कार्यसंयोगोत्पत्तिर्न समकालम् । नन्वेवमवयवावयविनोर्युतसिद्धिदोषप्रसङ्ग इति । न युक्तमेतत् । कुतः ? युतसिद्धिपरिज्ञानात् । न परेण युतसिद्धिर्विज्ञाता यत एवमाहेति । तथाहि—परस्परसंयोगविभागयोग्यता युतसिद्धिः, अवयवानां हि पदार्थान्तरैः संयोगविभागयोग्यता । तथाऽवयविनः सम्भवत्येव न तु परस्परमित्यवयविचारः । सम्भवे वा युतसिद्धिरवेति न समवायः स्यात् अस्ति चासाधिति वक्ष्यामः । इदं तु सामान्यलक्षणं युतसिद्धेर्विशेषलक्षणाल्लभ्यत एव विशेषस्य सामान्यव्याप्तत्वादिति विशेषलक्षणमाह—सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमितीयं नित्यानाम् युतसिद्धिर्द्वयोः परमाण्वोः पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिः, आकाशपरमाण्वोश्चान्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वमिति । तच्च परस्परं संयोगविभागजननयोग्यत्वं विवक्षितम् । अन्यथा हि ह्यणुकारम्भकयोः परमाण्वोर्ह्यणुके व्रजति गमनोपलब्ध्यणुकेन सह युतसिद्धिः स्यात् । अनित्यानां तु युतेषु पृथ-

भूतेष्वश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । नन्वेवमप्यवयवावयवि-
नोर्युताश्रयसमवाया युतसिद्धिः स्यात् । तथाहि—अवयवव्यवयवेषु
वर्तन्ते अवयवाश्च स्वावयवेष्विति युताश्रयसमवायः । न । अभि-
प्रायापरिज्ञानात् । यदा घटतदाश्रयव्यतिरेकेणाश्रयान्तरे समवायः
पटस्य पटतदाश्रयव्यतिरेकेण घटस्य नैवमयविनोऽवयवव्यतिरेके-
णाश्रयान्तरे समवायः तस्माज्ज युतसिद्धिः । अत्रापि द्वयोर्युताश्र-
यसमवायित्वमन्यतरस्य वेत्यनुवर्तते । द्वयोर्यथा घटपटयोरन्यतरस्य
यथाकाशघटयोरन्यतरस्य घटस्य युतस्वाश्रयेष्वसमवायो ना-
काशस्यानाश्रितत्वात् । नन्वेवं तर्हि नित्याविवानित्येष्वपि पृथग्गत-
मस्त्वस्य सम्भवात्सैवास्तु (कृतं) युताश्रयसमवायित्वेनाव्यापिना । नै-
तद्वैषम । अनित्येषु पृथग्गतमस्त्वस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् युताश्रयस-
मवायित्वमेव, तत्सद्भावात्सैव युतसिद्धिरित्याह—त्वगिन्द्रियश-
रीरयोः पृथग्गतमस्त्वं नास्ति युतेषु तु समवायोस्तीति परस्परेण
संयोगः सिद्धः । तथाहि—त्वगिन्द्रियशरीरयोरामरणं वियोगानुपप-
त्तेः पृथग्गतमस्त्वाभावेऽपि परस्परं संयोगप्रसिद्धेयुताश्रयसमवायि-
त्वमेव युतसिद्धिस्तयोरितरेतराश्रयपरिहारेण स्वाश्रयेष्वेव सम-
वायात् । एवमुत्पन्नमात्रस्य घटादेर्गतिमस्त्वाभावेऽपि रूपाद्युत्पात्तिसम-
कालमाकाशादिना संयोगोपलब्धेरन्यतरस्य युताश्रयसमवायित्व-
मेव युतसिद्धिः । नित्यानां तु युताश्रयसमवायाभावेऽपि संयोग-
विभागोपलब्धेः पृथग्गतमस्त्वमेव युतसिद्धिरित्याह—अण्वाकाशयो-
स्तु युताश्रयसमवायित्वाभावेऽप्यन्यतरस्य पृथग्गतमस्त्वात्संयोगवि-
भागौ सिद्धाविति । एवमनित्यानां युताश्रयसमवायित्वस्य नित्या-
नान्तु पृथग्गतमस्त्वस्यान्वयोपदर्शनानन्तरं व्यतिरेकमाह—तन्तुपट-
योरनित्ययोराश्रयान्तराभावात् परस्परतः संयोगविभागाभाव इति ।
यद्यपि तन्तुवोऽंशेषु वर्तन्ते तथापि पटद्रव्ये न तन्तुव्यतिरेके-
णाश्रयान्तरमस्तीति युताश्रयसमवायित्वाभावः । तदभावाज्ज पर-
स्परं संयोगविभागाविति । विशिष्टं च पृथग्गतमस्त्वस्य घटपर-
माण्वोस्तूभयसम्भवात् उभयाधरोधोऽन्यतरावरोधे विशेषहेत्वभा-
वात् । तथाहि—नित्ये परमाणौ पृथग्गतमस्त्वमनित्ये तु घटे युता-
श्रयसमवायित्वमुभयोरुभयत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनादत्र सम्भ-
वेन ग्रहणं न्याय्यम् । यत्र चानित्यमेव तत्र पृथग्गतमस्त्वसद्भावेऽपि

युताश्रयसमवायित्वस्यावरोधो यथा घटाकर्तृत्वोर्वा घटयोस्ति
त्यलमतिविस्तरेण । तस्मात् कारणविभागान् कार्यविभागः
कारणसंयोगानन्तरं कार्यसंयोगो युतसिद्धिरित्येवंविधः
शेर्वचनमिति ।

अथेदानीं विनाशमाह-विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्य क्षणिकत्वा-
दित्यादिना । ननु क्षणिकत्वमाशुतरविनाशित्वम्, तत्र विभागस्य
विनाशे साध्ये साध्यान्न विशिष्यते । न, व्यवहारस्य साध्यत्वात् ।
तथाहि-विभागो विनाशीति व्यवहर्त्तव्यः क्षणिकत्वात् । यदि वा क्ष-
णिकत्वमाशुतरविनाशकारणसंयोगित्वं तस्माद्विभागस्य विनाशे सा-
ध्ये न साध्याविशिष्टता । अथ किं तद्विनाशकारणम् ? उत्तरसं-
योगः । कथम् ? उत्तरसंयोगावधिसङ्गात् । उत्तरसंयोग एवावधिः
सीमा सङ्गाव यस्य इत्युत्तरसंयोगं यावत् सङ्गावः तदनन्तरमभाव
इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलब्धम् । न संयोगवदस्य विनाश इति ।
यथाहि ययोरेव संयोगस्तयोरेव विभागात्संयोगस्य विनाशो
नैवं ययोरेव विभागस्तयोरेव संयोगाद्विभागस्य विनाशः । किं त-
र्हि ? तयोरन्येन वा स्वकारणकर्मजः तत्संयोगजो वा संयोगोस्तु त-
स्माद्विनश्यतीति । अथ संयोगस्य विभागमात्राद्विनाशवत् विभा-
गस्यापि संयोगमात्रेणाविनाशः किमिति नेष्यत इत्याह-संयुक्तप्रत्य-
यवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावादस्य विनाशप्रसङ्गात् । यथाहि-संयो-
गे विभागमात्रोत्पादे संयुक्तप्रत्ययानुवृत्तिः संयुक्तं संयुक्तमिति दृष्टा ।
नैवं विभागस्य संयोगमात्रोत्पादे विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मा-
दुत्तरसंयोगावधिसङ्गात् क्षणिक इत्युपसंहारः । अन्ये न तु संयोग-
वदवस्थितो विभागः । कस्मात् ? ययोरेव संयोगादस्य विनाशप्रसङ्गात्
यथाह्यवस्थितः संयोगः तयोरेव विभागाद्विवर्तते विभागोप्येवं तयो-
रेव संयोगाद्विवर्तते । इष्यत एवेति चेत् । तदसत् । संयुक्तप्रत्ययवद्वि-
भक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावात् न ह्यर्थान्तरेण विभागे संयुक्तप्रत्ययानुवृत्ति-
वदर्थान्तरेण संगोगे विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिरस्तीति । यच्च प्राप्तिज्ञानं
तद्वाधकसङ्गात्संयोगाभावे द्रष्टव्यमिति । अन्यथा हि पिण्डस्य
देशान्तरगमने मरणे वाऽवस्थितत्वादेकपिण्डग्रहणेऽपि ग्रहणं स्या-
त् । न चैतदस्ति । तस्माद्विद्यमानाक्रिये द्रव्ये विभक्तप्रत्ययो मुख्यो-
ऽन्यथा तु तत्सामान्यात् भाक्त इति ।

एवं संयोगात् विभागस्य विनाशं प्रतिपाद्याश्रयविनाशेन
 मित्रेष्टुमाह कचिच्चाश्रयविनाशाद्विनश्यतीत्यादिना । कथमि-
 त्यव्युत्पन्नप्रश्नानन्तरमाह—यदा द्वितन्तुककारणावयवैऽशावि-
 त्यादि । द्वितन्तुकस्य कारणं तन्तुस्तस्यावयवौशुस्तस्मिन्
 स्वकारणात् कर्मोत्पन्नं यदाश्वन्तराद्विभागं द्रव्यारम्भक-
 संयोगस्य विनाशात्तन्तुविनाशः तस्मिन्विनष्टे तदाश्रितस्यावि-
 रोधिनमारभते, तस्मिन्नेव काले तन्त्वन्तरेपि कर्मोत्पद्यते । विभा-
 गाच्च तन्वारम्भकसंयोगस्य विनाशः तन्तुकर्मणा च तन्वन्तराद्वि-
 भागः क्रियते इत्यनयोरेकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात्त-
 न्तुसंयोगस्य द्वितन्तुकारम्भकस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले तन्वा-
 रम्भकस्यांशुसंयोगस्य विनाशात्तन्तुविनाशः । तस्मिन्विनष्टे तदा-
 श्रितस्य तत्त्वन्तरविभागस्य विनाशोऽन्यस्य विनाशकारणस्याभा-
 वात् । तदैव द्वितन्तुकस्याप्याश्रयविनाशात्संयोगविनाशाच्च वि-
 नाश इति । एवमाश्रयविनाशाद्विनाशेभिहितेऽनिष्टमुपपादयति—एवं
 तद्गुरुत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति । उत्तरविभागस्तन्तोराकाशादि-
 देशेन विभागस्तस्यानुत्पत्तिः कारणविभागाभावात् । कारणयोस्त-
 न्तवोर्विभागो यदि यदि वा कारणं च तद्विभागश्च तस्य द्रव्यविना-
 शसमकालमभावादाकाशदेशेन विभागस्यानुत्पत्तिः । न च संयोग-
 विनाशमपेक्ष्य द्रव्यविनाशसमकालं कारणविभागस्य विभागारम्भ-
 कत्वम्, विनश्यदवस्थस्यासमवायिकारणत्वानभ्युपगमात् । यथाश्रुत-
 ग्रन्थे वा चोद्यमेतत् । ततश्च तन्तोराकाशादिदेशेन विभागानु-
 त्पादे तत्संयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थानात् कर्मोत्तरसंयोगं कुर्या-
 दित्याह—प्रदेशान्तरसंयोगवति संयोगाभाव इत्यतः प्रदेशान्तर-
 संयोगस्य विरोधिगुणस्यासम्भवात् कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वं
 तस्य च क्षणिकत्वं प्रमाणप्रसिद्धमिति व्याघातः । तथा नित्यद्रव्य-
 समवेतस्य च कर्मणो नित्यत्वमिति दोषः । कथमित्याह—यदाऽऽ-
 प्यव्युत्पन्नकारम्भके परमाणौ स्वकारणात् कर्मोत्पन्नमण्वन्तरा-
 द्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमारभते तदैवाण्वन्तरेऽप्यना-
 रम्भके कर्मोत्पद्यते । ततोऽनन्तरं यस्मिन्नेव काले विभागाद्द्रव्यारम्भ-
 संयोगस्य विनाशस्तदैवानारम्भकाणुकर्मणा व्युत्पन्नवोर्विभागः
 क्रियते । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् व्युत्पन्नकस्याणुना संयोगस्य वि-

नाशस्तस्मिन्नेव काले संयोगस्य द्रव्यारम्भकस्य विनाशाद्द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् द्व्यणुके विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकविभागस्य विनाशस्ततः कारणविभागाभावात् उत्तरविभागानुत्पत्तौ तत्संयोगस्याव्यावृत्तेर्न कर्मोत्तरसंयोगं करोतीति विरोधिगुणस्यासम्भवात् परमाणुसमवेतस्य कर्मणो नित्यत्वं स्यादिति । प्राक्तनचोद्यस्य प्रति-समाधानमाह-तन्वन्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । ननु तन्वन्वन्तुविभागः तन्तुक्रियाकार्यो न भवत्येवांशोद्धितन्तुकोत्पत्तावाकाशादिवदकारणत्वात्, नाप्यंशुक्रियाकार्यस्तन्तुत्पत्तौ तन्वन्तरस्याकाशवदेवाकारणत्वात् । कारणं चोत्पन्नं कर्म कारणान्तरविभागसमकाल-कारणेन विभागं नारभते विशिष्टविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च कारणं विना कार्यं भवतीति तन्वन्शुविभागासम्भव एव । नैतदेवम् । अंशुक्रियाजनिताद्विभागात्तस्योत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथा-ह्यंशुक्रियाजनितो विभागः संयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य तन्तु-विनाशसमकालमाकाशादिदेशेनैव तन्वन्तरेणापि विभागमारभते । तन्तुविनाशविशिष्टं चापेक्ष्य द्वितन्तुकोविनाशात्तन्वन्तरेव परस्परं विभागो विनष्टो न तन्वन्तरविभागोऽंशुक्रियाजनिताद्विभागानुत्पन्नो विनष्ट इत्येकस्मात्तन्वन्तरविभागादुत्तरो विभागस्तन्वाकाशादिविभागो जायते । अङ्गुल्याकाशविभागच्छरीराकाशविभागवदित्युदाहरणम् । यथाऽङ्गुल्याकाशादिविभागोऽस्तवाकाशविभागः तस्माच्च विभागजाच्छरीराकाशविभागस्तद्वदिहाप्यंशुक्रियाजनिताद्विभागात्तन्वन्तुविभागः तस्माच्च विभागजात्तन्वाकाशविभागो जायत इति । तस्मिन्नुत्पन्ने प्राक्तनसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्याभावात् कर्मोत्तरसंयोगं कृत्वा तस्माद्विनश्यतीति न कालान्तरावस्थायित्वं दोषः । नन्वेतस्मिन्पक्षे कथमुत्तरसंयोगात्तन्वाकाशादिविभागस्य निवृत्तिस्तन्तुकर्मणा पारम्पर्येणाप्यजनितत्वात् । न । विभागजनिते विभागे नियमानुपलब्धेः । अन्ये तु तन्तावुत्पन्ना क्रिया तन्वन्तरेणैव तदारम्भकेणांशुनापि विभागं करोत्येव । पारम्पर्येणांशोरपि कारणत्वात् । आकाशादिश्च पारम्पर्येणापि द्वितन्तुकोत्पत्तावकारणमिति । तन्तुक्रियाऽवयवान्तरविभागसमकालं न तेन विभागं करोतीति यदि वांशुक्रियांऽश्वन्तरादिवत्तन्वन्तरेणापि विभागमारभते अंशुकार्येण सहैव कार्यारम्भकत्वात् । अतश्चाश्रयवि-

नाशात्तन्वोरेव विभागाविनष्टः । न तु तन्वन्तरविभागः । तस्मात्तन्वाकाशादिविभागो जायते अङ्गुल्याकाशादिविभागाच्छरीराकाशादिविभागवत् । तन्वङ्गुल्याकाशविभागाद्धस्ताकाशविभागः कारणाकारणविभागस्य कार्याकार्यविभागादभक्तत्वात्, न त्वङ्गुलेः शरीरं कार्यमिति । अतो यद्यप्यङ्गुल्याकाशविभागस्य शरीराकाशविभागेन सहाकाशवृत्तित्वात् प्रत्यासत्तिरस्ति । तथाप्यकारणत्वमेवा तस्माच्छरीरारम्भकत्वादुपचारेण हस्त एव शरीरमिति युक्तम्, एतावता चोदाहरणम् । यथाङ्गुल्याकाशविभागात् कारणाकारणविभागाद्धस्ताकाशविभागः तथा तन्वंशुविभागात्तन्वाकाशविभाग इति ।

अथवेति । विभागस्याश्रयविनाशेन विनाशे प्रकारान्तरोपन्यासः । न तु प्रकृताक्षेपसमाधानम् । कालान्तरावस्थायिनि द्रव्ये कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वोद्भावेनात्, अतोऽश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ विभज्यमानांशैः कर्मोत्पद्यते । ततोऽनन्तरमंशुविभागात्तन्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्वन्तरविभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात्तन्तुविनाशः तन्वन्तरविभागाच्च तत्संयोगविनाशः । ततो द्वितन्तुकस्योभयविनाशाद्विनाशस्तन्तुविनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाश इति ।

अथ नित्यद्रव्यसमेवतस्य नित्यत्वं स्यादित्याक्षेपप्रतिषेधसमाधानद्वारकं वाच्यम्--तन्तुवीरणयोर्वेत्यादि । यथाहि तन्तुवीरणयोः संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तिर्विजातीयत्वादेवं द्रव्यणुकान्वोरपि संयोगाद्द्रव्यं नोत्पद्यते । तथा ह्येकद्व्यणुकमनित्यम् अन्यश्च परमाणुर्नित्य इति विजातीयत्वम् । विजातीयसंयोगश्च द्रव्यानारम्भक इति द्व्यणुकान्वोः संयोगेऽपि द्रव्यानुत्पत्तौ परमाणुवत्पन्नं कार्यं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानुत्पादकत्वादाकाशादिविशेषेणापि विभागमारभते वीरणकर्मवत् । एवं प्राक्तनसंयोगनिवृत्तानुत्तरसंयोगं कृत्वा विनश्यतीति पूर्वोक्तेन विधानेन विनाशः । यदि वा पूर्वोक्तविधानेनेत्ययमर्थः--तन्वारम्भकैशौ कर्मोत्पत्तिसमकालं वीरणेऽपि कर्ममंशुकर्मणा चाश्वन्तराद्विभागः क्रियते । वीरणकर्मणा च तन्वन्तरादित्येकः कालः । ततो विभागादंशुसंयोगविनाशे वीरणविभागाच्च वीरणतन्तुसंयोगविनाशः ततो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्तन्तुवि-

नाशः । तन्तुवीरणसंयोगविनाशोचोत्तरसंयोगस्ततश्चाश्रयविनाश इति ।

अन्ये तु वाशब्दस्योपमार्थत्वात्तन्तुवीरणयोरिव छणुकाण्वोः संयोगे सति द्रव्यं नोत्पद्यते द्रव्यानुत्पत्तौ च छणुकाणुविभागस्य परमाणुकर्मणा छणुकारम्भकसंयोगविनाशसमकालं जनितस्य कथं विनाशः । पूर्वोक्तेन विधानेनेत्याश्रयविनाशोनेत्यर्थः । यदा तु परमाणौ कर्मोत्पत्तौ परमाण्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालमस्मिन्नेव छणुके कर्मसञ्चिन्तनं तदा पूर्वोक्तेन विधानेनाश्रयविनाशाद्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाश इति । छणुकारम्भके च परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालमनारम्भकेऽपि कर्मसञ्चिन्तनात्तदाश्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाशवद्विनाश इत्यलम् ।

इदानीं परत्वापरत्वयोर्लक्षणपरीक्षार्थं परत्वं चेत्यादिप्रकरणम् ।

(भा०) परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । तत्तु द्विविधं दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकम् । कालकृतं च वयोभेदप्रत्यायकम् ।

तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथम् ? एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोः संयुक्तसंयोगबहुत्वभावे सत्येकस्य द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारेऽसन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः । तथा विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा एतस्मात् सन्निकृष्टोऽयमित्यपरत्वाधारं इतरस्मिन् सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः ।

कालकृतयोरपि कथम् ? वर्तमानकालयोरनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढश्मश्रुकार्कश्यवलिपलितादिसान्निध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं

कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविरं चावधिं कृत्वा यूनि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति ।

विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् । अपेक्षाबुद्धिविनाशात् तावदुत्पन्ने परत्वे यस्मिन् काले सामान्यबुद्धिरुत्पन्ना भवति ततोऽपेक्षाबुद्धैर्विनश्यत्ता सामान्यज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततोऽपेक्षाबुद्धैर्विनाशो गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनश्यत्ता गुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य विनाश इति ।

संयोगविनाशादपि कथम् ? अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वाधारे कर्मात्पद्यते तेन कर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धितः परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य च विनाशः । ततो यस्मिन् काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः ।

द्रव्यविनाशादपि कथम् ? परत्वाधारावयवे कर्मात्पन्नं यस्मिन्नेव कालेऽवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव कालेऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशः तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्प-

यते ततः संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः तद्विना-
शाच्च तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः ।

द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम् ? यदा
परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते
कर्मणा चाऽवयवान्तराद्विभागः क्रियते परत्वस्यो-
त्पत्तिरित्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव कालेऽवयववि-
भागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले
सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तदनन्तरं संयोगविनाशाद्
द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाश इत्येकः
कालः । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्धोर्विनाशात् परत्वस्य
विनाशः ।

द्रव्यसंयोगविनाशादपि कथम् ? यदा पर-
त्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति
तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मपेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः
ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले
विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा
दिक्पिण्डस्य च विभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततो
यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले
द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः पिण्ड-
विनाशाच्च पिण्डसंयोगविनाशः ततो गुणबुद्धिसम-
कालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगविनाशात् परत्वस्य नाशः ।

संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम् ? यदा
परत्वमुत्पद्यते तदा परत्वाधारे कर्म ततो यस्मिन्नेव
काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले पि-
ण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते ततः सामान्य-

बुद्धितोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसं-
योगविनाश इत्येकः कालः । ततः संयोगापेक्षाबु-
द्धिविनाशात् परत्वस्य विनाशः ।

त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां यु-
गपद् विनाशादपि कथम् ? यदापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते
तदा पिण्डावयवे कर्म ततो यस्मिन्नेव काले कर्मणाऽव-
यवान्तराद्विभागः क्रियतेऽपेक्षाबुद्धेः परत्वस्य चोत्पत्ति-
स्तस्मिन्नेव काले पिण्डेऽपि कर्म ततोऽवयवविभागात्
पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा च दिक्पि-
ण्डविभागः क्रियते सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरित्येकः
कालः । ततः संयोगविनाशात् पिण्डविनाशः विभा-
गाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षा-
बुद्धेर्विनाश इत्येतत् सर्वं युगपत्त्रयाणां समवाय्य-
समवायिनिमित्तकारणानां विनाशात् परत्वस्य
विनाश इति ॥

(व्यो०) अभिधानं च प्रत्ययश्चेति तयोर्निमित्तं परत्वमपरत्वञ्चेत्युक्ते-
ऽतिप्रसङ्गस्तदर्थं परापरग्रहणम् । तथापि परापराभिधानप्रत्ययनिमि-
त्तत्वमाकाशात्मनोर्न व्यावृत्तमिति विशेषणत्वं सतीत्यूह्यम् । तथा
सामान्यमपि विशेषणत्वे सति पराभिधानप्रत्ययनिमित्तमतो द्रव्यग्र-
हणम् । तथाहि-परत्वापरत्वे अन्यस्मान्निघने द्रव्यविशेषणत्वे सति प-
रापराभिधानप्रत्ययनिमित्तत्वात्, यस्त्विदतराश्च मिथ्येते न चासावेवम्,
यथा रूपादिरिति । व्यवहारो वा साध्यः । अत्र चाभिधानपदेन संख्या-
दिलक्षणेऽपि करणव्युत्पत्त्याभिधानं भावव्युत्पत्त्या च ज्ञानमित्युभय-
रूपोव्यवहारः प्रत्ययश्च विवक्षित इति ज्ञापयति । एकस्मिन् प्रकरणे
गुणद्वयनिरूपणमेकोत्पत्तेरितरोपायापेक्षितत्वात् पृथगभिधाने तु प्र-
त्ययबहुत्वं स्यादिति सङ्ग्रहत्वादेकदाभिधानम् । परत्वापरत्वयोः स-
द्भावे किं प्रमाणमित्यपेक्षायां परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्र-

त्ययनिमित्तमिति वाक्यं परीक्षापरत्वेन च योजनीयम् । तथाहि-परा-
पराभिधानप्रत्ययो विशेषणपूर्वको विशेष्याभिधानप्रत्ययत्वाद्दण्डीति
विशेष्याभिधानप्रत्ययवत् । न च रूपादीनामन्यतमं विशेषणम्, तद्व्य-
वहारविलक्षणत्वाद् । अबोधमानं च ज्ञानं निमित्तं विना न सम्भव-
त्येव । वासना तु निमित्तं तत्र न भवतीत्युक्तम् । अथ द्रव्यमेव विशिष्टो-
त्पादवशात् परापरव्यवहारजनकम् । तन्न । क्षणिकत्वप्रतिषेधात् । अ-
भ्युपगमेन तूच्यते । विशिष्टताया व्यतिरेकाभ्युपगमे विशिष्टव्यवहार-
जनकत्वे च संज्ञाभेदमात्रम्, अव्यतिरेके तु समानदेशावस्थितपि-
ण्डे समानवयसि च परापरव्यवहारः स्यात् । सद्भावस्याविशे-
षात् । अतः परापरव्यवहारे रूपादिविलक्षणं निमित्तमस्तीति
ज्ञातम् । तद्विविधं कारणभेदादित्याह दिक्कृतं कालकृतं चेति । ननु
दिक्कालयोः सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वाभिधानाद्विशेषाभिधाना-
सम्भव एव । न । दिक्कालपिण्डसंयोगयोस्तच्छब्दवाच्यत्वेन तत्-
कृतत्वोपपत्तिर्दिक्पिण्डसंयोगकृतं दिक्कृतं कालपिण्डसंयोगकृतं
च कालकृतमिति । तथाऽनयोः परस्परं भेदमाह-तत्र दिक्कृतं देश-
(१)विशेषप्रत्यायकमिति । देशविशेषः प्रत्यायकोऽस्येति-देशविशेषं
वा प्रत्याययतीति कालकृताद्भिद्यते । कालकृतन्तु वयोभेदप्रत्याय-
कमिति । वयोभेदः प्रत्यायको यस्येति वयोभेदप्रत्यायकं वयोभेदं
वा प्रत्याययतीति दिक्कृताद्भिद्यते ।

तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथमित्यव्युत्पन्नप्रश्नानन्तर-
माद्वैकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरित्यादि । एकस्यां दिश्यव-
स्थितयोर्न विभिन्नदिश्यवस्थितयोरिति नियमप्रतिपादनम् । संयुक्त-
संयोगबहुत्वभावे सतीति । भूप्रदेशानविकृत्यैतत्संयुक्तेन सह संयो-
गास्तेषां बहुत्वभाव इत्येकस्मिन् पिण्डे संयुक्तसंयोगादपीयस्त्वम-
न्यस्मिन्स्ततो बहुत्वम्, तस्मिन् सत्येकस्य द्रष्टुर्न विभिन्नस्य, सन्नि-
कृष्टमवधिं कृत्वापि एतस्माद्विप्रकृष्टोयमिति परत्वाधारे उत्पत्त्यमान-
परत्वे बुद्धिरुत्पद्यते, तामपेक्ष्य परं दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वोत्प-
त्तिरिति दिक्प्रदेशयोः परापरव्यपदेशस्तत्सम्पादकत्वादुपचारेण ।

(१) अत्र व्योमशिवाचार्यमतेन भाष्ये 'देशविशेषप्रत्यायक'
मिति पाठो बोद्धव्यः ।

विप्रकृष्टं च पिण्डमवधिं कृत्वा इतरस्मिन्पिण्डसंयुक्तसंयोगात्पीय-
स्त्वाग्निमित्तात्सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। तां सन्निकृष्टां बुद्धिमपेक्ष्यापरेण
दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वोत्पत्तिरिति। पिण्डः समवायिकारणम्,
दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्, विशिष्टा च बुद्धिर्निमित्तका
रणमिति।

ननु चात्र सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा विप्रकृष्टे बुद्धिर्विप्रकृष्टं चावधिं
कृत्वा सन्निकृष्टे बुद्धिरिति विप्रकृष्टसन्निकृष्टबुद्धयोः परस्परापेक्षि-
त्वादुभयाभावप्रसङ्गः। तन्न। निर्विकल्पकज्ञाने प्रतिभातस्यावधि-
त्वेनाभ्युपगमात्। तथाहि-सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रत्यक्षेणैव निर्विक-
ल्पकावभासे सत्येतस्मादयं सन्निकृष्टो विप्रकृष्टश्चेति सविकल्पकं
ज्ञानं भवत्येव।

अन्ये तु निर्विकल्पावभासजनितसंस्कारजस्मृत्युपस्थापितयोः
सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः परस्परावधिभावो घटत इति ब्रुवते। तस्मान्न
परस्परापेक्षितत्वादुभयाभाव इति स्थितम्।

कालकृतयोरपि परत्वापरत्वयोः कथमुत्पत्तिरित्याह-वर्तमान-
कालयोरित्यादि। वर्तमानः कालो ययोः पिण्डयोस्तौ च तथोक्तौ
तयोरित्युभयत्रापि दिक्कालकृतपरत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ नियमः। अनि-
यतदिग्दशयोरिति। न नियतो दिग्देशो ययोस्तौ तथोक्तौ तयोरिति
कालकृतयोरुत्पत्तावनियमोपदर्शनम्। युवस्थविरयोरिति वयोभेदो-
पदर्शनार्थं समानवयासे परापरव्यवहारादर्शनात्। रुदश्मश्रु च का-
र्कश्यं च बलयश्च पलितानि च तान्यादिर्येषां तानि तथोक्तानि तेषां
साभिध्ये सतीति। रुदश्मश्रुकार्कश्यादिसाभिध्यं च सन्निकृष्टबुद्धेः
कारणं, बलीपलितादिसाभिध्यं विप्रकृष्टबुद्धेरिति। एकस्य द्रष्टुरिति।
यो हि द्रष्टा परत्वापरत्वे द्रष्टुमभिभावयति तस्य युवानमवधिं कृत्वा
स्थविरं विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, तां विप्रकृष्टां बुद्धिमपेक्ष्यापरेण काल-
प्रदेशेन योगात् परत्वस्योत्पत्तिरिति। विप्रकृष्टं च स्थविरमवधिं कृत्वा
यून्म्येतस्मात्स्थविरादयं सन्निकृष्ट इति सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, ता-
मपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन योगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति। सन्निकृष्ट-
विप्रकृष्टपिण्डयोः समवायिकारणत्वम्, कालपिण्डसंयोगादयोश्चास-
मवायिकारणत्वम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योश्च निमित्तकारणत्वमिति।

ननु चायुक्तमेतत्। आहारोपयोगे सति पाकजोत्पत्तिन्यायैकस्मिन्

गुणग्रन्थे परत्वापरत्वनिरूपणम् । ५१७

अह्न्युपजातत्वाविशेषेण सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्याः परत्वापरत्व-
योरसम्भवः । नैतदेवम् । जन्मनः प्रभृत्येकस्यां शरीरसन्ततावादित्यपरि-
वर्त्तनापेक्षया तदुपपत्तेः, तथाहि—एकस्य जनुः प्रभृतिभूयांस्यादित्य-
परिवर्त्तनानि अपरस्याल्पीयांसीति तदपेक्षया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्या-
र्भावः स्थविरे भूयांस्यादित्यपरिवर्त्तनानीति विप्रकृष्टबुद्धिर्युनि चा-
ल्पीयांसीति सन्निकृष्टबुद्धिस्तदपेक्षया परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिरि-
ति । शरीरसन्तानस्यादित्यपरिवर्त्तनापेक्षया घटत एवैतत् ।
दिक्कृतपरत्वापरत्ववैलक्षण्याच्चानयोर्निमित्तान्तरासम्भवे सति का-
लकृतत्वमिष्टम् । न हि तस्मादेव निमित्ताद्यतिकरः सम्भवतीति ।
तदेवं परत्वापरत्वयोरुत्पादे व्यवस्थिते सूत्रेणाभिसम्बन्धोपदर्शनं च ।
तथा च सूत्रम्—‘एकदिक्काभ्यां एककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
परमपरं चेति । एका दिक्कालश्च ययोस्तौ तयोक्तौ ताभ्यामिति सम-
वायिकारणनिर्देशः । एकदिग्यामिति दिक्कृतपरत्वापरत्वापेक्षयैव
नियमः । एककालाभ्यां वर्त्तमानकालाभ्याम् उभयत्रापीति,
न ह्यसदृश्यां सदसदृश्यां च परत्वापरत्वे जायेते । सन्निकृ-
ष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति । समवायिकारणोपसर्जनतया सन्निकृष्टवि-
प्रकृष्टबुद्ध्यानिमित्तकारणत्वमुक्तमेव । तथाहि—परमपरं चेति बुद्ध्यपेक्ष-
मित्यपेक्षाशब्दश्चात्र कारणे वर्त्तत इति । कारणपरत्वात् कारणापर-
त्वाच्च परत्वापरत्वे इत्यसमवायिकारणं दर्शयति । ननु च कारण-
परत्वात् कारणापरत्वाच्च यदि कार्ये परत्वापरत्वे भवतः तर्हि
रूपादिवच्चिरोत् परं नत्व(?)सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्धिं विनापि समा-
देशे समानवयसि च पिण्डे तयोग्रहणं स्यात्, न चैतदस्ति । अथा-
नभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः । तन्न । सद्भावे प्रमाणाभावात् । सन्निकृष्ट-
विप्रकृष्टबुद्ध्यादिसद्भावं चेदानीमुत्पन्नमात्रस्यापि ग्रहणमुपपद्यत एव ।
तस्मादिदं पिण्डसंयोगः कालापिण्डसंयोगश्च परत्वापरत्वसम्पादक-
त्वादुपचारेण परत्वापरत्वे इत्यभिधीयेते । न च परत्वापरत्वयोः
परस्परापेक्षितत्वादसम्बन्धमुत्पत्त्यादिनिरूपणमिति वाच्यम् । सर्वत्र
परस्परापेक्षितत्वानुपलब्धेः, तथाहि—न बीजाङ्कुरयोः परस्प-
रापेक्षित्वं बीजविनाशे सति कालान्तरे ह्यणुकादिप्रक्रमेणाङ्कुरस्यो-
त्पत्तेः, एवमङ्कुरविनाशे सत्युत्तरोत्त कार्याणां पूर्वपूर्वविनाशे सति
भावाङ्कुरात् बीजमिति परस्परापेक्षितत्वाभावः । तथा पितापुत्र-

योर्द्धर्मशरीरयोश्च न परस्परापेक्षित्वं यत् एवोपलब्धिस्तत्कारण-
त्वानुपलब्धेः । कार्यान्तरे तु कारणत्वं न प्रतिषिध्यत इत्यलम-
तिप्रसङ्गेन ।

तदेवं परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिमत्त्वादवश्यं विनाश इति तस्य
सहेतुकत्वात् कारणं वाच्यमित्याह विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्य-
विनाशादिति त्रेधा, त्रितयविनाशाच्चापरः पक्ष इति सप्तधा वि-
नाशः । तत्रापेक्षाबुद्धिविनाशात्तावद्विनाशमाह-उत्पन्ने परत्वे स्वका-
रणाद्विशेषणत्वात् पूर्वं तत्संयुक्तसमवेतसमवायात् सामान्यबुद्धि-
रुत्पद्यते सा च यस्मिन्काले समुत्पन्ना भवति तदैव तत्सामान्य-
ज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता-विनाशकारणसन्निध्यम् । सामान्यतज्ज्ञा-
नतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतोत्पत्तिकारणसन्निध्यमि-
त्येकः कालः । ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशः गुणज्ञानस्योत्पादः अपेक्षाबु-
द्धिविनाशात् गुणस्य विनश्यत्ता सामान्यज्ञानस्य विनश्यत्ता । गुणाश्च
तज्ज्ञानं च तत्सम्बन्धश्चेति तेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ।
ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशात् गुणस्य च विनाशोऽन्य-
स्य विनाशकारणस्यानुपलब्धेः ॥

संयोगविनाशादपि कथं विनाशः इत्यव्युत्पन्नप्रश्नान्तरमाह—
अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वापरत्वाधारे कर्मात्पद्यते । विभागपर-
त्वापरत्वयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततस्तेन कर्मणा दिक्पिण्ड-
विभागः क्रियते परत्वस्य चोत्पत्तिः । सामान्यबुद्धेरुत्पद्यमानता दिक्-
पिण्डसंयोगस्य विनश्यत्ता ततो यस्मिन्नेव काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते
तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणस्य विनाशात्
गुणस्य परत्वस्य विनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेरपि विनाशः,
अत एवापेक्षाबुद्धिविनाशो गुणविनाशस्य कारणं समकालत्वात्
द्रव्यविनाशो गुणविनाशस्य कारणं समकालत्वात् ।

द्रव्यविनाशादपि कथं विनाश इत्याह-परत्वाधारावयवे कर्मात्प-
न्नं यस्मिन्कालेऽवयवान्तरविभागं द्रव्यारम्भकसंयोगिनमारभते सं-
योगस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले स्वकारणादपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते,
परत्वस्योत्पद्यमानता । विभागाद्यस्मिन्काले संयोगस्य द्रव्यारम्भ-
कस्य विनाशो द्रव्यस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते
तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः ।

गुणग्रन्थे परत्वापरत्वनिरूपणम् । ५१९

सामान्यज्ञानस्योत्पादोऽपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता । परत्वगुणस्यापि विनश्यत्ता । ततो द्रव्यविनाशात्तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः । सामान्यज्ञानापेक्षाबुद्धेश्च विनाश इति पूर्वकालत्वादाश्रयविनाश एव गुणविनाशे कारणमिति ॥

द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्गुणपद्विनाशादपि कथं परत्वापरत्वयोर्विनाशस्तदाह—यदा परत्वाधारस्योत्पत्त्यमानपरत्वस्यावयवे कर्मोत्पद्यते विभागस्योत्पद्यमानता तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । परत्वस्योत्पद्यमानता । कर्मणा चावयवान्तराद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागः संयोगस्य विनश्यत्ता परत्वस्योत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशो द्रव्यस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते अपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता तदनन्तरं संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाशो गुणस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्धेर्विनाशात्तदाश्रितस्य परत्वस्य विनाश इति । एकैकस्यान्यत्र गुणविनाशे सामर्थ्यावधारणादुभयोरत्र पूर्वकालभावित्वे सति कारणत्वं निश्चीयते ॥

संयोगद्रव्यविनाशादपि कथं परत्वापरत्वयोर्विनाश इत्याह—यदा द्रव्यावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति संयोगस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले पिण्डेऽपि समवायिकारणे कर्म चापेक्षाबुद्धिश्च स्वकारणात्तयोर्युगपदुत्पत्तिः । दिक्पिण्डविभागपरत्वापरत्वयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता तस्मिन्नेव कालेऽवयवविभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशो द्रव्यस्य विनश्यत्ता पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते । संयोगस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्ये बुद्धिरुत्पद्यते—गुणबुद्धेरुत्पद्यमानता अपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता तत्सनकालं संयोगविनाशात्पिण्डविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशो गुणस्य विनश्यत्ता ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डसंयोगयोर्विनाशात्परत्वस्य विनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाश इति । अत एव समकालत्वादपेक्षाबुद्धिविनाशो न कारणं पिण्डसंयोगविनाशयोश्चान्यत्र सामर्थ्यावधारणे सति पूर्वकालभावित्वादकारणत्वमिति ।

संयोगापेक्षाबुद्धोर्युगपद्विनाशादपि कथं विनाश इत्याह—यदा परत्वमुत्पद्यते स्वकारणपरत्वसामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता तदैव परत्वाधारे स्वकारणात् कर्म विभागस्योत्पद्यमानता । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते गुणबुद्धेरुत्पद्यमानता, अपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता । तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते । तत्संयोगस्य विनश्यत्ता ततः सामान्यबुद्धितोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशो गुणस्य विनश्यत्त्येकः कालः । ततः संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात्परत्वस्य विनाश इति ।

त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्विनाशादपि कथं विनाश इत्याह—यदाऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते परत्वस्यात्पद्यमानता तदैव पिण्डावयवेऽपि कर्म विभागस्योत्पद्यमानता ततो यस्मिन्नेव काले व्ययान्तराद्गुणरम्भकसंयोगविरोधिविभागः क्रियते, अवयवकर्मणा संयोगस्य विनश्यत्ता परत्वस्योत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता, तस्मिन्नेव काले स्वकारणात्पिण्डेऽपि कर्म विभागस्योत्पद्यमानता ततो विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डस्य विनश्यत्ता पिण्डकर्मणा च विभागः क्रियते । दिक्पिण्डसंयोगस्य विनश्यत्ता सामान्यबुद्धेःोत्पत्तिरपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता गुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात्पिण्डविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः सामान्यज्ञानापेक्षाबुद्धेर्विनाश इत्येतत्सर्वं युगपद्भवतीति । तत्र त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशात्परत्वस्य विनाश इति । अन्यत्र हि व्यस्तानां कारणत्वोपलब्धेः समुदितानामत्र सम्भवात् गुणविनाशो कारणत्वमिति सम्भाव्यमानानेकारणत्वोपन्यासः ॥

अथेदानीं बुद्धेरवसरप्राप्ताया लक्षणपरीक्षार्थं बुद्धिरुपलब्धिरित्यादि प्रकरणम् ।

(भा०) बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः ।

सा चानेकप्रकाराऽर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनिपतत्वाच्च ॥

तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे-विद्या चाविद्या चेति । तत्राविद्या चतुर्विधा-संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा ॥

(६५०) बुद्धिरिति पदमावर्त्यमानं लक्ष्यनिर्देशो लक्षणनिर्देशश्च भवति । तथाहि—बुद्धिरिति लक्ष्यनिर्देशो बुद्धिरूपलक्षणानि प्रत्यय इति पर्यायाः लक्षणम् । अथाकाशे वर्तमानाः कथं व्याघ्रकरणत्वात् बुद्धेर्लक्षणम् ? वाच्यवाचकभावेन तद्धर्मत्वात् । लक्षणवैचित्र्यज्ञापनार्थञ्चात्र पर्यायलक्षणामिधानम् । तथाहि—न परमसाधारणत्वात् कार्यकरणादिलक्षणं पर्यायात्मकं चेति । अथ शब्दानां पुरुषेच्छानुविधायितयार्थान्तरेऽपि वृत्तिः सम्भवतीति व्यभिचारः । न । अनादिकालप्रवाहायातत्वेन विशेषितत्वात् । तथाहि—बुद्धिरितरस्मात् भिद्यते अनादिकालप्रवाहायानेत्यभूतपर्यायाभिधेयत्वात्, यस्त्वितरस्मात् भिद्यते न चासाधेयम् यथा रूपादिरिति । व्यवहारो वा साध्यः । ननु बुद्धेरन्येऽपि पर्याया विद्यन्ते इति तत्परिहारेणामोषमेव लक्षणत्वेनाभिधाने विशेषहेतुर्बुक्तव्यः । स चायं विंशोऽत्रैव विप्रतिपत्तः । लक्षणार्थमपीदं वाक्यं सामर्थ्यात्ताम्ररासपरं भवतीति ।

तथाच सांख्याः—प्रधानस्याद्यो विकारो बुद्धेर्वीजस्योच्छ्रान्तव । प्रधानं च सत्स्वरजस्तमसां साम्यावस्था तद्विकारो वैषम्यम् । उपलब्धिस्तु सुखदुःखाकारपरिणतायां बुद्ध्यावात्मनः प्रतिबिम्बोदयो भोगः, तदाह—

विविक्तदृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे यथा चन्द्रमसोऽभसि ॥ इति ॥

विविक्तदृग्विषयाकारपरिणतेन्द्रियाकारपरिणतिर्यस्याः सा तथोक्ता तस्यां बुद्धौ सत्यामात्मनो भोगः कथ्यते । किरूपः ? प्रतिबिम्बोदयो न वास्तवः । यथा चन्द्रमसः प्रतिबिम्बनं स्वच्छे न कलुषात्मकेऽभसीति उदाहरणम् । यथाहि चन्द्रमसः प्रतिबिम्बनमभसि एवं विशिष्टपरिणामोपचितायां बुद्ध्यावात्मन इति । वास्तवे हि भोगे पुरुषस्य पूर्वस्वरूपनिवृत्तौ स्वरूपान्तरापत्तिर्विकारः स्यात् । तत्र चाचेतनत्वाद्नेकदूषणमिति ।

अन्ये त्वन्यथा भोगं मन्यन्ते । यथाहि पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासेन चेतनं मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिकमत्तद्रूपं स्वनिर्भासं स्वाकारं करोति एवमयं पुरुषोऽविकृतस्वरूपोऽचेतनं मनः स्वनिर्भासं चेतनमिव करोति सा-

अधिष्ठातृ पुनर्वस्तुतस्तस्य चैतन्यं विकारित्वात् । ज्ञानन्तु विष-
याकारपरिणतेन्द्रियाकारतया बुद्धेः परिणामः । तथा भोगोत्सुकं
पुरुषं मत्वा बुद्धेराकृतिः सम्पद्यते । तदाकृतसम्बेदनावेन्द्रियाणां
पूर्वस्वरूपनिवृत्तेर्विषयाकारः परिणामः । अन्यथा हि पूर्वरूपापरि-
त्यागे प्रागिव पञ्चादपि विषयावबोधो न स्यात् । विषयात्माकारश्च
परिणामः प्रतिकर्मव्यवस्थातो नीलम्येदं पीतस्येदमिति ज्ञेयम् ।
अन्यथा हि विषयाकारं विना परिणामस्याविशेषादियं व्यवस्था
न स्यात् । एवं विषयाकारपरिणतेन्द्रियेषु तदाकारतया बुद्धेः
परिणामः । तथा सिद्ध्यादिप्रत्ययाः पञ्चाशत् बुद्धेः परिणामविशे-
षा एव । अष्टधा सिद्धिर्नवधा तृष्टिः पञ्च विपर्ययभेदाः । तथाऽशक्ति-
रष्टाविंशतिधेत्यसिद्धितुष्ट्योर्भेदाः । सप्तदशैकादशेन्द्रियवधाश्चेति
पञ्चाशत् भवन्तीति पर्यायत्वम् । बुद्ध्यादिशब्दा न सिद्धाः विभिन्नार्थ-
वाचकत्वादभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताश्चैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्याया इति ।

तदेतदसाम्प्रतम् । एषां प्रयोगतः पर्यायताप्रतीतिः । तथाहि-
बुद्धः उपलब्धः ज्ञातः प्रतीतः इत्येकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानाः प्रतीयन्ते
विभिन्नार्थतायान्तूपलब्धो न बुद्धो ज्ञातो न प्रतीत इति सम्बेदनं
स्यात् । न चैतदस्ति । न च प्रधानासत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्याज्ञत द्वि-
कारस्य बुद्धेः सद्भावात्, तदभावादात्मनिबुद्धेन विम्बनमुपलब्धिः
तत्परिणामो वा ज्ञानं प्रत्ययश्चेति । यदि वास्तवो भोगः स्यात् न
संसार्यात्मनो मुक्ताद्विशेषः स्वनिष्ठायाश्चितेरुभयश्चाविशेषात् । न
च व्यापित्वाविशेषात् संसार्यात्मना एव बुद्धेर्विशेषेण सान्निध्यात्
प्रतिविम्बनं नेतरस्येति वाच्यम् । भोग्यभोक्तृत्वसम्बन्धस्तु
भोगस्यावास्तवत्वाद्विचार्यः । न च कर्मैव नियामकं तस्य बु-
द्ध्याऽसम्पादितत्वात् । तथाहि—बुद्ध्या सम्पादितं कर्म पुरुषेण वि-
शिष्टसम्बन्धाभावादशेषपुरुषोपभोग्यं स्यात् । न च बुद्धेः कर्तृत्व-
मचेतनत्वात् । चैतन्यं हि प्रधानक्रिया (न) करणे वर्तते इति कर्तृत्वं
हि स्वातन्त्र्यकरणत्वम् । पारतन्त्र्यं न स्यात् । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्य-
योर्विधिप्रतिषेधरूपत्वादिति पुरुषस्यैव कर्तृत्वमभ्युपेयम् । न च
तस्य पूर्वमकृत्वा कुर्वतः परिणामित्वं कारकसाकल्ये कार्यकरणात्
तद्वैकल्ये चाकरणात् साकल्यवैकल्ययोश्चाधिर्भावतिरोभावाभ्यां
नात्मनस्तथाभावः ततोऽन्यत्वात् । अतः पुरुषस्य कर्तृत्वे युक्तं वा-

स्तवं भोक्तृत्वम्, अन्यथा हि भोगक्रियामकुर्वतः कथमुदासीनस्य भोक्तृत्वं स्यात्, भोगस्य सुखदुःखवेदनारूपत्वात् । तदाधारता तु भोक्तृत्वमिति । यच्चेदं-पुरुषस्य भोगोत्सुकतां मन्यमानाया बुद्धेरा-
कृतिः सम्पद्यते, तत्सम्बेदनाच्चेन्द्रियाणाम्-इति । असदेतत् । अ-
चेनत्वात् । अचेतना हि बुद्धिस्तथेन्द्रियाणि । तेषामाकृतसम्बेद-
नाभावे कथं नियतो विषयाकारतया परिणामः । पुरुषस्य तु चि-
द्रूपताव्यतिरेकेण नापरा भोगोत्सुकतास्ति । यश्चायमन्द्रियाणां
विषयाकारपरिणामस्तस्य विषयाकारतायां न प्रति कर्मव्यवस्था
प्रमाणं, 'तदन्तरेणापि तद्भावादि'ति वक्ष्यमाणन्यायात् । यदि च
बुद्धेः पूर्वरूपनिवृत्ताविन्द्रियाकारतया परिणामः, तर्हि स्वरूपस्या-
व्यतिरेकात् बुद्धेरेवात्पत्तिर्निवृत्तिश्चेति । अन्यत्वे प्रतिसन्धानाद्य-
भाव एव । न ह्यन्येनोपलब्धमर्थमन्यः प्रतिसन्धातुमर्हतीति । परि-
णामास्तु बुद्धेस्तादात्म्येन वर्त्तन्त इति तेषामनेकत्वे बुद्धेरप्यनेक-
त्वम् । विपर्यये तादात्म्यविरहात् । यदपीदं-बुद्धेः परिणामविशे-
षाः पञ्चाशत् प्रत्ययाः-तद्बुद्धिपूर्वकम् तत्परिणामविशेषाणामान-
न्त्यात् । न च तेषामप्येवान्तर्भावः प्रतिनियतलक्षणावरोधस्यानु-
पलब्धेरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

तदेवं बुद्ध्यादिपर्यायाः परपक्षव्युदासे सति लक्षणमिष्यन्त
इति स्थिते लक्षणेन लक्ष्यमाणस्यैकानेकत्वोपलब्धेर्विप्रतिपत्तेश्च
संशये सति तन्निरासार्थं सा चानेकप्रकारेति वाक्यम् । कुत एतत् ?
अर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च । ननु चार्थानन्त्यमर्थधर्म इति व्यधिक-
रणत्वम् । न । अन्यथा तदुपपत्तेः । तथाहि-बुद्धेरर्थानन्त्यमित्यर्थोप-
दर्शनम् । एतत्साधनं चानन्तार्थत्वादिति । अर्थोऽनन्तो यस्याः सा
तथाक्ता तस्या भावोऽनन्तार्थत्वमिति । अर्थस्त्वर्यतेऽनेनेति कारकसा-
मन्यं न कारकैकदेशस्तद्भेदेऽपि कार्यस्याभेदोपलब्धेः । तथाह्यनेककार-
कसम्पाद्यं घटाद्येकं दृष्टमिति । सामग्री तु प्रतिकार्यनियतत्वाच्च
तद्भेदं व्यभिचरतीति । अतोऽनेकप्रकारा बुद्धिरनन्तार्थत्वादनन्त-
कारकसामग्रीजन्यत्वात् घटादिवदिति । यश्चैको न चासावनन्त-
कारकसामग्रीजन्यो यथा घट इति । न तु कर्मव्युत्पत्त्यानन्तकर्म-
कारकजन्यत्वं साधनं विवक्षितमिति व्याख्येयम् । प्रत्यर्थनियतत्वा-
दित्यनेन गतार्थत्वात् । तथाह्यर्थमर्थं प्रति नियतं यावत् भेदभिन्नं

कर्मकारकं तावत् भेदभिन्ना बुद्धय इति बुद्धिरनेकप्रकारा प्रत्यर्थ-
नियतत्वात् प्राणादिवत् ।

अन्ये तु पूर्वस्मिन्नैव वाक्ये कर्मव्युत्पत्त्याऽनन्तकर्मकारकजन्यत्वं
साधनं लभ्यत एवेति प्रत्यर्थनियतत्वं प्रत्यात्मवृत्तित्वं विवक्षितमिति
मन्यन्ते । तथाहि—अर्थतेऽस्मिन्नित्यात्मा ह्यर्थस्तं प्रति नियतत्वं प्रत्यात्म-
वृत्तित्वमेव । सामान्यस्य त्वनन्तात्मवृत्तित्वाच्च प्रत्यात्मनियतत्व-
मस्तीति सम्भवेऽपि बुद्धेर्विशेषगुणत्वाद्विशेषगुणत्वे सतीति विशे-
षणमभ्यूह्यम् ।

अन्ये तु रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादिवुद्धेर्नानात्वस्य प्रत्यक्षेणैव
प्रसिद्धेरीश्वरबुद्धेरस्मत्बुद्धेश्च परस्परभेदज्ञापनार्थमर्थानन्त्यात्
प्रत्यर्थनियतत्वाच्चेति पदद्वयमिति ब्रुवते । तथाहीश्वरबुद्धिरनन्ता-
र्थत्वादस्मत्बुद्धेर्भिद्यते । अस्मत्बुद्धिश्च प्रत्यर्थनियतत्वादीश्वर-
बुद्धेरिति । अत्र च बुद्धेरनेकत्वं सामान्येन प्रतिज्ञातमित्ययं विशेषः
कुतो लभ्यत इति चिन्त्यम् ।

अथ बुद्धिव्यतिरेकेणार्थस्य सद्भावे प्रमाणाभावादयुक्तमर्थान-
न्त्यं प्रत्यर्थनियतत्वं चेति । तथाहि—विज्ञानं स्वयंप्रकाशरूप-
त्वादात्मानं प्रकाशयत्यर्थास्तु जडात्मानः तेषां कथं प्रकाशः । यदि
ज्ञानं प्रगृहीतं प्रकाशकमिष्येत, तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रहणाभ्युपगमे
ज्ञानपरम्परायामुपक्षीणत्वादभिप्रेतस्यार्थस्याप्रकाशनमेव । न च पू-
र्वज्ञानाग्रहणेऽपि अर्थस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् । तेषामासन्नत्वे सति
प्राह्यलक्षणप्राप्तत्वात् । तदाह—

तां प्राह्यलक्षणप्राप्तमासन्नाजनिकामिदम् ।

अगृहीत्वांस्तरं ज्ञानं गृह्णीयात् अपरं कथम् ॥

अथागृहीतमेवार्थप्रकाशकम्, एवं तर्हि सन्तानान्तरोद्भूतम-
पि सर्वेषामप्यप्रकाशकं स्यात् । यथाहि—स्वसन्ततावुपजातमज्ञात-
मेवार्थप्रकाशकमेव सन्तानान्तरेऽपि स्यात् अविशेषात् । अथ स्व-
सम्बन्धस्वसन्ततौ विज्ञानमऽर्थप्रकाशकम्, एवं तर्हि बोधशरी-
रादर्थान्तरस्य वस्तुनोऽप्रकाश एव । तथाहि—यद्यमी पदार्थः
प्रकाशरूपाः कथं बोधादव्यनिरिच्यन्ते । बोधस्यैव तद्रूपत्वाद्भक्ता-
शरूपतया च सर्वदा न प्रकाशः स्यात् । अतो ज्ञानमेव प्रकाशस्वरूप-
त्वादिति व्यवहियते । प्रकाशरूपतया हि सत्त्वं व्याप्तम् । सा च

व्यावर्तमाना बाह्यार्थेभ्यः स्वव्याप्तं सर्वं गृहीत्वा व्यावर्तत इत्य-
सत्त्वं बोधव्यतिरेकिणाम् । न च बोधस्य बोधरूपतया सर्वत्रावि-
शेषाद्विशिष्टार्थप्रकाशकत्वं स्यात् । अथ नीलस्येदं पीतस्येदमिति
प्रतिकर्मव्यवस्थातः साकारं विज्ञानमिष्टम् । तर्हि विज्ञानमेवास्तु तदा-
कारम् अलं बाह्यार्थकल्पनयेति । तदुक्तम्—

धियो नीलादिरूपत्वे बाह्यार्थः किनिबन्धनः । इति ।

तथा विज्ञानकालेऽर्थस्यासद्भावादर्थकाले तु ज्ञानस्येति
कथम् तयोर्ग्राह्यग्राहकभावः ? सदसद्रूपयोस्तदभावात् । एकस्मिन्
काले द्वयोरुपत्यभ्युपगमे किं ग्राह्यम् किं च ग्राहकमित्यविशेषात् । न
च विज्ञानार्थयोः स्वात्मन्येव पर्यवसाने अर्थाधीनतायाः प्रतिपत्तुम-
शक्यत्वात् ग्राह्यग्राहकभावः । तथावयविप्रतिषेधद्वारेण रूपादि-
समुदायमात्रम् । तच्च समुदीयमानेभ्यो नार्थान्तरमिति व्यवस्थाया-
मर्थाभाव एव । समुदायस्यापरमार्थसत्त्वेनाप्रतिभासनात् । ये तु
परमार्थसन्तः परमाणवस्तेऽस्मद्दर्शनविषया न भवन्त्येव, अतीन्द्रि-
यत्वात् । कार्यं चापरमार्थसत्त्वात् प्रतिभासमानमलिङ्गमेव । तस्माद-
नादिवासनावशाद्विज्ञानांश एव ग्राह्यग्राहकप्रविभागः । एतदाह—

अविभागोपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिष लक्ष्यते ॥

न तु परमार्थतः, तदाह—

नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नाऽनुभवोऽपरः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥

ननु तर्हि नीलमहं वेष्टि चक्षुषेति प्रतिभासः कथम् ? तथाहि—नी-
लमिति कर्म अहमिति कर्ता वेष्टीति क्रिया चक्षुषेति करणमेतेषां
परस्परव्यावृत्तवपुषां प्रतिभासनादभेदप्रतिपादनमुन्मत्तभाषितम् ।
नैतदेवम् । तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनवदस्याप्युपपत्तेः । यथाहि
तैमिरिकस्यार्थाभावेऽपि तदाकारं विज्ञानमुदेति एवं कर्मादि-
ष्वविद्यमानेष्वप्यनादिवासनावशात्तदाकारं विज्ञानमिति । अथ
तैमिरिकस्य केशाद्विज्ञानं बाध्यमानत्वाज्जिर्विषयम्, न चैव-
मेतत् । तदसत् । बाध्यबाधकभावस्यैवासम्भवात्, तथाहि—न विज्ञा-
नमर्थेन बाध्यते । प्रतीयमानाप्रतीयमानाभ्यां बाध्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
प्रतीयमानेन हि बाध्यां सर्वं विज्ञानं बाध्यं स्यादेवमप्रतीयमानेना-

पीति । अथ ज्ञानेनैव ज्ञानं बाध्यते । तत्रापि न विभिन्नविषयेण, रूप-
ज्ञानेन रसाद्विज्ञानस्यापि बाधप्रसङ्गात् । समानविषयत्वे तु सम्पा-
दकत्वमव स्यात् न बाधकत्वम् । न च विज्ञानस्योत्पत्तिर्विनाशो वा
बाधात्सर्वस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । अथ विषयान्तरोपसर्पणा मि-
थ्यापत्तिर्बाधः । तदसत् । विषयस्य कर्मकारकरूपत्वात् । यत्रोत्प-
द्यते ज्ञानं स एव तस्य विषय इति विषयान्तरोपसर्पणमसिद्धम् ।
विज्ञाने बाध्यबाधकसद्भावस्यैवाप्रसिद्धेः न मिथ्याज्ञानमस्तीति ।
नापि संविदि सम्यक्त्वम् । प्रमाणाभावात् । अथार्थक्रियासम्बादः
प्रमाणम् । न, तत्रापि सम्बादकापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । सम्बा-
दकं च विना न सम्यक्त्वसिद्धिरिति । न चार्थक्रियापि बोधात्
भिद्यते, सर्वस्यापि प्रतिभासमानस्य बोधादव्यतिरेकात् । यथोक्तम्—
प्रकाशमानस्तादात्म्यात्स्वरूपस्य प्रकाशकः ।

यथा प्रकाशोऽभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी ॥ इति ॥

यदि च पदार्थानां निजं स्वरूपादि यथैकस्य प्रतिभासस्तथा
सर्वेषामपीति विसम्बादो न स्यात्, न चैतदस्ति । तथाहि—

मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां ते वै म्लेच्छकलादयः ।

अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि ॥ इति ।

अथ चोपप्लुतचक्षुषामन्यथा प्रतिभासस्तत इति किं प्रमाणम् ।
अनुपप्लुतचक्षुषां तथैव दर्शनमिति । तदाह—

तथैव दर्शनं तेषामनुपप्लुतचक्षुषाम् ।

दूरे यथा वा मरुषु महानदयोपि दृश्यते ॥ इति ।

अव्यवस्थामेवोत्तरार्द्धेन दर्शयति । एकशो बुद्ध्या विचार्यमा-
णेषु भावेषु रूपं न व्यवतिष्ठते । यथाहि तन्तुषु विचार्यमाणेषु पट-
स्याव्यवस्थानम् अंशुव्यतिरेकेण तन्तूनामित्याहूयम् । कथं तर्हि
शाक्याः स्नानादिक्रियासु प्रवर्तन्ते बाह्यार्थस्यासत्त्वादिति । लोक-
व्यवहारानुसारितया, यथाहि अपरीक्षका बाह्यमर्थमविद्यावशात्प्रति-
पद्यमानाः प्रवर्तन्ते तद्वत्परीक्षका अपीति 'लोकव्यवहारं प्रति सह-
शौ बालपण्डितौ' इति न्यायात् ॥

तदेतदसत् । अर्थविशेषादुत्पत्तिमन्तरेण बुद्धिविशेषस्याभावप्रस-
ङ्गात् । रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादिपरस्परं व्यावृत्तस्वरूपाणि ज्ञानानि
प्रथन्त इत्यर्थविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः । अथ वासनाविशेषाद्विज्ञानविशे-

यः तस्या अपि विशिष्टज्ञानजनकत्वेऽपि ज्ञानाद्यतिरेके च संज्ञाभेदमा-
त्रम् । अव्यतिरेके तु ज्ञानरूपोभयं सर्वत्राविशिष्टमिति रूपज्ञानं रसज्ञा-
नमित्यादि वैचित्र्याभावः । न चाकारविशेषाद्विज्ञानविशेषः । तस्या-
प्यसम्भवात् । तथाहि ज्ञानमात्रस्य वास्तवाकारतायां नीलादिज्ञानं
वास्तवाकारत्वात् प्रमाणं द्विचन्द्रादिज्ञानं चावास्तवाकारत्वादप्रमाण-
मिति विशेषव्याघातः । वास्तवाकारतायाः सर्वत्राविशेषात् । अथावा-
स्तवाकारं तथापि विशेषाभ्युपगमहानिः । वादिप्रतिवादिनोश्च जयप-
राजयव्यवस्था न स्यात् उभयारप्रमाणेन प्रवृत्तेरविशेषात् । न चावा-
स्तवस्य विज्ञानतादात्म्यं, सदसद्रूपयोः स्वरविषाणयोरिवैकत्वा-
दर्शनात् । अत एव—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

इत्येकत्वसाधनमुन्मत्तभाषितम् । असतः सत्तादात्म्ये सत्त्वप्रस-
त्तादात्म्ये तु तद्रूपत्वमिति । तथा परप्रसिद्धा नियमेन सहोपलम्भ-
मानत्वं भेदेनैव व्याप्तमिति विरुद्धं स्यात् । अथ साहाय्यं यौगपद्यं वा
विवक्षितं सहोपलम्भमानत्वम् । तथापि तयोर्भेदेनैव व्याप्तत्वाद्विरुद्ध-
त्वम् । तथा सर्वज्ञः स्वचित्तेन सहोपलम्भते परचित्तं, न च तस्य त-
स्मादभेद इति व्यभिचारः सर्वेषां सर्वज्ञताप्रसङ्गात् । न चैकस्यैवोप-
लम्भनियमः हेतुः । अशब्दार्थत्वात् साध्याविशिष्टत्वाच्च । तथा-
ऽनेकरूपाद्यवयवस्य हि तस्यार्थस्योपलम्भे स्वरूपासिद्धोपीति । अथ
बाह्यार्थाभावादकोपलम्भनियमः । तन्न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
तथा चैकोपलम्भनियमात् बाह्यार्थाभावसिद्धिस्तत्सिद्धेर्बैकोपलम्भ-
नियमसिद्धिरित्येकाभावादितराभावः । अथैकैवोपलम्भमानत्वं
साधनम् । न । अन्यवेदनाभावस्याप्रसिद्धेः । अर्थस्तु तत्समानक्षणै-
रन्यैरप्युपलभ्यत इत्येकैवोपलम्भमानत्वमसिद्धम् । सच्चन्द्रास-
च्चन्द्रदृष्टान्तो सदसतोरेकत्वविरोधात्साध्यविकलः, साधनविक-
लश्चासतश्चन्द्रस्य सत्त्वेनोपलम्भाभावात् । तथा ज्ञानं ग्राहकस्वरू-
पं नीलादि ग्राह्यस्वरूपमित्यनयोः शुक्लपीतयोरिव स्वभावभेदात्
भेदः । अभेदे हि बोधोऽपि नीलस्य ग्राह्यं नीलं च बोधस्य ग्राहक-
मिति स्यात् । न च तदस्ति । कारणभेदाच्च नीलात् बोधोऽर्थान्त-
रम् । तथाहि—बोधात् बोधरूपतेन्द्रियाद्विषयप्रतिनियमो विषया-
दाकारग्रहणम् इति भेदादेषां भेद एव । अथ न कारणभेदः । किं

तर्हि ? व्यावृत्तिभेदमात्रमबोधव्यावृत्तिबोधः, निराकारताव्यावृत्तिः साकारत्वम्, अतद्रूपत्वव्यावृत्तिर्विषयप्रतिनियम इति । एवं तर्हि नीलावबोधचक्षुराप्तामाकारबोधविषयप्रतिनियमेषु व्यावृत्तिस्वरूपेषु व्यापारासम्भवात् अकारणत्वमेव, व्यावृत्तेरवस्तुरूपत्वात् । अथ व्यावृत्तात् बोधात् अबोधादिव्यावृत्तिर्नान्या । तर्हि बोधस्यैकरूपत्वात् कारणभेदप्रतिपादनमसम्बद्धं स्यात् । अतः कारणभेदादेव नीलतद्बोधयोर्भेदः । चित्रप्रतिभासे तु नीलपीताद्यनेकाकारं विज्ञानं बोधमात्रतायां कथं स्यादिति चिन्त्यम् । तथाहि—तेषामाकाराणामेकबोधतादात्म्यादेकत्वं तत्तादात्म्ये वा बोधस्यानेकत्वमिति दुर्निवारः प्रसङ्गः । अथ यावन्तस्नग्नाकारास्तावन्त्येव ज्ञानानीति, तर्हि तेषां प्रतिनियताकारत्वाच्चित्रप्रतिभासाभावः । न चाकारसद्भावे प्रतिकर्मव्यवस्था प्रमाणम् । अन्यथापि भावात् । तथाहिसकलकारकजन्यत्वविशेषेपि नीलस्य कर्मरूपतया व्यापारासत्तेरेव व्यपदेशो नाकारार्पकत्वादिति । सर्वेषां जनकत्वाविशेषेऽप्यर्थस्यैवाकारार्पकत्वे विशेषहेतुर्वाच्यः । अथार्थस्य कर्मरूपतया व्यापारासत्तयैवाकारार्पकत्वं तर्हि कर्मरूपनैवास्तु व्यपदेशनियमे हेतुः, किमाकारेणासम्भाविना कल्पितेनेति । तथाहि—नीलादेरसाधारणाकारार्पकत्वे बोधरूपता न स्यात् । साधारणार्पकत्वे तु प्रतिकर्मव्यवस्थाभाव इति । अथ समारोपिताकारं विज्ञानमिति नायं दोषः । तदसत् । आत्मनोवस्थितस्याभावे कथं ज्ञानात्मन्याकारः समारोप्यते । न तावदनुत्पन्नस्य विनष्टस्य वा समारोपकत्वम् । न चोत्पत्तिसमकालम्, आत्मलाभकाले समारोपणे व्यापारासम्भवात् । तस्मादाकारसद्भावे प्रमाणाभावात् अर्थविशेषादेवायं विशेष इति युक्तम् । अथाप्रकाशस्वरूपत्वादर्थानां कर्मप्रकाशः तद्विषयज्ञानोत्पाद एव, तथाहि—यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पन्नं स एवोपलब्धो नेतर इति विषयविषयिभावस्य नियामकत्वमतो ज्ञानमर्थप्रकाशो न तु प्रकाशकमिति । किं गृहीतमर्थप्रकाशकमुतागृहीतमित्यादि विकल्पः परमतास्पर्शी चक्षुरादेः कारकज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वाभ्युपगमात् । यत्र च ज्ञानं विशेषलिङ्गं वा तत्र गृहीतस्यार्थपरिच्छेदे व्यापारोऽभ्युपगम्यत एव । तस्य स्वात्मान्तःकरणसम्बन्धात् ग्रहणं नावश्यम् । तत्रापि ज्ञानान्तरमित्यनवस्थाभावः । न चोत्पन्ने ज्ञाने सम्भेदनाभावस्याविशे-

यात् सन्तानान्तरेष्वर्थप्रकाशः, नियतात्मसम्बन्धस्य निवामकत्वात् ।
तथाहि—यस्मिन्नात्मनि समवेतं तज् ज्ञानमुपजातं स एष द्रष्टा
नाम्यः, तत्र विवक्षितज्ञानासमवायात् । यस्य तु स्वसम्बन्धं ज्ञानं
निराधारं तस्य सन्तानान्तरेऽर्थप्रकाशस्तस्मान्न भवतीति चिन्त्यम् ।
कार्यकारणमावस्तु क्षणिकत्वे सति पूर्वं प्रतिषिद्ध एव । यच्चेदं-
स्वसम्बन्धं विज्ञानमित्यर्थान्तरस्यासम्बन्धनमेव—तदसत् । विक-
ल्पानुपपत्तेः । तथाहि—यदि स्वसम्बन्धमात्मान्तःकरणसंयोगादुप-
लभ्यं तदिष्टमेव । अथ तदेव ज्ञानं प्रमाणं प्रमेयफलं चेति । तन्न ।
अन्यत्र त्रितयस्याभेदादर्शनात् । भेदे त्वनेकं दण्डाद्युदाहरणम् ।
अतो न ज्ञाने करणकर्मणोरभेदः स्वसम्बन्धत्वम् नापि क्रियाकर्मणो-
रिति । तस्मात् ज्ञानान्तरसम्बन्धं सम्बन्धनं वेद्यत्वात् घटादिवत् ।
यच्चेदं—प्रकाशस्वरूपत्वादात्मनैव प्रकाशते प्रदीपवत्—इत्युक्तम् ।
तत्र यदि प्रकाशकत्वं बोधरूपत्वं विवक्षितं तदा साधनविकलमुदा-
हरणम् । प्रदीपे बोधरूपत्वस्यासम्भवात् । अथ प्रकाशकत्वं भास्वर-
ूपसम्बन्धित्वं तद्विज्ञाने नास्त्यतो ज्ञानान्तरस्य तद्विषयस्योत्पाद-
एव ज्ञानस्य परिच्छेद इति । यच्चेदं—किंप्रकाशस्वरूपास्तद्विपरीता
वा पदार्था ज्ञानेन प्रकाशन्त—इत्युक्तम् । तत्र यदि प्रकाशस्वरूपत्वं
बोधरूपत्वं तन्नास्त्यर्थानामबोधरूपत्वात्, तेषां कथं प्रकाशः । तद्वि-
षयज्ञानोत्पादात्—यद्विषयं ज्ञानमुत्पन्नं असावर्थः परिच्छिन्न इति व्यव-
हारः । तस्माद्विराकारत्वे विज्ञानस्य विषयविषयिभावो नियामक इति
‘धियो नीलादिरूपत्वे बाह्यार्थः किं निबन्धनस्तव’ इत्यपास्तमेव ।
यच्चेदं—ग्राह्यग्राहकयोरेककालानुभावाभावेन दूषणम्—तदप्यपास्तम् ।
क्षणिकत्वानभ्युपगमात् । यो हि क्षणिकत्वं मन्यते तस्यायं दोषो-
ज्ञानकालेऽस्यासद्भावोऽर्थकाले ज्ञानस्येति तयोर्ग्राह्यग्राहकभावानुप-
पत्तिः—इति । तथाऽवयविनः पूर्वमेव व्यवस्थापनात् न रूपादिसमुदाय-
स्यापरमार्थत्वेन विज्ञानविषयत्वमिति । परमाणूनां सद्भावसिद्धे-
र्विज्ञानमात्रमेवेति अदूषणमनभ्युपगमात् । अतो यदाह विज्ञानावा-
द्येव—ग्राह्यग्राहकप्रविभागः कल्पनावशादिति—तदप्यपास्तमेव, बो-
धरूपव्यतिरेकेण बाह्यार्थस्य चक्षुरादिना प्रतिभासनात् । प्रवृत्ति-
निवृत्त्योश्च तद्विषयत्वादिति । तथा ह्यर्थावरोधे सति अर्थक्रियार्थिनः
तदभिमुखाः प्रवृत्तन्ते चेति दृष्टम् । न च भ्रान्त्यैव प्रवृत्तिः, अविस्-

संवादोपलब्धेः । अथ प्रवृत्तिनिवृत्त्योरर्थक्रियायाश्च विज्ञानादव्य-
तिरेक एव । तन्न । वस्तुरूपतया प्रतिभासमानानां परस्परव्यावृत्ता-
त्मनां ज्ञानाभेदे प्रमाणाभावात् । अर्थानभ्युपगमे च सम्वादानुत्प-
त्तिः । व्यापारव्याहाराभ्यां च सन्तानान्तरानुभवः । अर्थाकारे
सम्वादः । तन्न । तस्यासत्त्वात् । न चोत्पादनाविशेषण सम्वादः,
रूपज्ञानानन्तरं रसज्ञानोत्पत्तां विसम्वादप्रसङ्गात् । अथ स्वसन्ततौ
व्यापारव्याहारयोः स्वचित्तहापूर्वकत्वेनोपलम्भात् सन्तानान्तरेपि
तत्पूर्वकत्वानुमानमिति सन्तानान्तरसिद्धिः । न । प्रतीयमानयोर्व्या-
पारव्याहारयोः स्वचित्तादभेदे परचित्तपूर्वकत्वाभावप्रसङ्गात्, भेदे
च बहिर्मुखावभासित्वेन प्रतीयमानत्वे कथं न बाह्यार्थसङ्ग्राहः ।
न च स्वसंविद्धादिनोऽविनाभावग्रहणाभावेऽनुमानप्रवृत्तिर्युक्ता, तथा-
हि-व्यापारव्याहारः प्रतिभासिज्ञानात्मनश्चित्तान्तरपूर्वकतां गृह्णात्या-
त्मन्येव पर्यवसानात्, एतत्कारणमपि चित्तं न तत्कारणतां गृह्णाति,
नाप्युभाभ्यां वासनाक्रमेण विकल्पज्ञानं कार्यकारणभावग्राहक-
मिति वाच्यम् । अनुभवानुरूपत्वाद्वासनायाः कथं कार्यकारणभा-
वाग्रहे तदध्यवसायविकल्प इति । न चानद्रूपसमारोपिनो विकल्पः,
तस्य पारम्पर्येणाप्यर्थाविषयत्वे कार्यकारणभावाग्रहेऽनुमानाप्रवृत्ति-
रेव । तस्मादुभयोल्लिङ्गालिङ्गिनोरिदमस्य व्याप्यमिदमस्य व्यापक-
मिति अविनाभावग्रहे सति अनुमानं प्रवर्तते इति बोधादन्योऽर्थो
ऽभ्युपगन्तव्यः । यत्चेदं-‘नीलमहं वेद्मीति ज्ञानं तैमिरिकस्य द्विच-
न्द्रदर्शनवत् भ्रान्तमिति-असदेतत् । अवाध्यमानत्वात् । तथाहि-
तैमिरिकस्य तिमिरविनाशादुर्ध्वमेकत्वज्ञाने सति द्विचन्द्रदर्शनं
भ्रान्तमिति प्रतिभानि, अनुत्पन्नतिमिरस्यान्यस्य नैवम्, नीलमित्या-
दिज्ञाने विपरीतार्थग्रहकप्रमाणानुपपत्तेः मिथ्यात्वमिति । ननूक्तं
किं केन बाध्यते ? ज्ञानं ज्ञानेनेति । तथाह्युदकज्ञानस्योदकं विषयः
सर्वजनप्रतीतस्तत्परित्यागेण विषयान्तरे मरीच्यादावुत्पन्नं तद्ग्रा-
हिणा ज्ञानेन बाध्यते, मिथ्यात्वविशिष्टतया ज्ञाप्यते-मिथ्येदं ममो-
दकज्ञानमुत्पन्नम्-इति । तज्जनितसंस्कारानिवृत्तिर्वा । तथाहि-मरी-
चिज्ञाने सति उदकज्ञानजनितसंस्कारानिवृत्तौ कालान्तरेऽप्युदकं
मया दृष्टमिति स्मरणानुत्पत्तौ तद्देशाभिमुख्येन प्रवृत्त्यभाव इति ।
बाधकानभ्युपगमे च ज्ञानस्य सत्येतरविवेकानुपपत्तेर्वादिप्रतिवा-

दिनोर्जयपराजयव्यवस्था न स्यादित्युक्तम् । यत्तु 'मन्त्राद्युपप्लुताक्षा-
णामि'त्यादि वाक्यम् । तन्न परिहारार्हम् । स्वन एव प्रतिभासस्यान्य-
थात्वाभ्युपगमात् । तथाहि-त एव म्लेच्छकलादयोऽन्यथाप्रतिभास-
न्ते न स्वरूपेणोपप्लुतचक्षुषां न सर्वेषामिति स्थित एवेदं मिथ्याज्ञा-
नं बाधकोपपत्तेः । इष्टं च बाधकं-तथैव दर्शनं तेषामनुपप्लुतचक्षुषा-
मिति, दूरे च मरुष्वल्पोऽपि महान्पलभ्यते, सन्निकृष्टं चाल्प एवेति ।
अनेन मय्य बाधा । न च तेनैवास्य बाधा । प्रमातृमात्रस्य सर्वदेशे-
ष्वतद्रूपतया प्रतिभासनात् । महत्त्वं च देशविशेष एव प्रतिभास-
ते नान्यत्रेत्यसदेव । तदेष हि पदार्थानां स्वरूपं यदविसंवादि स्व-
स्थात्मनामर्थक्रियासम्पादकं चेति । अतो म्लेच्छकलादयो येन रूपे-
णाविप्लुतचक्षुषां प्रतिभासन्ते अर्थक्रियां च सम्पादयन्ति तेनैव
रूपेण सन्तो न रूपान्तरेणेति । कथम् ? अर्थानामव्यवस्थानात् ।
अथ स्वप्नावस्थायामर्थानामसत्त्वेऽपि प्रतिभासो विंशष्टार्थक्रिया च
रेतसो विसर्गः सम्भवतीति । नन्वेवं तर्हि स्वप्नावस्थायामर्थाना-
मसत्त्वं कथं ज्ञातमिति वाच्यम् । यदि जाग्रदवस्थायामुपलम्भात्, तर्हि
येषामुपलम्भः तेषामसत्त्वमायातम् । अन्यथा हि जाग्रदवस्थायामनु-
पलम्भेन स्वप्नावस्थायामसत्त्वं न स्यात् । अतः प्रतीयमानत्वात्स्वप्नाव-
स्थायामिव जाग्रदवस्थायामप्यसत्त्वमिति न वाच्यम् । प्रतिभासमा-
नत्वस्य साधनस्य सद्भावेऽप्यसत्त्वस्य साध्यस्यानिश्चयात् । प्रतीय-
मानत्वं च बोधेऽस्ति न चासत्त्वमिति व्यभिचारः । तथार्थानामसत्त्वे
प्रतीयमानत्वस्य साधनस्यापक्षधर्मत्वं स्यात् । उदाहरणे प्रतीय-
मानत्वेन नासत्त्वमपि तु प्रमाणतोऽनुपलब्धेरित्यन्यथासिद्धं चेति ।
न च सर्वं विज्ञानमिति वादिनः स्वप्नावस्था जाग्रदवस्था चेति वि-
शेषः संभवत्युभयत्रापि स्वसम्बन्धस्य ज्ञानस्यावस्थानभ्युपग-
मात् । मित्रतवश्च (?) पूर्वं निरस्ता एव । तस्मादक्षादिजनितज्ञानस-
मवायो जाग्रदवस्था तद्विपर्यया तु स्वप्नावस्थेति युक्तम् । यच्च दं-
बुद्ध्या विबेचनाद्भावानामसत्त्वम्-इत्युक्तम् । तदसत् । स्वबुद्धिप्रति-
भासमानवपुषामसत्त्वे बोधस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । तथाहि-रूपा-
दयः परस्परस्वरूपपरिहारेण व्यवस्थिताः स्वबुद्धिविषयाः, पटा-
दयोऽप्येवमतो यद्यपि पटस्तन्त्वादिवुद्धौ न प्रतिभासते तथापि स्व-
बुद्धिविषयत्वात्परमार्थसन्नेव । तदेवं पटादयः परस्परव्यावृत्तबुद्धि-

विषया विशिष्टार्थकियाकारिणश्चेति परमार्थसन्त एव । न च प्रमाणं विना प्रमेयसिद्धिरिति विज्ञानव्यतिरेकिणामसत्त्वे प्रमाणमभिधेयम् । प्रमाणं विना च पदार्थानामसत्त्वसिद्धौ सत्त्वमपि स्यात्, प्रमाणाभावस्योभयत्राविशेषात् । अथार्थानामसत्त्वसिद्धौ ग्राह्यलक्षणायोगः प्रमाणम् । न । तस्यापि भावधर्मत्वे विरुद्धत्वम् अभावधर्मत्वे चाश्रयासिद्धत्वमुभयधर्मत्वे तु व्यभिचारादसाधनत्वमिति । व्यधिकरणत्वाच्च । तथाहि-ग्राह्यलक्षणस्यायोगो न ग्राह्यधर्म इति कथं तस्यासत्त्वं साधयेत् । स्वरूपासिद्धश्च-ग्राह्यलक्षणस्य सद्भावात् । तथाच महत्त्वादि ग्राह्यलक्षणं वक्ष्यमाणमिति । साध्याविशिष्टश्च-ग्राह्यलक्षणायोगस्यापि साध्यत्वात् । न च प्रमाणान्तरमस्तीति ।

एतेन शून्यवादोऽपि निरस्त एवेति न पृथगभिधीयते । तथाहि-सर्वार्थानामसत्त्वं विज्ञानस्यापि ग्राह्यग्राहकाकाररहितत्वात् असत्त्वं च सर्वं शून्यमिति स्यात् तच्च निरस्तमेव प्रमाणाभावेन प्रमेयस्यासिद्धेः । बोधस्यार्थानां च प्रमाणतो व्यवस्थापनादिति । तदेवं बोधव्यतिरेकेणार्थसद्भावासिद्धेरर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धेरनेकत्वं युक्तमिति ।

अन्ये तु-आत्मनः परिणामविशेषो बुद्धिस्तद्रूपतया चानित्या आत्मरूपतया तु नित्येति-मतम्, तस्य निरासार्थं-सा चानेकप्रकारेति वाक्यं मन्यन्ते । तथाहि-बुद्धेरनेकत्वादात्मनोऽप्यनेकत्वमभेदात्, आत्मैकत्वे वा बुद्धेरनेकत्वम् । न च भेदाभेदपक्षः संभवत्यनेकान्तवादस्य पूर्वमेव प्रतिषेधात् । अतो बुद्धेर्गुणत्वादेनेकत्वेऽप्यात्मनस्तथाभावा न भवतीति दिग्वाससां मतं निषिद्धम् । नन्वेवं तर्हि बुद्धेरानन्त्यात् कथं तत्त्वज्ञानविषयत्वमित्याह तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतः संक्षेपतो द्विविधेति परिज्ञानं कार्यमिति । केन रूपेण द्वैविध्यमित्याह-विद्या चाविद्या चेति ।

अन्ये तु वेदान्तमते विद्याविद्ययोः श्रवणात् बुद्धेरानन्त्यप्रतिपादनमागमविरुद्धं स्यादित्याशङ्कानिषेधार्थमाह-तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतः संक्षेपतो द्वैविध्यमिष्यत एव । विद्या चाविद्या चेति । विद्या हि देशकालावस्थादिभेदेनासाध्यमानोऽध्यवसायः । तद्विपरीतार्था चाविद्येति । न तु प्रमाणाप्रमाणत्वे विद्याविद्यत्वे व्यभिचारात् । तथाहि-यदि प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति

विषक्षितं संशयादेरप्यात्मान्तःकरणाधिगमे प्रमाणत्वमस्तीति व्य-
भिचारः । सर्वेषु च प्रत्यक्षदिज्ञानेषु कारणत्वानुपपत्तेरव्याप्तिश्च ।
फलविवक्षायान्तु न स्मृतेः प्रमाणफलत्वमिति विद्यात्वं न स्यात् ।

गुरवस्तु-विशिष्टव्यवहारकारणं विज्ञानं विद्या विपरीतं चाविद्येति-
ब्रुवते । तत्र यदि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो विशिष्टव्यवहारो विवक्षितः
तदा संशयादिज्ञानेष्वपि भावादतिव्याप्तिः । न च पक्षे सर्वत्रास्ती-
त्यव्याप्तिश्च । अथ देशादिभेदेनापि सम्यक्तया मयोपलब्धमिति
ज्ञानं विशिष्टव्यवहारः, तज्जनकत्वमपि न सर्वेषु विद्याभेदेष्वस्ती-
त्यव्याप्तिः । तथाच सम्यङ्मयोपलब्धमिति व्यवहारो न सर्वेषु विद्या-
भेदेषु विद्यत इत्यव्यापकत्वमेव । तत्राप्यविद्या चतुर्विधेति क्रमाति-
क्रमेणाविद्यायाः स्वरूपनिरूपणमर्थप्रकाशस्य विवक्षितत्वात् ।
तदुच्छेद्यत्वज्ञापनार्थमिति चान्ये । अविद्या हि विद्यया समुच्छिद्यत
इति । अथ केन रूपेण चतुर्विधा ? संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्र-
लक्षणस्वरूपेति । न नूहज्ञानमप्यस्ति । तस्यान्तर्भावो न विद्यायां
नाप्यविद्यायामुभयत्रापि चातुर्विध्याभिधानात् । न युक्तमेतत् । संश-
यनिश्चयव्यतिरेकेणोहज्ञानस्यासम्बेदनात् । अथास्ति संशयादूर्ध्वं
बाह्यालिप्रदेशे सम्बन्धोपलब्धे स्थाणुपक्षप्रतिषेधे सति पुरुषेणानेन
भवितव्यमिति सम्भावनाप्रत्ययः । स तु तस्मिंस्तदिति रूपत्वा-
भिश्चय एव । तथाहि-किमयं स्थाणुः स्यात् पुरुषो वेत्युभयप्रसङ्गे
सत्येकस्य प्रतिषेधात्तदन्वस्याप्रतिषिद्धस्यावस्थानं भवत्येव ।
अथ व्यधिकरणविशेषोपलम्भाच्च युक्तो निश्चयः । तदसत् । संयो-
गिविशेषस्याभ्युपगमात् । यथाहि काकनिलयनादयो विशेषाः
संयोगिनि स्याणौ निश्चयमुत्पादयन्ति एवं बाह्यालीप्रदेशः पुरुषे-
पीति । तत्सम्बन्धस्तु समवेत एव विशेष इति न व्यधिकरण-
त्वम् । अथ नायं स्थाणुर्बाह्यालिप्रदेशसम्बन्धित्वादिति विषयात्
साधनाच्च निर्णयः । तत्र । व्यापारापेक्षया पुरुषविषयत्वस्यापि
सम्भवात् । ज्ञानान्तरत्वे तूहज्ञानस्याव्यभिचार्यज्ञानत्वात् प्रमा-
णरूपतायां प्रमाणान्तरमभिधेयप्रमाणं विना तत्फलस्यानुपपत्तेः
व्यभिचारि वा प्रमाणसामान्यलक्षणं स्यात् । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
द्येषु प्रमाणमूहोत्पत्तौ । कथं तर्हि ज्ञानांतरं प्रत्यक्षादिकलत्वादित्यलम् ।
अन्ये तूहस्य सद्भावेऽपि समानतन्त्रप्रसिद्धतया लाभादिहाऽन-

भिधानमिति ब्रुवते । न च प्रत्यक्षादेरप्यनेनैव न्यायेन लाभः । स्व-
मताभावे समानतन्त्रासिद्धेरभावात् ॥

अथ संशयस्येतरस्मात् भेदविषयविभागनिरूपणार्थं संशयस्ता-
वदित्यादिप्रकरणम् ।

(भा०) संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः सादृ-
श्यमात्रदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च किंस्वि-
दित्युभयावलम्बी विमर्षः संशयः । स च द्विविधः—
अन्तर्बहिश्च ।

अन्तस्तावत्—आदेशिकस्य सम्यङ्मिथ्या चोद्दि-
श्य पुनरादिशतस्त्रिषु कालेषु संशयो भवति किन्तु
सम्यङ्मिथ्या वेति ।

बहिर्द्विविधः—प्रत्यक्षविषये चाप्रत्यक्षविषये च ।
तत्राप्रत्यक्षविषये तावत्—साधारणलिङ्गदर्शनादुभय-
विशेषाऽनुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति । यथाऽटव्यां
विषाणमात्रदर्शनाद्गौर्गवयो वेति ।

प्रत्यक्षविषयेऽपि स्थाणुपुरुषयोरुर्ध्वतामात्रसादृ-
श्यदर्शनात् वक्रादिविशेषानुपलब्धतः स्थाणुत्वादि-
सामान्यविशेषानभिष्यक्तावुभयविशेषानुस्मरणादुभ-
यत्राकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दांलायते किं नु
खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति ॥

(व्यो०) संशयस्तावद्व्याख्यायते अवसरप्राप्तत्वादिति । प्रसि-
द्धा अनेके विशेषा ययोस्तौ तथोक्तौ तयोरिति विषयनिरूपणम् । न
तु प्रसिद्धौ च तावनेकविशेषौ चेति कर्मधारयपरिग्रहः संशयस्य
च धर्मिविषयत्वात् । अथैकस्यैव धर्मिणस्तत्र सद्भावादुभयोः कथं
विषयत्वसम्भवः । पक्षोपन्यासाददोषः । तथाहि—यत्रानेके विशे-
षाः प्रसिद्धास्तत्रैव संशय इति नियम्यते, न त्वेकस्मिन्नेव काले
तयोर्विषयत्वमेकस्य तत्रासम्भवात् । कालभेदेन तूभयोर्विषयत्वम् ।

यद्यत्र सम्भाव्यते संशयोत्पत्तौ स तस्य विषय इति कारणमिति । सादृश्यमात्रदर्शनादिति । सादृश्यमात्रं दृश्यतेऽस्मिन्निति सादृश्य-विशेषधर्मिदर्शनं लभ्यत इति व्याख्येयम्, न तु सादृश्यमात्रस्य दर्शनमित्यभ्युपगमेन धर्मोपलम्भाद्धर्मिणि संशयस्य व्याधिकरणत्वात् । अत्र सादृश्यमात्रदर्शनादिति मात्राभिधानेनात्यन्तविशेषानुपलब्धिं दर्शयति । सामान्यस्य विशेषसहितस्योपलम्भेऽपि संशयादर्शनादिति । न च सामान्योपलम्भं विना विशेषानुपलब्धिः संशयजनितेत्युभयाभिधानम् । तथापि नावाद्याकूटस्य वृक्षादिषूभयसद्भावेऽपि न संशय इत्युभयविशेषानुस्मरणादिति पदम् । विशेषानुस्मरणं च न पूर्वोक्तं विना संशयजनकत्वं दृष्टमिति समुदितं कारणम् । तदेवं सामान्यदर्शनाद्विशेषादर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्मादिभ्यश्चोत्पद्यमानत्वात् संशय इतरेभ्यो भिद्यत इति कारणात्मकं लक्षणम् । तथा च सूत्रम्—सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृ-तेश्च संशय—इति । सामान्यं प्रत्यक्षं यस्मिन् धर्मिण्यसौ तथाक्तस्तस्मा-दिति । प्रत्यक्षशब्दश्च दृढप्रमाणवचनोऽत्र आनुमानिकस्यापि संशय-स्याभ्युपगमात् । विशेषाप्रत्यक्षादिति । विशेषानुपलब्धेस्तत्स्मृतेश्च संशय इति । ननु चायुक्तमेतत् । देवदत्तस्य स्वप्रियतमां परित्यज्य व्रजतो देशव्यवधानाश्रितयासद्भावेपि तत्र संशयानुपलब्धेः । तथा-हि—स्त्रीत्वसामान्योपलम्भेऽप्यनेकादिविशेषोपलम्भात्तत्स्मरणाच्च किं मदीयान्यदीया वेति संशयो न दृष्टः परपक्षप्रतिषेधकस्य देश-कालविशेषस्य बाधकस्योपलब्धेः एकस्मिन् देशे काले चान्या न सम्भवतीति । अतोऽस्य व्यवच्छेदार्थं बाधकसाधकप्रमाणाव्यव-स्थातश्चेति पदं कार्यम् । न । विशेषानुपलब्धिपदेनैव निरस्तत्वात् । तथाहि—विशेषानुपलब्धिपदेन समस्तविशेषानुपलब्धिर्विवक्षिता । सा चात्र नास्ति देशकालविशेषस्य निश्चितत्वात् । अतो विशे-षानुपलब्धिपदेनैवास्य निरस्तत्वादिति व्यवच्छेद्याभावं मन्यमानो मुनिर्न विशेषणान्तरमाहेति ।

तस्य स्वरूपमाह—किं स्यादित्युभयावलम्बी विमर्शः संशय इति । संशीतिः संशयः संशय्यतेऽनेनात्मा सुप्त इव भवतीति निरुक्तिर्लक्षणम् । विमर्शनं विमर्शः—किमिदमेवमाहोस्विदेवं न भवतीति प्रत्ययः । स चोभयमालम्बते तच्छीलश्चेत्युभयाव-

लब्धी विमर्शः संशय इति । न चोभयोर्विषयत्वं घटत इत्युभयोर्ल्लेखीति व्याख्येयम् । अतो विमर्श इतरस्मात् भिद्यते संशय इति वा व्यसहत्तयो विमर्शरूपत्वात् किं स्यादित्युभयावलम्बित्वा-
हेति । स च द्विविध इति विभागः । केन रूपेण ? अन्तर्बहिश्च । ननु पञ्चविधत्वात्संशयस्य द्वैविध्यमनुपपन्नम् । न । अस्यैवावान्तरभेदेन तदुपपत्तेः । तथाहि—समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति बाह्यस्त्रिविधः संशयः । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्च मनःपरिच्छेद्यत्वादान्तरो द्विविध इति । अभिप्रेतं चैतत् भाष्यकर्तुः, यत आह—समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे—इत्यविरोधः । सङ्ग्रहानभ्युपगमे च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयभेदेनापि संशयस्य भेदा-
त्पञ्चत्वमसम्बन्धं स्यात् । अथानेनैव सङ्ग्रहादनभिधानम्, तर्हि द्वैवि-
ध्येनैव सङ्ग्रहात् पञ्चत्वमभिधीयते तस्य हि तदभेदत्वादिति ।
अनेकश्च धर्मो साधारणत्वात् संशयहेतुर्न भवत्येव, विरुद्धविशेषैः
सहानुपलम्भेन तत्स्मरणजनकत्वात् । नापि विरुद्धाव्यभिचारी
संशयहेतुः, तस्यैवासम्भवादिति वक्ष्यामोऽनैकान्तिकावसरे ।

तत्रान्तःसंशयस्य स्वरूपनिरूपणार्थमन्तस्तावदादेशिकस्येत्या-
दि । यथा ह्यादेशिकेन विशिष्टं निमित्तमुपलभ्यादिष्टमेकदा वृष्टिर्भवि-
ष्यतीति सम्यक् जातमन्यदा तु विपरीतम्, पुनः तथैवादिशतस्त्रिषु
कालेषु असत्सु तस्मिन् ज्ञाने संशयो भवति—किं नु सम्यक् मिथ्या
वेति । अथ ज्ञानस्य सामान्यदर्शनविशेषानुस्मरणकालेऽवस्थाना-
भावात् कथं संशयविषयत्वम् । तथाहि—तस्मिन् ज्ञाने भविष्यद्वृष्टि-
विषयत्वं समानो धर्मस्तद्विशिष्टे ज्ञाने ज्ञानमुत्पद्यते । तस्य तु विनश्य-
त्ता । सम्यक्त्वासम्यक्त्वविशेषस्मरणस्यात्पद्यमानता । ततो विशे-
षस्मरणकाले ज्ञानमतीतं कथं विषयः तदुपलक्षितात्मनो विषयत्वा-
ददोषः । तथा च किं नु सम्यक्ज्ञानवानहं मिथ्याज्ञानवान्वेति संशयः ।

अन्येतु विद्यमानस्येवातीतस्यापि विषयत्वमस्तीति श्रुते ।

बहिर्द्विविधः । केन रूपेण ? प्रत्यक्षविषये चाप्रत्यक्षविषये चेति ।
तत्राप्रत्यक्षविषये तावदभिधीयते संशयः साधारणलिङ्गदर्शना-
दिति । यल्लिङ्गं विरुद्धविशेषैः सहोपलब्धं तददर्शनाद्विशेषानुपलब्धे-
रुभयविशेषानुस्मरणादधर्माद्विकृतादिभ्यश्च संशयो भवति । य-
थाऽटव्यां विषाणमात्रदर्शनात्सद्गताविशेषानुपलब्धेस्तत्स्मरणात्संश-

यो भवति गौर्गवयो वेति । अथ प्रत्यक्षादस्य विशेषः कथम् ? सामान्यविशेषितस्य धर्मिणः प्रत्यक्षत्वं विशेषलक्षणाभिधानात् । अथ किं गौगवयविषाणेषु सामान्यम् , तुल्यावयवरचनायोगः । यथा-भूता ह्यवयवरचना गोविषाणे दृष्टा तथा गवयविषाणेऽपीति । ये तु गोविषाणविशेषा गवयविषाणविशेषाश्च पूर्वोपलब्धास्तेषामग्रानुपलम्भ इति । अतः सादृश्यमात्रविशेषितं विषाणमुपलभमानस्य विशेषानुपलब्धेः तत्स्मरणाच्च किं गौः स्यात् गवयो वेति संशयः ।

प्रत्यक्षाविषयेऽपि स्थाणुपुरुषयोरुर्ध्वतामात्रसादृश्यस्य दर्शनात् वक्रादिविशेषानुपलब्धित इति । आदिपदेन काकनिलयनादयः स्थाणौ शिरःपाण्यादयश्च पुरुषेषु विशेषास्तेषामनुपलम्भादिति । स्थाणुत्वमादिर्यस्येत्यादिपदेन पुरुषत्वग्रहणं तच्च सामान्यमेष विशेषः तस्यानभिव्यक्तिर्व्यजकस्य शिरःपाण्यादेरनुपलम्भात् । अतस्तदनभिव्यक्तावनुभवविशेषानुस्मरणादुभयत्र स्थाणौ पुरुषे चाकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायते नैककोटौ व्यवतिष्ठते । स च किंस्वरूप इत्याह किन्तु खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति । अथ किमिदमेकं ज्ञानमाहोस्विदनेकमिति । यद्यनेकं क्रमेणोत्पद्यते स्थाणुरित्येकं पुरुष इति चान्यत्, तर्हि यत्तस्मिंस्तदिति रूपं तत्सम्यक् ज्ञानम् । विपरीतं तु मिथ्याज्ञानमिति संशयोच्छेदः । न । अनेकत्वानभ्युपगमात् । तथा ह्येकमेव किमयं स्थाणुः स्यात् पुरुषो वेति विरुद्धोल्लेखि ज्ञाने विरुद्धविशेषानुस्मरणोपलक्षितसामग्रजिन्यत्वात् । एकस्तु संस्कारो विशेषानुभवात् पूर्वपूर्वसंस्कारसचिवादुत्पद्यत इत्येकं स्मरणं विरुद्धविशेषविषयं जनयत्येव । यदि वा प्रतिनियताविशेषानुभवजनिताः संस्काराः संशयोपभोगप्रापकादृष्टानियमिताः संस्कारमारभन्ते, तस्मादनेकविशेषविषयं स्मरणमिति । विषयसंशयोत्पत्तावविशेषात्, प्रत्यक्षत्वं चाभयत्रापि समानमिति । सत्यम् । तथापि सामान्यविशेषितस्य लिङ्गोपलम्भात् साध्यधर्मविशेषिने धर्मिणि संशयाभ्युपगमोऽन्यत्र चालिङ्गभूते साध्यधर्मरहिते सामान्यवति प्रत्यक्षे धर्मिणीति विशेषः । किञ्चित्साध्यस्येन्तु न निषिध्यते सामान्यलक्षणाक्रान्तिश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यते प्रत्याभिज्ञानाच्च । तथाहि—ममात्र संशयज्ञानमुत्पन्नमिति पश्चाद्विजानातीति सविषयत्वमस्य ॥

अथ विपर्ययस्य कारणस्वरूपविषयविभागनिरूपणार्थं न परं संशयो विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवतीत्येषमादि प्रकरणम् ॥

(भा०) विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवति।

प्रत्यक्षविषये तावत्-प्रसिद्धानेकाविशेषयोः पित्त-
कफानिलोपहृतेन्द्रियस्यायथार्थालोचनात् असन्निहि-
तविषयज्ञानजसंस्कारापेक्षादात्ममनसोः संयोगाद-
धर्माच्चातस्मिन्नादिति प्रत्ययो विपर्ययः । यथा गठये-
वाश्व इति । असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो भवति
यथा व्यपगतघनपटलमचलजलानिधिसदृशमम्बरमञ्ज-
नचूर्णपुञ्जश्यामं शार्धरं तम इति ।

अनुमानविषयेऽपि-बाष्पादिभिर्धूमाभिमतैर्वन्ध-
नुमानं गवयविषाणदर्शनाच्च गौरिति ।

त्रयीदर्शनविपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेष्विदं श्रेय
इति मिथ्याप्रत्ययः विपर्ययः, शरीरेन्द्रियमन-
स्स्वात्माभिमानः, कृतकेषु नित्यत्वदर्शनं, कारणवै-
कल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं, हितमुपदिशत्स्वहितमिति
ज्ञानम्, अहितमुपदिशत्मु हितमिति ज्ञानम् ॥

(व्यो०) यदि वा संशयस्य प्रत्यक्षानुमानविषयत्वाभ्युपगमाद्वि-
पर्ययस्य विषयाभावादसम्भवो माभूदित्याह—विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षा-
नुमानविषय एव भवतीति । न च विषयाभेदादेकत्वं स्वरूपभेद-
स्य कारणभेदस्य च सम्भवात् । आगीमकेऽपि विषये विसंवादेऽपलब्धे-
र्विपर्ययदर्शनाद्व्याहतमवधारणं-प्रत्यक्षानुमानविषय एव विपर्यय-
इति । न, निर्विषयत्वप्रतिषेधपरत्वात् । यच्चेदम्-असत्यपि प्रत्यक्षे
प्रत्यक्षभिमान-इति वाक्यं तदन्यथा व्याख्येयमिति केचित् ॥

अन्ये तु पराभ्युपगतस्य कल्पनाज्ञानस्य निरासार्थं विपर्ययोपि
प्रत्यक्षानुमानविषय एव न तु सर्वः सविषयः कचिद्विषयस्यापि

सुम्भवात् । यत्र हि विषयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यते असौ सविषयोऽन्यस्तु निर्विषयो न तु सर्व इति ।

अन्ये तु प्रत्यक्षानुमानविषयो भवत्येव विपर्यय इत्यभवनप्रतिषेधो विवक्षितो नित्यविपर्ययव्यवच्छेदार्थमिति ब्रुवते । तद्युक्तं व्याख्यानम् । तस्यैवाप्रसिद्धेः । न च नित्यस्यप्रत्यक्षानुमानविषयत्वं व्यापाराद्वेत्ते सम्भाव्यत इति कथमस्यात्र भवनप्रतिषेध इत्यलम् ॥

प्रत्यक्षविषये तावद्विपर्ययमाह—प्रसिद्धा अनेका विशेषा ययोः तौ तथोक्तौ तयोरिति विषयानिरूपणम् । पित्तं च कफश्चानिलश्चेति पित्तकफानिलास्तैरुपहतानीन्द्रियाणि यस्यासौ स तथोक्तः तस्य विपर्ययो भवति । केभ्य इत्याह—अयथार्थालोचनादित्यादि । अयथार्थ आलोच्यतेऽनेनेत्ययथार्थालोचनं सादृश्यज्ञानम् । यदि वाऽऽलोचितिरालोचनमयथार्थं च तदालोचनं चेत्पुनश्चारेण सादृश्यज्ञानमयथार्थालोचनहेतुत्वाद्विवक्षितं तस्मात् । असन्निहितश्चासौ विषयश्चेति तथोक्तस्तस्मिन् ज्ञानं तस्माज्जातोऽसन्निहितविषयज्ञानजः स चासौ संस्कारश्चेति, संस्कारकार्यत्वात् स्मृतिः संस्कारपदेन विवक्षिता तत्संस्कारमपेक्षत इत्यात्ममनःसंयोगः तदपेक्षस्तस्मादसमवायिकारणादधर्माच्च विपर्ययः । स च किं स्वरूपः ? अतस्मिन्स्तदिति प्रत्यय इति । तथाह्यतस्मिन्स्तदिति प्रत्यय इतरस्मात् भिद्यते विपर्यय इति वा व्यवहर्तव्योऽयथार्थालोचनादिभ्य उत्पद्यमानत्वादिति । यस्त्वेवं न भवति न चासावुक्तकारणेभ्यो निष्पद्यते तस्मिन्स्तदितिप्रत्ययश्च यथा संशयादिरिति । तस्योदाहरणं यथा गव्येवाश्व इति । यथा हि दूराद्विषाणादिविशेषमनुपलभ्यमानस्याश्वसादृश्यविशेषितपिण्डोपलम्भादश्वानुस्मरणाच्च गव्येवाश्वोऽयमिति ज्ञानमुत्पद्यते तथा मरीचिषूदकज्ञानम्, शुक्तिकायां रजतज्ञानमिति । ननु अयुक्तमेतत्—विपर्ययज्ञानसम्पादकस्य कारकस्यैवासम्भवात् । तथाहीन्द्रियाणि सम्यक्ज्ञानसम्पादनायोत्पन्नानि तस्मिन्स्तदितिरूपत्वात्कथं मिथ्याज्ञानं कुर्युरिति । न च काचकामलादिदोषवशाद्विपरीतज्ञानजनकत्वम्, दुष्टस्य कारकस्य कार्यजनकत्वात्, यथा हि शालिबीजस्य तैलादिनाभ्यक्तस्य शाल्यद्वुराजनकत्वं न पुनर्यवाद्वुरसम्पादकत्वमेवमिन्द्रियाणां सम्यक्ज्ञानाजनकत्वमेव स्यान्न विपरीतज्ञानोत्पादकत्वमिति । न च रजतादिज्ञानस्य शुक्तिकाद्यालम्बनत्वे प्रमाणमस्ति । तस्मा-

त्सादृश्यज्ञानानन्तरं स्वाकारपरिभ्रष्टं स्मरणमुत्पद्यते-इदं रजतम्-
इति । तथाहीदमिति सादृश्यज्ञानं रजतमिति स्मरणं तदित्थाकारशू-
न्यम् । नैतद्युक्तम् । उदकार्थिनः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावप्रसङ्गात् । अथ
ज्ञानयोर्भेदपीदमेवोदकमिति सामानाधिकारण्यं मन्यमानः प्रवर्त्तते,
तर्हीदमेव व्यधिकरणयोः सामानाधिकरण्यज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति ।
अथेदमिति सादृश्यं तच्च रजतमितिभेदाप्रतिभासे सति प्रवृत्तिर्व-
स्यते । तत्र । प्रतिपश्यभावस्याप्रवर्त्तकत्वात्, तथाहि—रदतार्थीदमेव
रजतमिति मन्यमानः प्रवर्त्तते नेतरथा । इदमिति ज्ञानस्यापरोक्षता-
निर्देशो न ज्ञानान्तरम्, अन्यथाहीदं रूपमयं रस इत्यादावपि स्मृतिप्र-
मोषः स्यात् । यच्चेदं-रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकाद्यालम्बनत्वे प्र-
माणाभाव-इत्युक्तम् । तदसत् । प्रत्यभिज्ञानादेः सम्भवात् । तथा-
हीयं शुक्तिका मम रजतमिति प्रतिभाता । तथा नेदं रजतमिति ज्ञा-
नस्य शुक्तिकाविषयत्वाद्वजतमिति ज्ञानस्य तद्विषयत्वम् । अन्यथा
हि रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकाविषयतामन्तरेण नेदं रजतमिति
प्रतिषेधो न स्यात्, प्रसक्त्यभावात् । अप्रसक्तस्य च निषेधे नायं
घटादिरित्यपि स्यात् । तथा च सति सर्वत्र प्रतिषेधपरम्पराप्रसङ्गः ।
न चैतदस्ति । तस्मात् ज्ञानद्वारेण रजतं तत्र प्रसक्तमिति निषि-
ध्यते । यच्चेदमुत्पत्तिकारणाभावादित्युक्तम् । तदसत् । दोषानुगृ-
हीतस्येन्द्रियादेर्ज्ञानजनकत्वात् यथाहि दोषाभावे सतीन्द्रियं भाव-
व्यतिरेकाभ्यां सम्यक्ज्ञानस्य जनकमुपलब्धं तथा दोषसद्भावे सति
मिथ्याज्ञानस्यापित्युभयरूपस्य कार्यस्येन्द्रियव्यापारेणोपलब्धेरुभ-
यार्थमिन्द्रियाणां सर्गो निश्चीयते । मिथ्यात्वं चास्य स्वविषयपरित्या-
गेन विषयान्तरोपसर्पणात् । अथालौकिकं रजतमेवास्य विषयमि-
ति विषयान्तरोपसर्पणमसिद्धम् । तत्र । अलौकिकरजताध्यवसाये
सति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावप्रसङ्गात् । अथालौकिकस्यापि लौकिकतां
मन्यमानः प्रवर्त्तते । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्यासम्भव इति । न चै-
तस्मिन् पक्षे मिथ्येदं समोत्पन्नं ज्ञानमिति बाधकं ज्ञानं स्यात् ।
प्रत्यभिज्ञानाद्यसम्भवश्च, अस्ति प्रत्यभिज्ञानं शुक्तिकादौ ममात्र रज-
तज्ञानमुत्पन्नं मिथ्यात्वप्रतिपत्तिश्चेति कथं मिथ्याज्ञानस्यासम्भवः ।
यदि चेदं रजतमिति ज्ञानं रजतालम्बनमेव स्यात् । तस्योपलब्धिल-
क्षणप्राप्तत्वात् समीपवर्त्तिनः कथमग्रहणम् । यदाऽस्तूपलब्धिलक्षण-

प्राप्तं दूरस्थेनाप्युपलभ्यते । तदवश्यं समीपवार्त्तिना गृह्यत एव इन्द्रियोदेस्तादृशस्थयात् । न चैतदस्ति । तस्माद्रजतादिज्ञानं शुक्तिकादावुत्पन्नमिति ।

अन्ये तु यदेव रजतमन्यदेशकालविशेषितमुपलब्धं तदेवान्यदेशाविशेषितमुपलभ्यते इति मिथ्यात्वं ब्रुवते । तदसत् । तस्यात्राविद्यमानतया विषयत्वासम्भवात्, तस्मादिन्द्रियव्यापारविषयोऽङ्गुल्यादिना व्यपदिश्यमानश्च शुक्तिकादिरेव विषयः । अन्यथा विषयान्तरोत्पन्नं रजतज्ञानं कथं शुक्तिकाज्ञानेन बाध्येत । विभिन्नविषयत्वे बाध्यबाधकभावस्यैवासम्भवात् । अतो रजतज्ञानं शुक्तिकायामुपजातं शुक्तिकाज्ञानेन स्वविषयसद्वकारिणा बाध्यते—मिथ्यात्वविशिष्टतया ज्ञाप्यते—विषयान्तरोपसर्पणाद्रजतज्ञानस्य तु रजतं विषयः सर्वजनप्रतीतस्तत्त्यागेन शुक्तिकायामुत्पद्यमानत्वाद्यभिचारित्वम् । एतेन निर्विषयं कल्पनाज्ञानमेतदित्यपास्तम् । विषयस्य शुक्तिकादेः प्रमाणतो व्यवस्थापनात् ।

असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमान इत्यादिना निर्विषयं विपर्ययमाहेति केचित् ।

उदाहरणन्तु यथा व्यपगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशवपुरम्बरमञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शर्वरं तम इति । व्यपगतानि घनानां पटलानि यस्मिन्मन्बरे तत्तथोक्तम्, तथा न चलोऽचलः स चासौ जलनिधिश्च तेन सदृशं तुल्यं वपुः स्वरूपमस्येति । तच्च जलनिधिसदृशवपुरम्बरमिति ज्ञानमम्बरस्यातीन्द्रियत्वात् उक्तरूपस्यापि न जलनिधिना सादृश्यग्रहणं सम्भवतीति निर्विषयः प्रत्यक्षाभिमानः । तथा शर्वर्या भवं शर्वरं तमः । किंविशिष्टम् ? अञ्जनचूर्णपुञ्जश्याममिति । न चाभावरूपस्य तमसः श्यामरूपसम्बन्धित्वमस्तीति निर्विषयत्वम् । सविषयत्वाभ्युपगमेऽपि देशकालविशेषितस्य तेजसोऽभावस्यालम्बनत्वाददोषः । तथा स्वाध्याद्विनिवृत्ताश्चक्षुरश्मयः स्वात्मीयं गोलकरूपं यथोक्तेन जलनिधिना सदृशवपुरम्बरमित्युपलभ्यं जनयन्ति । आदर्शात् प्रतिस्खलितानां स्वमुखप्रहणवदिति । यथा ह्यादर्शात्प्रतिस्खलिताश्चक्षुरश्मयः स्वमुखे विपर्ययमुत्पादयन्ति आदर्शमुखमिति तद्वदिहापि दूराद्विनिवृत्ताः स्वगोलकमेवाम्बरमित्युपदर्शयन्ति ।

अनुमानविषयेपि विपर्ययमाह—बाष्पादिभिरित्यादिना । अत्रा-
दिपदेन नीहारमशकावर्त्सादिग्रहणम् । तैः किंभूतैः ? धूमाभिमतैः धूम-
रूपतया क्षातिरग्न्यनुमानमिति । तथा गवयविषाणदर्शनाच्च गौरिति
ज्ञानं विपर्ययः । अत्र तु लिङ्गे विपर्ययज्ञानमिन्द्रियजं तद्यापारजं चा-
नुमानिकमिति ।

इदानीमसद्दर्शनाभ्यासाद्विपर्ययमाह—त्रयीदर्शनविपरीतेषु शा-
क्यादिदर्शनेष्विदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्यय इत्यादिना । त्रयाणां समा-
हारस्त्रयी रुढिवशादग्न्यनुःसामलक्षणा गृह्यते । अग्न्येव दर्शनं
तद्विपरीतानि शाक्यादिदर्शनानित्यादिपदेन नैशना(?) (जैना)दिदर्श-
नस्याधरोधः । तेष्विदं श्रेय इति । सर्व क्षणिकं ज्ञानं शून्यं निरा-
त्मकमिति ज्ञानं श्रेयःसाधनत्वाच्छ्रेय इति शाक्यदर्शनाभ्यासाद्वि-
पर्ययः । क्षणिकादिपक्षे बाधकस्योक्तत्वात् एष्वर्थेष्वनेकान्तज्ञाने-
न दर्शने विपर्ययः । तथेतरेष्वप्युह्यः । न च शाक्यादिदर्शनविपरी-
तत्वात् त्रय्यामपि विपर्यय इति वाच्यम् । प्रधानार्थेष्वत्मादिष्वर्थेषु
बाधकानुपपत्तेः । शाक्यादिदर्शनेषु क्षणिकत्वादिपदार्थेषूक्तं बाध-
कमबाध्यमानमिति ।

अन्ये तु त्रयाणां प्रत्यक्षानुमानागमानां समाहारस्त्रयी तदेव
दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, तद्विपरीतानि शाक्यादिदर्शनानि, तैर्बाधो-
पपत्तेः । तदुपलक्षितं वा वैशेषिकदर्शनं, तद्विपरीतानि शाक्यादि-
दर्शनानि, बाध्यमानत्वादित्युक्तम् ।

तथा शरीरेन्द्रियमनःस्वात्माभिमानो विपर्ययः । शरी-
रमेवात्मेति विपर्ययो लोकायतिकानाम् । इन्द्रियाण्येवा-
त्मेतीन्द्रियचैतन्यवादिनाम् । मनश्चैतन्यवादिनां मन एवेति ।
कृतकेषु नित्यत्वदर्शनविपर्ययो मीमांसकानाम् । तथाहि-
क्षित्यादेः कृतकत्वं पूर्वमेव व्यवस्थापितम् । तत्र च नित्यत्वदर्शनं
तेषामिति । यदि वा सांख्यानमयं विपर्ययः । कृतकेषु घटादिषु
नित्यत्वदर्शनमिति । न समुत्पद्यते भावो न स्वात्मानं जहातीति । उक्त-
कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्ययः स्वभाववादिनाम् । तथा च
निरुक्तं क्षित्यादिवैचित्र्यं कर्त्तारमन्तरेण स्वभावत एव भवतीति ।
एतच्चासत् । कार्यत्वस्य कर्तृपूर्वकत्वेन व्याप्तस्योपलम्भात् । क्षि-
त्यादावपि कर्तृपूर्वकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । स्वभाववादिनां वि-

पर्ययज्ञानमेतत् । तथा चेतनमधिष्ठातारं विना कार्यस्यानुपलब्धेः
जैमिनीयानां शौद्धोदनेः शिष्याणां च कर्तारं विना क्षित्यादिकार्य-
विज्ञानं विपर्ययः । प्रधाने प्रलिनयोश्च धर्माधर्मयोरभिव्यक्तत्वात्
कार्योत्पत्तौ व्यापारः सम्भवतीति तद्वैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्य-
यः । सांख्यानां सौगतानां च कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्य-
यः । कथम् ? उत्पत्तिविनाशयोः तादात्म्यात् । क्षणिकत्वे सति यदैव
कार्योत्पादस्तदैव कारणस्य विनाशः । स चोत्पत्तेः नार्थान्तरमि-
ति सहोत्पन्नयोर्न कार्यकारणभाव इति कारणवैकल्ये कार्योत्पत्ति-
ज्ञानं विपर्ययः । तथा सर्वमिदं कार्यं परमेशपूर्वकं तदाराधनं च
परमस्य श्रेयसः साधनम् । वेदानां च स्वरूपेऽप्यर्थे प्रामाण्यमित्येवं
हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु नैवं भवतीति ज्ञानं विपर्ययो मीमांसकसौ-
गतजैनानाम् । यदा तु न परमशिवादेः सद्भाव इति वैयात्याद्वदन्ति
वैशेषिकास्तदा नैवं परमार्थतो हितं इत्यहितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु
हितमेवेदमिति ज्ञानं विपर्ययस्तेषाम् । यदि वा संसार्यात्मनां नानात्वं
परमशिवश्चेनेभ्यो भिन्नस्तदाराधनाच्चास्मदादेः श्रेयो भवतीत्येवं
हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु अहितमिति ज्ञानं विपर्ययः । द्वैतवादिनां
तद्वर्थाभ्युपगमेन च वचनेन हितमिति ज्ञानं विपर्ययः । तेषां क्षित्या-
दि कार्यं परमाणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्धमीदृशकर्मकं चेति ।
एवं हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु नैवमेतत्प्रधानपूर्वकत्वाज्जगत इति
ज्ञानं विपर्ययः सांख्यानाम्, प्रधानास्तित्वे प्रमाणाभावात् ।

अथास्त्यन्वयपीरमाणशक्तिप्रवृत्त्युपकार्योपकारकभाववैश्वरूपेभ्यः
प्रधानम् । तथाहि-सर्वमिदं शरीरादिकार्यं सुखदुःखमोहान्वितमुप-
लभ्यते । यच्चान्वितं तदेकस्मात् कारणादुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथैकस्मा-
न्मृत्पिण्डात् मृदन्वितमनेकघटादि । तथाचानुमानम्-भुवनादिकार्य-
मेकस्मात् कारणादुत्पद्यते अन्वितत्वात् घटादिवत् । तथा चास्य
पक्षधर्मत्वं सुखदुःखादिसमन्वयस्य सर्वेषु शरीरादिषु भावात् ।
न चातत्त्वभावात् कारणात्सुखादेरुत्पत्तिरिति शरीरादेः सुखदुःख-
मोहात्मकत्वं तज्जनकत्वात्, तथा प्रसादादिजनकत्वोपलब्धेश्च त-
त्त्वभावत्वम् । सुखाद्यस्तु सत्त्वरजस्तमसां परिणामविशेषास्ततो-
र्थान्तरं न भवन्ति, कार्यस्य कारणाद्भेदानुपपत्तेः । अतः सत्त्वर-
जस्तमस्येव शब्दाद्यात्मना व्यवतिष्ठमानानि सुखदुःखमोहात्मकं

कार्यमुपजनयन्तीति शब्दादयोपि न सत्त्वादिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । सत्त्वरजस्तमसां च साम्यावस्था प्रधानम् । तथा परिमितत्वाच्च । यत्परिमितं तदेकस्मात् कारणात् उत्पद्यते यथा ऽङ्कुरादि बीजात् । परमितत्वं ज्ञेयत्तावधारणविषयत्वम् । तथा शरीरादिकार्यमेकस्मात् उत्पद्यते परिमितत्वादङ्कुरादिवत् । शक्तिप्रवृत्तेश्च । शक्त्या हि कारणं कार्यार्थिनोपादीयत इति सर्वे कार्ये स्वकारणे शक्तिरूपतया व्यवस्थितं तावद्यावत् प्रधानमिति । नन्वेवं सर्वस्यापि कार्यस्य प्रधानादभेदे विद्यमानत्वात् कथमुत्पत्तिविनाशाविति, असतः अद्विषाणादेरिव कार्यत्वानुपपत्तेः । सत एवाविर्भावतिरोभावाविति ब्रूमः । शक्तिरूपतया हि व्यवस्थितं कार्यं परं व्यक्तिरूपतामापद्यते । पुनस्तु तिरोभावे शक्तिरूपतया व्यवतिष्ठते, न संनिरुध्यत इति । तथा परस्परमुपकार्योपकारणभावेनावस्थितानामासम्बिकाङ्गानामेकस्मात् कारकादुत्पत्तेरुपलम्भाच्छरीरादेरपि तथाभावोपलब्धरेककारणपूर्वकत्वं साध्यते । तथा दध्यादिवैश्वरूपस्यैकस्मात् क्षीरादुत्पत्तेरुपलम्भाच्छरीरादिवैशिष्ट्यस्याप्येककारणपूर्वकत्वं साध्यते । यच्चैकं कारणं तत्प्रधानमिति । तस्माच्च महान्महतोऽहङ्कारः तस्मात्पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि तेभ्यो भूतानीति ।

सर्वमेतदसत् । अन्वयादेर्गमकत्वानुपपत्तेः । तथाहि-शरीरादेरेककारणपूर्वकत्वे साध्येऽन्वितत्वमहेतुः सन्दिग्धत्वात् । अथ सुखदुःखादिसमन्वितत्वं हेतुः । तन्न । स्वरूपासिद्धत्वात् । तथाहि-सुखदुःखादीनां पूर्वमेवात्मगुणत्वेन प्रतिपादितत्वात् शरीरादिगुणत्वमसिद्धम् । घटादिदृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः । तत्रान्वितस्यैककारणपूर्वकत्वेन व्याप्तस्यानुपल्लिम्भात् । अथ मृदन्वितत्वं घटादावस्ति, तच्चासिद्धम् । पक्षे प्रत्यक्षेण च शरीरादेरुपादानं प्रतिनियतजातीयमनेकमुपलभ्यत इति । कालात्ययापदिष्टं च साधनम् । एवं परिमितत्वमित्यन्तावधारणविषयत्वमसिद्धम्, अवान्तरभेदेन शरीरादेरानन्त्यात् । अथ वर्गापेक्षया परिमितत्वं तथाप्यनैकान्तिकत्वम् । परदृष्ट्या नित्येष्वपि भावात् । सत्त्वरजस्तमांसि च परिमितानि न चैककारणपूर्वकानीति, प्रधानस्यैव तद्रूपत्वात् । तथैककारणपूर्वकत्वाभावेपि परमाण्वादीनि वर्गापेक्षया परिमितानीत्यङ्कुरादेरपि

भौमानलसम्बन्धात् बीजावयवक्रियाक्रमेण पूर्वद्रव्यविनाशे सति
 द्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पादादेककारणपूर्वकत्वमसिद्धम् । यच्चेदं-शक्ता-
 नां कारणानां कार्योत्पत्तौ व्यापाराच्छक्तिरूपतया कार्यस्यावस्थान-
 म्-इत्युक्तम् । तदसत् । शकेश्चरमसहकारिरूपतया कार्यार्थान्तर-
 त्वात् । न च कार्यकारणयोरेकत्वम्, विभिन्नप्रतिभासवि-
 षयत्वात् । प्रतिभासभेदश्च पदार्थानां भेदव्यवहारे हेतुः, तत्स-
 ज्ज्ञावेऽप्येकत्वाभ्युपगमे सर्वेषामेकताप्रसङ्गात् न चतुर्थिंशति-
 स्तत्त्वानीति स्यात् । तथा स्वरूपभेदोऽर्थक्रियाभेदश्च कार्यकारणयोः
 सूक्ष्ममनेकं च समवायिकारणमधिकमेकं च कार्यमिति तस्य पूर्वं
 कारणेष्वसत्त्वमनुपलम्भात् । अथानभिव्यक्तेरनुपलम्भः । सज्ज्ञावे
 किं प्रमाणम् ? उत्पत्तिरिति चेत् । न । विद्यमानस्योत्पत्तेरयोगात् ।
 अथाविद्यमानस्योत्पत्तौ खरविषाणादीनामुत्पत्तिः स्यात्, कारणा-
 भावात् । येषां हि कारणमस्ति जनकं तेषां मेवोत्पत्तिर्न खरविषाणा-
 दिष्वेतदस्ति । कार्याभावेनैव कारणाभावप्रतीतेः । एवं तन्तुषु
 घटादेर्मृत्पिण्डे च पटादेरनुत्पत्तिर्वाच्या । प्रतिनियतसामग्र्याः प्रति-
 नियतकार्यजनकत्वात् । तन्तूपलक्षिता हि सामग्री पटस्यैव जनिको-
 पलब्धा, अन्या त्वन्यस्येत्युपादानेषु कार्यनियमो नः सत्त्वादिति । य-
 चोत्पद्यते तदुत्पत्तेः पूर्वमसन्न पुनर्यद्यदसत्तदुत्पद्यत इति व्याप्तिः ।
 यच्चोत्पद्यमानत्वेन हेतुना सत्त्वम् । तदसत् । तस्यासाधारणत्वेना-
 गमकत्वात्, तथाहि-सत्याकाशादावसति च खरविषाणादावुत्पद्यमा-
 नत्वं नास्तीति । यच्चायं व्यपदेशोऽङ्कुरो जायते घटं कुर्वित्ययमपि
 मुख्ये बाधकप्रमाणसङ्गावात् भाक्तो द्रष्टव्यः । तथाहि-यदि विद्य-
 मानस्यैव घटस्य कर्मत्वमङ्कुरस्य च कर्तृत्वमिष्येतोत्पत्तिर्व्याहता
 स्यात् । विद्यमानत्वादेव कारकव्यापारवैयर्थ्यं च । अथाभिव्यक्त्य-
 र्थं व्यापारः । तदसत् । अभिव्यक्तेरपि विद्यमानत्वात् । अथाभिव्य-
 क्तिरविद्यमानैव क्रियते, तर्हि सदुत्पद्यत इति व्याहतम् । अभिव्यक्तेस्तु
 स्वरूपोपलम्भस्याविद्यमानस्यैवोत्पत्तेः । न चावरणव्यपगमोऽभि-
 व्यक्तिः, आवरणस्यैवानुपलब्धेः । तस्माद्विद्यमानस्योत्पत्त्यर्थास-
 म्भवात् उपचरितमङ्कुरादेः स्वजनिकर्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति व्यपदेशस्या-
 न्यथासिद्धत्वम् । यच्चेदम्-उपकार्योपकारकभावापन्नत्वादेककार-
 णपूर्वकत्वम्-इत्युक्तं यदि परस्परापेक्षाणामेककार्यजनकत्वमुपकार्यो-

पकारकभावो विवक्षितः स च नित्येष्वस्तीति व्यभिचारी, साध्यवि-
कलश्च दृष्टान्तो विभिन्नकारकजन्यत्वादासन्दिकाङ्गानाम् । तथा द-
ध्यादिवैश्वरूप्यमप्युक्तकारणपूर्वकं न भवति, स्वावयवकार्यत्वात् ।
तथाहि—स्वावयवभ्यो दध्युत्पद्यते न क्षीरात् । भौमानलसम्ब-
न्धादवयवक्रियान्यायेन विनष्टं हि क्षीरे पुनरुत्पन्नपाकजैर्घृणुकादि
क्रमेण दध्यादिरुत्पत्तिरित्यतो वैश्वरूप्यस्यैककारणपूर्वकत्वाभावः ।
प्रत्यक्षेण च पक्षे प्रतिनियतजातीयमनेकं कारणमुपलब्धमिति का-
लात्ययापदिष्टं च वैश्वरूप्यमिति । न च किञ्चित् कार्यमेकस्मादेव
कारणादुत्पद्यमानमुपलब्धमिति अविद्यमानसपक्षस्यान्वयादेर्विप-
क्षे सद्भावः । तदेवमन्वयादीनामगमकत्वात् प्रधानासिद्धौ बुध्यादेर-
सम्भव एव । प्रतिहतश्च प्रधानवादोऽस्मद्गुरुभिर्विस्तरेणेति नेह
प्रतन्यते । अतः साङ्ख्यानानामयं विपर्ययः प्रधानपूर्वकं जगदिति ।

तथा शरीरस्य परिमाणभेदेन भेदोपपत्तेः शरीरमेवात्मैत्य-
भ्युपगमे प्रतिसन्धानं न स्यात्, इत्यात्मनः शरीरादिव्यतिरेकेण नि-
त्यत्वं प्रतिपत्तव्यमिति हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेष्वहितज्ञानं विपर्य-
यो लौकायतिकानाम् । समानं चैतत् सौगतजैनानाम् । तथाहि—
संकोचविकासधर्मकत्वादात्मनः सपरिणामत्वेऽन्यत्वेन भेदोपपत्तेः
स्मरणं न स्यात् । बोधाच्च बोधरूपतेति प्रतिबन्धप्रतिषेधात् बोध
मात्रेऽप्यात्मनि स्मरणानुत्पत्तौ श्रेयोबुद्धेरभाव इत्यलं विस्तरेणेति ॥

इदानीमनध्यवसायस्य कारणस्वरूपविषयविभागनिरूपणार्थं
न परं विपर्ययोऽनध्यवसायोपि प्रत्यक्षानुमानविषये संजायत इत्या-
दि प्रकरणम् ।

(भा०) अनध्यवसायोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय
एव संजायते ।

तत्र प्रत्यक्षविषये तावत्—प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धा-
र्थेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा किमित्पालोचनमात्रमन-
ध्यवसायः । यथा वाहीकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो
भवति । तत्र सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वादिशाखा-
द्यपेक्षोऽध्यवसायो भवति । पनसत्वमपि पनसेष्वनु-

वृत्तमात्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव, केवलं तूपदेशा-
भावाद्विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति ।

अनुमानविषयेऽपि-नारिकेलद्वीपवासिनः सा-
स्नामात्रदशर्नात् को नु खल्वयं प्राणी स्यादित्यन-
ध्यवसायो भवति ।

(व्यो०) अनध्यवसितिरेनध्यवसायो ज्ञानमनिश्चयात्मकम् । तच्च
संशयादिभ्योऽर्थान्तरम् कारणभेदाद्विषयभेदाच्चेति ।

प्रत्यक्षविषये तावद्याख्यायते प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धेषु च विषयेषु भ-
वति इत्यतः संशयात् भिद्यते, संशयो हि प्रसिद्धार्थेष्वेव भवतीति । अथ
प्रसिद्धार्थेषु कुतः कारणादनध्यवसाय इत्याह-व्यासङ्गादर्थित्वाच्चेति ।
यथेषुकारस्येषावासकमनसो महति गतेऽपि राजनि किनामायं गत
इत्यनध्यवसायः । अर्थित्वात्स्वानुष्ठाननिरतस्य तपस्विनो महत्यपि
राजन्यनध्यवसायः-किनामायम् गत-इति । न चायं संशयः तस्योभयो-
ल्लेखित्वात्, सामान्योपलम्भादिभ्यश्च उत्पद्यमानत्वाच्च, इत्यतोऽनध्य-
वसाय इतरस्माद्विद्यते यथोक्तकारणजन्यत्वात् । यथोक्तं वा ज्ञान-
मनध्यवसाय इति व्यवहर्त्तव्यम् उक्तकारणेभ्यो निष्पद्यमानत्वात्,
यस्तु न भिद्यते न चैवं व्यवह्रियते, न चासानुक्तकारणेभ्यो निष्प-
द्यते, यथा संशयादिरिति । तस्य स्वरूपमाह किमित्यलोचनमात्रं
किनामेति ज्ञानं विशेषसंज्ञोल्लेखशून्यं अनध्यवसाय इति । अप्रसि-
द्धार्थेषु यथा बाहिकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति । बाहिको
हिठकः(?) तस्य पनसादिषु सङ्केताभावात् विशेषसंज्ञोल्लेखशून्यं कि-
नामायमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तत्र हि सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वरूपा-
दिशाखाद्यपेक्षोऽध्यवसाय एव । तथाहि-सन्नयमिति निश्चयज्ञानं
तथा द्रव्यं पृथिवी वृक्षो रूपादिमांशलाखादिमांशेति अध्यवसाय एव ।
तथा पनसत्वमपि निर्विकल्पकबोधे पनसेष्वनुवृत्तमात्रादिभ्यो व्यावृ-
त्तं प्रत्यक्षमेव । नन्वेवं तर्हि क्व विषयेऽनध्यवसाय इत्याह-केवलन्तूप-
देशाभावात् सङ्केताभावात् विशेषसंज्ञोल्लेखिनी पनसोयमिति प्रति-
पत्तिर्न भवतीति । नन्वेवं तर्हि प्रतिपत्त्यभावोऽनध्यवसायः स्यात्,
तस्य चाभावरूपत्वादविद्यायामन्तर्भावोऽनुपपन्नः । नैतदेवम् । कि-
नामायमित्यनिश्चयात्मकज्ञानस्य संशयादिविलक्षणस्यानुभूयमान-

तथाऽपलापायोगात् तस्य चाविद्यालक्षणयुक्तत्वादविद्यायामन्तर्भाव इति ।

अनुमानविषयेपि नालिकेरद्वीपवासिनोऽकृतसमयस्य पिण्डानुपलम्भे सास्नामात्रदर्शनात्को नु खल्वत्र प्राणी स्यादित्यनध्यवसायो भवति । पूर्वं हि संकेताप्रतिपत्तावपि सास्ना प्रामाण्याविनाभूतोपलब्धा तदुपलम्भात्पिण्डानुपलम्भेऽप्यविनाभावसम्बन्धस्मरणानन्तरं परामर्शज्ञाने सति को नु खल्वत्र प्रदेशे प्राणीति किं नामात्र प्राणी स्यादित्यनध्यवसायः ॥

तदेवमनध्यवसायस्य कारणादिभेदेन भेदमभिधाय स्वप्ननिरूपणमाह ।

(भा०) उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानम् । कथम् ? यदा बुद्धिपूर्वादात्मनः शरीरव्यापारादहनि खिन्नानां प्राणिनां निशि विश्रामार्थमाहारपरिणामार्थं वाऽदृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनसि क्रियाप्रबन्धादन्तर्हृदये निरिन्द्रिये आत्मप्रदेशे निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते, प्रलीने च तास्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामो भवति, तस्यामवस्थायां प्रबन्धेन प्राणापानसन्तानप्रवृत्तावात्ममनःसंयोगविशेषात् स्वापाख्यात् संस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणैवास्तसु विषयेषु प्रत्यक्षाकारं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते ।

तत्तु त्रिविधम् । संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाच्च ।

तत्र संस्कारपाटवात् तावत्-कामी क्रुद्धो वा यदा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तदा सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा सञ्जायते ।

धातुदोषाद्वातप्रकृतिः तद्दूषितो वा आकाशगमनादीन् पश्यति । पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वाऽ-

मिप्रवेशकनकपर्वतादीन् पश्यति । श्लेष्मप्रकृतिः
श्लेष्मदूषितो वा सारित्समुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन्
पश्यति ।

यत्स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेषु वा प्रसिद्धार्थेष्वप्रासि-
द्धार्थेषु वा यच्छ्रुभावेदकं गजारोहणच्छत्रलाभादि त-
त्सर्वं संस्कारधर्माभ्यां भवति विपरीतं च तैलाभ्य-
ञ्जनखरोष्ट्रारोहणादि तत्सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां भ-
वति । अत्यन्ताप्रसिद्धार्थेष्वदृष्टादेवेति । स्वप्नान्तिकं
यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यततिस्य ज्ञान-
प्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेवेति भवत्येषा चतु-
र्विधाऽविद्येति ।

(व्या०) उपरतेन्द्रियग्रामस्येत्यादि । उपरतः स्वविषयग्रहणं प्रति
निवृत्त इन्द्रियाणां ग्रामो यस्यासौ तथोक्तस्तस्य । प्रलीनमनस्कस्येति ।
प्रलीनं नेन्द्रियदेशेन संयुक्तं मनो यस्यासौ तस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रि-
यद्वारेणैव यदनुभवनं मानसमुत्पद्यते तत्स्वप्नज्ञानमिति । मनसि भवं
मानसं तच्च स्मरणसुखाद्यपि भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमनुभवनपदम् ।
अनुभवनं च बाह्येन्द्रियजमपीति मानसग्रहणम् । तथापि सुखदुःखा-
द्यनुभवैर्व्यभिचारस्तदर्थमुपरतेन्द्रियग्रामस्येति । सुखाद्यनुभवश्चे-
न्द्रियज एव मनसस्तत्र व्यापारात् । अथोपरतेन्द्रियग्रामस्य मानसं
स्वप्नान्तिकमपि भवतीति व्यभिचारः । तन्न । तस्य स्मृतिरूपतया-
नुभवनपदेनैव व्यवच्छिन्नत्वात् ।

अन्ये त्वस्य व्यवच्छेदार्थमविद्यासामान्यलक्षणमनुवर्तयन्तीति ।
न च निमीलिताक्षस्य नीलपीतादिज्ञानमुपरतेन्द्रियग्रामस्य भवती-
त्याशङ्कनीयम् । विषयसांनिध्ये सतीन्द्रियान्तरेण तस्य ज्ञानो-
त्पादात् । यदा हि विषयसांनिध्येऽपि नेन्द्रियेण ज्ञानं तदैवोपरते-
न्द्रियग्रामः पुरुषोऽभिधीयत इति । न च चक्षुर्व्यापारं विना नील-
पीतादिष्वनुभवनं सम्भवतीति स्मरणमेतन्न्याय्यम्, तच्चानुभवपदे-
नैव व्यवच्छिन्नम् । नन्वेवमप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य मानसमनुभवत्वा-

स्वप्नज्ञानमितरस्मात् भिद्यते इत्युक्ते व्यभिचाराभावः, किमर्थं प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैवेति पदद्वयम् । लक्षणान्तरार्थम् । तथाहि-प्रलीनमनस्कस्य यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानमिति द्वितीयं लक्षणम् । प्रलीनमनस्कस्य स्वप्नान्तिकमपि भवतीत्यनुभवनपदम् । अनुभवनं च सुखादिषु भवतीति प्रलीनमनस्कपदम् । अतः प्रलीनमनस्कानुभवत्वादितरस्मात् भिद्यते । तथेन्द्रियद्वारेणैवोत्पद्यमानत्वे सति मानसानुभवनत्वादिति इन्द्रियद्वारेणोत्पद्यते स्वप्नान्तिकमतोऽनुभवनमिति । अनुभवनं च सुखादावपि भवतीति इन्द्रियद्वारेणैवेति पदम् । अथ कथं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते पुरुषश्चोपरतेन्द्रियग्रामः प्रलीनमनस्कश्च भवतीत्याह-यदेत्यादि । यद्वा न्तर्हृदये न बाह्ये, निर्गतानीन्द्रियाणि यस्यासौ तथोक्तः तस्मिन्नात्मप्रदेशे निश्चलं क्रियाशून्यं मनस्तिष्ठति तदा पुरुषः प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते । अन्ये त्वागमाभिमत अधोमुखं कमलं निरिन्द्रियात्मप्रदेशः तत्र निश्चलं मनस्तिष्ठतीति ब्रुवते । स च विशिष्टात्मसम्बन्धः क्रियाप्रबन्धात् क्रियासन्तानात् भवति । क्रियाप्रबन्धश्चात्मान्तःकरणसंयोगाददृष्टकारितात् प्रयत्नापेक्षादुत्पद्यते । तथाहि-मनः समवायिकारणमात्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम् अदृष्टकारितप्रयत्नो निमित्तकारणमित्येवं मनसि क्रियाप्रबन्धाद्विशिष्टात्मप्रदेशेन संयोगः स्वापाख्यः सम्पद्यते । स च कदा ? निशीति बाहुल्यापेक्षया तस्य । किमर्थं च भवतीति ? विश्रामार्थमाहारपरिणामार्थं चेति । पुरुषभेदापेक्षया समस्तं व्यस्तं चैतद्विवक्षितम् । कस्यचिदेकं प्रयोजनं कस्यचिदुभयमपि भवतीति । किं विशिष्टस्य प्राणिनः ? अहनि स्निग्धस्य । कुतः ? शरीरव्यापारात् । स च नावाद्याकृद्स्यापि सम्भवति, न च तस्मात् खेदः, तदर्थं बुद्धिपूर्वात् । बुद्धिश्च स्मरणेच्छाद्वारेण व्यापारोत्पत्तौ कारणं न साक्षात् । तथापि शरीरान्तरेषु बुद्धिपूर्वको व्यापारो नियोगद्वारेण सम्भवति, न च तस्मात् खेदस्तदर्थमात्मनः स्वशरीरस्येति । एवमुक्तक्रमेण निरिन्द्रियप्रदेशसम्बद्धं प्रलीने मनोऽपदिश्यते प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामः पुरुषो भवति, मनसाऽनाधिष्ठितानामिन्द्रियाणां स्वविषये व्यापारासम्भवात् । जीवनं तु तस्यामवस्थायामनुमीयते-प्रबन्धेन सातत्येन प्राणापानसन्तानस्य प्रवृत्तौ सत्याम्, तथाहि-प्राणापानसन्तानप्रवृत्तिः प्रयत्नकार्या, नचे-

गुणग्रन्थे अनध्यवसायनिरूपणम् । ५५१

ब्रह्माद्वेषपूर्वकः प्रयत्नोऽत्र सम्भवत्यतो जीवनपूर्वकः प्रयत्नोऽनुमी-
यत इति वक्ष्यामः प्रयत्नाधिकारे ।

अथैवं प्रलीनमनस्कस्योपरतेन्द्रियग्रामस्यात्मनः कुतः स्वप्नज्ञा-
नमुत्पद्यत इत्याह—आत्ममनःसंयोगविशेषादसमवायिकारणात्स्वाप
इत्याख्या संज्ञा यस्यात्ममनःसंयोगविशेषस्यासौ तथोक्तः तस्मात् ।
संस्काराच्चेति । संस्कारः स्मृत्युत्पत्तिद्वारेण स्वप्नज्ञानोत्पत्तौ
कारणमिति । यदि वा स्वापाख्यादिति संस्कारविशेषणम् । यो हि
संस्कारः स्वापावस्थायां स्मृतिद्वारेण स्वसंज्ञानहेतुमर्भवत्यसौ स्वा-
पाख्य इति । तस्माद्विकलादिभ्यश्चेन्द्रियद्वारेणैवाप्तस्वविद्यमानेषु
विषयेषु हस्ताद्विषु प्रत्यक्षाकारं प्रत्यक्षमिव स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते ।

अन्ये तु कुड्यादय एव हस्त्यात्मना व्यवस्थिताः स्वप्नज्ञानस्या-
लम्बनमिति मन्यन्ते । यच्चेदम्—अस्तसु विषयेषूपपद्यते स्वप्नज्ञानमि-
त्युक्तम् । तदपि हस्त्यादिस्वरूपापेक्षया । तेन हि रूपेण तेषामसत्त्वा-
दिति । तदेतदसत् । कुड्यादेरालम्बनत्वे प्रमाणाभावात् । न च स्व-
प्नोत्थितस्य ममेते कुड्यादयो हस्त्यादिरूपतया प्रतिभाता इति प्र-
त्यभिज्ञानमस्ति । नापीन्द्रियाणां कुड्यादिषु हस्त्यादिज्ञानजन्मनि
व्यापारः सम्भवति, तद्व्यापारोपरमे सति तत्र ज्ञानस्य भवनात्मन-
सोपि बहिर्विषये स्वातन्त्र्येण व्यापारः प्रतिषिद्ध एव । तस्मान्नि-
र्विषय एव स्वप्नज्ञानमिति । अथ स्वप्नज्ञानं न विपर्ययादिभ्योऽर्थान्तर-
म् । तथाहि—स्वप्नज्ञानमतस्मिन् तद्विद्युत्पद्यमानं विपर्ययज्ञानमे-
व, किमयं स्थाणुः पुरुषो वेत्युभयोर्लेखित्वे सति संशयज्ञानम्,
किं नामायमिति चोत्पादेऽनध्यवसाय इति न स्वप्नज्ञानमेतेभ्यो-
ऽर्थान्तरम्, पृथगाभिधानन्तु शुभाशुभसंसूचकत्वादिति । नैतद्यु-
क्तम् । कारणादिभेदेनास्य विपर्ययादिभ्योऽर्थान्तरत्वादिति केचित् ।
तथाहि—विपर्ययज्ञानं प्रत्यक्षानुमानविषये पित्तकफानिलोपहतेन्द्रि-
यस्य पुरुषोऽस्योत्पद्यते । संशयस्तु सामान्योपलम्भादिभ्यः प्रत्यक्षा-
नुमानविषये प्रसिद्धोभयविशेषस्य भवतीत्येवमनध्यवसायस्यापि
विलक्षणमेव कारणमुक्तम् । तद्विपरीतानि तु स्वप्नज्ञानोत्पत्तौ कार-
णानीति कारणभेदात् भेदः । लक्षणभेदेऽप्यभेदाभ्युपगमे सर्वत्र तथा-
भावप्रसङ्गः । तथात्यन्ताप्रसिद्धेऽप्यर्थे स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते न चैवं विप-
र्ययादिरिति । तस्मादुभयोर्लेखित्वादिसद्भावेऽपि स्वप्नलक्षणोपपत्तेः

संशयाविविलक्षणं स्वप्रज्ञानमेवैतदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

तस्य कारणभेदात् भेदमाह—तत्तु स्वप्रज्ञानं त्रिविधं संस्कारपा-
ट्वाद्यानुदोषाददृष्टाञ्चेति । संस्कारपटवात्तावत् स्वप्रज्ञानमाह—
कामी यस्यामङ्गनायामनुरक्तस्तामादतोऽतिशयेन प्रयत्नयुक्तश्चिन्त-
यन् कुद्धो वायं शत्रुं प्रयत्नाश्चिन्तयन् स्वपिति । सैव सुप्तस्य चि-
न्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारात्संजायते नादृष्टात् । धातुदोषात् स्वप्र-
माह—धातप्रकृतिर्घातमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैः परमाणुभिरारब्धः
धातदूषितश्च तथाविधाहारोपगमादाकाशादिगमनानि पश्यति । एवं
पित्तप्रकृतिरित्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

अदृष्टकारितं स्वप्रमाह—यत्स्वयमनुभूतेश्वननुभूतेश्वर्षेषु प्रसि-
द्धेष्वप्रसिद्धेषु च शुभाशुभावेदकमुत्पद्यते स्वप्रज्ञानं तददृष्टात् ।
तत्र यत् गजारोहणच्छत्रलाभादिशुभावेदकं तत् सर्वं सं-
स्कारधर्माभ्यामुत्पद्यते । संस्कारो हि पूर्वानुभवजनितः । स च स्मृ-
त्युत्पत्तिद्वारेण स्वप्रज्ञानोत्पत्तौ कारणम् । विपरीतमशुभावेदकं तै-
लाभ्यजनोष्ट्रारोहणादि । तच्चाधर्मसंस्काराभ्यां भवति । अत्यन्ताप्र-
सिद्धेषु अननुभूतेश्वदृष्टादेव स्वप्रज्ञानमुत्पद्यते । तथाहि—ब्रह्मादिप-
दारूढमात्मनं पश्यतीति । अथ स्वप्नान्तं स्वप्रज्ञानमेवाहोस्विदध्यान्ति-
रमित्याह—स्वप्नान्तं स्वप्नावसाने भवं स्वप्नान्तिकम्, यद्यप्युपर-
न्तेन्द्रियप्राप्तस्य भवति तथापि स्मृतिरेव । अतीतज्ञानप्रबन्धप्रत्यवे-
क्षणादिति । अतीतश्चासौ ज्ञानप्रबन्धश्च तस्मिन् प्रत्यवेक्षणरूपत्वात्
स्मृतिरेवेति । एवं यथोक्तरूपा चतुर्विधा भवत्यविद्येत्युपसंहारः ।
अन्ये त्वेषा यथा मया व्याख्याता तथा चतुर्विधा भवत्यविद्या ।
अन्यथा हि विविधैवेति ॥

अथेदानीं विद्यास्वरूपनिरूपणार्थं न केवलमविद्या विद्यापि च-
तुर्विधेत्यादिप्रकरणम् ।

(भा०) विद्यापि चतुर्विधा । प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृ-
त्यार्षलक्षणा ।

तत्राक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् । अक्षा-
णीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रमनांसि षट् ।
तच्च द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते । द्रव्ये तावद् त्रिविधे

महत्तयेनेकद्रव्यवत्त्वोद्भूतरूपप्रकाशवतुष्टयसन्निकर्षा-
द् धर्मादिमामग्नये च स्वरूपालोचनमात्रम् । सामा-
न्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषापाेक्षादात्ममनःसन्निक-
र्षात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते-सद्द्रव्यं पृथिवी विषाणी शुक्लो
गौर्गच्छति-इति । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनेकद्रव्यसम-
वायात् स्वगतविशेषात् स्वाश्रयसन्निकर्षान्निपतेन्द्रि-
यनिमित्तमुत्पद्यते । शब्दस्य त्रयसन्निकर्षाच्छ्रोत्र-
समवेतस्य तेनैवोपलब्धिः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसं-
योगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगकर्मणां प्रत्यक्ष-
द्रव्यसमवायाच्चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । बुद्धिसु-
खदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां द्वयोरात्ममनसोः संयोगादु-
पलब्धिः । भावद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामुपलब्ध्याधा-
रसमवतानामाश्रयग्राहकैरिन्द्रियैर्ग्रहणमित्येतदस्मदा-
दीनां प्रत्यक्षम् ।

अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजध-
र्मानुगृहीतेन मनसा स्वात्मान्तराकाशदिक्कालपरमा-
णुवायुमनस्सु तत्समवेतगुणकर्मसामान्यविशेषेषु सम-
वाये चावितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते । वियुक्तानां पुन-
श्चतुष्टयसन्निकर्षायोगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्म-
व्यवहितविप्रकृष्टेषु प्रत्यक्षमुत्पद्यते ।

तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमाणाऽऽत्मा प्रमि-
तिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् । सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्ता-
वविभक्तमालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणम् अस्मिन्नान्य-
त्प्रमाणान्तरमस्ति अफलरूपत्वात् । अथवा सर्वेषु

पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षाद्वितथमव्यपदेश्यं यज्ज्ञान-
मुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः
प्रमाताऽऽत्मा प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति ॥

(७५०) केन रूपेणेत्याह—प्रत्यक्षलौकिकस्मृत्यार्षलक्षणा त-
त्स्वरूपेति । प्रत्यष्टिः प्रत्यक्षम्, लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लौकिक-
म्, स्मरणं स्मृतिः, श्रुषाणामिदं ज्ञानमार्षमिति । ननु शाब्दज्ञा-
नस्यापि विद्यारूपत्वादहानुपन्यासे किं प्रयोजनम् ? । विप्रतिपात्त-
ज्ञापनमिति । तथाहि शाब्दमनुमानेनन्तर्भवतीति केचित् ।

अन्ये तु प्रमाणान्तरमिति वैशेषिकाणां विप्रतिपत्तिस्तेनेहानभि-
धानम् । अत्र तु विद्याविभागपरेणापि वाक्येनोपसर्जनतया तज्ज्ञान-
कमपि सामान्यां प्रतिज्ञानमेव । प्रधान्येन तु कारणव्युत्पत्तिद्वारेण
प्रत्यक्षादिविभागाभ्युपगमे विद्याविभागनिरूपणमुपसर्जनतया स्यात् ।
तत्तु न युक्तम् । बुद्धिभेदस्य पूर्वं प्रतिज्ञानस्यैह निरूपणान् । तत्र
प्रत्यक्षस्य निरूपणार्थमाह अक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यत इति प्रत्यक्षम्, प्रति-
गतमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रादिसमासोऽन्यथाऽव्ययीभावसमासाभ्युपगमे
प्रत्यक्षं रूपं प्रत्यक्षाः पुमांसः प्रत्यक्षा स्त्रीति लिङ्गभेदो वचनभेदश्च न
स्यात् । अक्षमक्षमिति वीप्साविधानं सकलेन्द्रियावरोधार्थम् ।
अथाक्षमिति सामान्यशब्दात्सकलेन्द्रियावरोधो भवत्येव । न । सा-
मान्यशब्दस्योभयथापि प्रवृत्तेः । तथाहि—‘ब्राह्मणो न हन्तव्य’ इति
सकलब्राह्मणापेक्षया प्रतिषेधः ‘ब्राह्मणान् भोजयेति’ ब्राह्मणाविशं-
षापेक्षया नियोगः । तस्माद्व्याप्त्यर्थं वीप्साकरणमिति । अथ वीप्सा
सद्भावेपि व्याप्तिर्नोपलब्धा । यथान्तर्वैद्यां ग्रामो ग्रामो रमणीयः पुरुषे
पुरुषे गुणविशेष इति । वीप्साकरणमत्र सत्यम्, तथाप्यल्पसंख्यायो-
गिनि पदार्थे व्याप्तावेव वीप्सोपलब्धेति ।

अन्ये तु द्वितीयाक्षपदमवधारणार्थमिति मन्यन्ते । अक्षमेव प्र-
तीत्य प्राप्य यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । अथ ज्ञानस्यानुत्पन्नत्वाद्-
क्षेण प्राप्तिर्नास्तीति कथमक्षं प्राप्योत्पद्यते । उपचारस्य विवक्षित-
त्वाददोषः । यथाहि शिशुरयं मातरं भक्षयित्वोपजात इति । अत-
एवाक्षाश्रितं कार्यमिति त्वेन तज्ज्ञानमिति । इन्द्रियरूपादिश्चेन्द्रिया-
श्रितो न च ज्ञानमिति । तन्वेवमपि संशयज्ञानं चाक्षं प्रतीत्योत्पद्य-

त इत्यतिप्रसङ्गः । तन्न । विद्यासामान्यलक्षणानुवृत्तिस्तु विशेषलक्षणोऽनुक्तेऽपि लभ्यते इति । वक्ष्यति च 'यद्वितथमवितथमित्यनेन विपर्ययसंशयज्ञानयोर्व्युदासः । वितथं हि संशयज्ञानं विपर्ययज्ञानं चेति ।

अन्ये तु प्रतितन्त्रन्यायेन व्यवसायात्मकपदमनुवर्त्तनीयमिति मन्यन्ते । अव्यपदेश्यमिति । व्यपदेशः शब्दस्तस्येदं व्यपदेश्यं न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यमशब्दजन्यं ज्ञानमिति । नन्वक्षे प्राप्य नोत्पद्यते शब्दज्ञानमित्यनेनैव व्यवच्छिन्नम् । न । इन्द्रियसहकारिणा शब्देन यज्जन्यते तस्य व्यवच्छेदार्थत्वात् । तथा ह्यकृतसमयो रूपं पश्यन्नपि चक्षुषा रूपमिति न जानीते रूपमिति शब्दाच्चारणानन्तरं प्रतिपद्यते इत्युभयजं ज्ञानम् । ननु च शब्देन्द्रिययोरकस्मिन्नेव काले व्यापारासम्भवादयुक्तमेतत् । तथाहि—मनसाऽधिष्ठितं न श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति, पुनः क्रियाक्रमेण चक्षुषा सम्बन्धे सति रूपग्रहणम् । न च शब्दज्ञानस्यैतावत्कालमवस्थानं न सम्भवतीति कथमुभयजं ज्ञानम् । अत्रैका श्रोत्रसम्बद्धे मनसि क्रियोत्पन्ना विभागमारभते, विभागाच्च यदैव संयोगस्य विनश्यत्ता तदैव शब्दज्ञानस्योत्पद्यमानता, अतः शब्दज्ञानस्योत्पादः संयोगस्य विनाशः उत्तरसंयोगस्योत्पद्यमानता ततो विषयसम्बद्धेन चक्षुषा सह संयोगस्योत्पादो रूपज्ञानस्योत्पद्यमानता ततः स्वज्ञानसहायशब्दसहकारिणा चक्षुषा रूपज्ञानमुत्पद्यते इत्युभयजं ज्ञानम् । यदि वा गृहीतस्य शब्दस्यार्थपरिच्छेदे व्यापार इत्ययं नियमो नावश्यं ग्रहणसहकारिणा इति कालान्तरेणापि मनसश्चक्षुषा सम्बन्धे रूपशब्दस्य गृहीतत्वात् भवत्येवोभयजं ज्ञानम् । कार्यसद्भावेन च कारणरूपना क्रियते । तच्चेत्तद्विषयमित्यनेन क्रमेणोत्पत्तिश्चिन्त्यते । तथा शब्देन व्यपदेशाच्चक्षुषा पश्यतापि रूपमात्रं मया न ज्ञातं रूपशब्दाच्च प्रतिपन्नमित्युभयजं ज्ञानम् । यदि शब्दस्य व्यापारादप्रत्यक्षं तर्हीन्द्रियव्यापारात् शब्दमिति प्रमाणान्तरफलं स्यात् । नैतदेवम् । प्रत्यक्षलक्षणे अव्यपदेश्यमिति विशेषणवच्छेदलक्षणे अनिन्द्रियजमिति विशेषणाश्रवणात् शब्दे सहकारिनियमाभावः । शब्दं हि ज्ञानं शब्दादिन्द्रियसहकारिणः तद्रहिताद्वा भवतु सर्वथा तज्जनकं शब्दं प्रमाणं नवति । अत्र चाक्षं प्रतीत्योत्पद्यते यत् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति वा-

कथे विवरणवाक्येषु चतुष्टयादिसन्निकर्षाभिधानात् षोढा सम्बन्धो लभ्यत एव । स च संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेत-
समवायः समवायः समवेतसमवायां विशेषणविशेष्यभावश्चेति । न-
न्वेवमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनैव व्यवच्छिन्नम् । अथेन्द्रियं म-
नोऽर्थश्चात्मा तत्सन्निकर्षादनुमानाद्विज्ञानमपि भवतीति प्रत्यक्षफ-
लं स्यात् । न । ज्ञानमात्रोत्पत्तावन्तःकरणस्येन्द्रियत्वानुपपत्तेः । क-
रणत्वादिविशेषणस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वमिन्द्रियलक्षणमित्युक्तम् ।
न चानुमानज्ञानमिन्द्रियग्राह्येऽर्थे भवतीति । तदेवमिन्द्रियं प्रतीत्यार्थे
यद्वक्षितमव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते, तद्यतो भवति
तत्प्रत्यक्षमिति फलविशेषणपक्षः । एतानि त्वव्याभिचारित्वादीनि
व्यवच्छेदकान्यतीतिऽपि विशेष्यज्ञाने बुद्धिसमारोपणाद्भवन्तीति ।
सामग्रीविशेषणपक्षे तु न साक्षादव्यभिचारित्वादिविशेषणयोगः ।
अथाक्षमक्षं प्रतीत्याोत्पद्यते सामग्री तस्याः कारकसाकल्यरूपत्वात् ।
साकल्यं तु चरमसहकरिप्राप्तावेव न पूर्वमित्युत्पद्यत एव, तथा
ज्ञायते अनयेति ज्ञानमक्षाद्युपलक्षिता सामग्र्येव अव्यभिचारिव्यव-
सायात्मिका, अव्यपदेश्यपदेन ज्ञानजनकत्वेन सामग्र्यास्तद्व्यपदेश-
इति सामग्रीविशेषणपक्षेऽपि विशेषणयोगः । सन्त्यम् । तथापि अ-
व्यभिचारित्वादिविशेषणानि फलस्य तद्वारेण तु सामग्र्या भवन्ती-
ति परं फलविशेषणपक्षः । स्वरूपविशेषणपक्षस्तु निरस्त एव,
प्रमाणशब्दस्य करणार्थत्वात्, तथाहि—प्रतीयतेऽनेनेति प्रमाणम्,
येन कर्तृकर्मबिलक्षणेन प्रमा क्रियते । स्वरूपाविशेषणपक्षे तु न
जन्यजनकरूपतया प्रमाणस्य प्रामाण्यम्, किन्त्वव्यभिचारित्वादि-
धर्मोपेतत्वेनैव । तच्चातिव्यापकमव्यापकञ्च । तथाच परामर्शा-
द्विज्ञानस्याप्येवंरूपमस्ति । न च तस्य प्रत्यक्षत्वमनुमानजनक-
त्वेनानुमानत्वात् । सामग्र्यास्तु प्रत्यक्षत्वेनाभिमतयाः प्रत्य-
क्षत्वं न लभ्यत इत्यव्याप्तिः । सौगतानान्तु प्रमाणफलयोरव्यतिरेक-
इति तत्पक्षे स्वरूपविशेषणनैव घटते । तथा सौत्रान्तिकानामाका-
रः प्रमाणं प्रमेयोर्थः स्वसम्बित् फलमिष्यत इति ज्ञानं स एव प्रमा-
णफलव्यवहारः कल्पनं वा । न चैतद्युक्तम् । क्रियाकरणयोरभेदा-
नुपलब्धः । न च बोधे विषयाकारः सम्भवतीत्युक्तं कथं तस्य प्रा-
माण्यम् । न च मेयरूपतया विषयपरिच्छेदे प्रामाण्यं युक्तम्, विष-

यस्यात्यन्तपरोक्षतया तेन सह प्रतिबन्धानुपलब्धेः । यदि चागृहीत प्रतिबन्धो व्यापारो विषयविशेषं गमयेत् अतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च रूपाकारस्य रूपवद्द्रसादिव्यवस्थापकत्वमपि स्यात्, उभयत्रापि प्रतिबन्धानुपलम्भस्याविशेषात् । न चाकारमात्रसम्बेदनवादिनो विषयविशेषान्तरग्रहणमाकारे सम्भवति, विषयस्यात्यन्तपरोक्षत्वे अवस्थितस्य प्रतिसन्धानुरभावे चान्वयव्यतिरेकयोरत्यन्तपरोक्षत्वात् । परकीयं च प्रत्यक्षलक्षणं गुरुभिर्विस्तरेण निरस्तमिति नोक्तम् ।

अक्षशब्दद्वयानेकार्थतामाह—अक्षानीन्द्रियाणि, तानि तु घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि । न कर्मेन्द्रियाणि पराभ्युपगतानि । निर्विषयज्ञानस्य प्रतिषेधेन स्मृतिव्यवच्छेदार्थमाह—ताद्वि प्रत्यक्षं यस्माद्द्रव्यादिषु पदार्थेषूपपद्यते तस्मान्न निर्विषयमिति । अत्र चादिशब्देन गुणकर्मसामान्यानि गृह्यन्ते । समवायोपीत्यन्ये । अन्ये त्विन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षप्रतिपादनार्थं ताद्वि द्रव्यादिषु पदार्थेषूपपद्यते प्रत्यक्षम् । तस्मादस्तीन्द्रियेण संयुक्तसमयायादिसम्बन्धः । यतो वा द्रव्यादिषु पदार्थेषूपपद्यते प्रत्यक्षमतो द्रव्ये तावद्याख्यायत इति । किंविशिष्टे ? त्रिविधे तिस्रो विधा यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्, महति महत्त्वाधिकरणे स्वरूपालोचनं निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते । कुतः ? अनेकद्रव्यत्वं च रूपत्वं च प्रकाशश्च चतुष्टयसन्निकर्षश्चेति तथाक्तस्तरस्माद्धर्मादिसामग्र्ये चेति । अनेकं च द्रव्यं चेत्यनेकद्रव्यं तद्यस्यास्ति तत्तद्वत्तस्य भावोऽनेकद्रव्यत्वम् । रूपं चात्र रूपाविशेषो विवक्षितः । तथाच सूत्रम्—‘महत्त्वादेनेकद्रव्यवत्त्वादूपविशेषाच्च द्रव्यं प्रत्यक्षम्’ इति । अपरोक्षज्ञानसद्भावे सति समस्तं व्यस्तं चेदं प्रत्यक्षज्ञानस्य कारणं विवक्षितमित्युक्तम् वायवधिकारे । चतुष्टयसन्निकर्षश्च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयसन्निकर्षः तस्मात् । धर्मादिसामग्र्ये चेत्यादिपदादिकालादेर्ग्रहणमिति । अथास्त्वेषं निर्विकल्पकज्ञानस्योत्पत्तिः । सद्भावे किं प्रमाणम् ? सविकल्पकज्ञानोत्पत्तिरेव । अन्यथा हि विशिष्टार्थानुपलब्धौ विशिष्टस्य सङ्केतस्मरणस्यानुपपत्तेः सविकल्पकं ज्ञानं न स्यात्, तस्य तत्कार्यत्वात् । न च सङ्केतस्मरणमेव तस्य निमित्तम्, अक्षणीकत्वे सति अर्थस्य निर्विकल्पकज्ञानोत्पत्ताविव सविकल्पकज्ञानोत्पत्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारोपलब्धेरित्युक्तन्यायात् ।

तदेवं निर्विकल्पकं प्रतिपाद्य सविकल्पकं विशेष्यज्ञानमाह—
सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादित्यादिना । सामान्यं च
सामान्यविशेषश्च द्रव्यं च गुणश्च कर्म चेति तथोक्तानि । तान्येष
विशेषणानि तान्यपेक्षत इति तदपेक्षः समुच्चये । न केवलस्वरूपा-
लोचनमुक्तकारणेभ्यो निष्पद्यते सामान्यादिविशेषापेक्षे च तत
एवोत्पद्यत इति । ननु चतुष्टयसन्निकर्षस्यापवादं विनोर्ध्वं सर्वत्रानु-
वृत्तेरभ्युपगमाद्वर्थम् आत्ममनःसन्निकर्षस्याभिधानम् । न अनन्त
रज्ञानेऽप्यस्यासमवायिकारणत्वज्ञापनार्थत्वात् । तत्र सन्निति सत्ता-
विशेषणम्, द्रव्यमिति सामान्यम्, विशेषापेक्षं पृथिवीति, तथा विषाणी-
ति द्रव्यविशेषणम्, शुक्ल इति गुणविशेषापेक्षम्, गौरिति सामान्य-
विशेषविशेषणापेक्षम्, गच्छतीति क्रियाविशिष्टं ज्ञानमित्युदा-
हरणानि ।

गुणादिषु प्रत्यक्षमाह—रूपरसगन्धस्पर्शेषु विषयेषु अनेकद्रव्येण
सह समवायात्, स्वगतविशेषाच्च-यत्कृता क्वचिद्विषये तेषामुपल-
ब्धिर्यद्भावाच्चानुपलब्धिः स उद्भवसमाख्यातो रूपादिधर्मः सहका-
रिविशेषः तस्मात्, स्वाश्रयसन्निकर्षाच्च स्वाश्रयेण द्रव्येण संयुक्त-
मिन्द्रियं तत्समवायाद्धर्मादिसामान्ये च सति प्रतिनियतेन्द्रियनि-
मित्तमुत्पद्यते ज्ञानम् । शब्दस्य त्रयसन्निकर्षादिति । आत्मा मनसा
संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति त्रयस्य सन्निकर्षः । श्रोत्रसमवेतस्येति
इन्द्रियार्थसन्निकर्षाप्युपदर्शित एव । तेनैव श्रोत्रेणोपलब्धिर्नेन्द्रि-
यान्तरेणेति ।

अन्ये तु त्रयश्चासौ सन्निकर्षश्चेतीन्द्रियार्थसन्निकर्षाप्युपलभ्यते,
तस्माच्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैवोपलब्धिरिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहवेगद्रवत्ववेगकर्मणां चक्षुःस्पर्शनाभ्यां
ग्रहणम् । कुतः? प्रत्यक्षद्रव्यसमवायात् । चक्षुःस्पर्शनाभ्यां तत्समवा-
यात् संख्यादीनां ग्रहणमिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां द्वयो-
रात्ममनसोः सन्निकर्षादुपलब्धिः । बुद्ध्यादयो ह्यात्मनि समवेताः
तत्सम्बद्धेन मनसा गृह्यन्ते ।

सामान्ये प्रत्यक्षमाह भावश्च द्रव्यत्वं च गुणत्वं च कर्मत्वं च
तथोक्तानि, तान्यादिर्येषामित्यादिपदेन पृथिवीत्वोत्प्रेषणत्वादीनां
ग्रहणम् । उपलभ्यश्चासाधारणश्च तत्समवेतानामाश्रयग्राहकैरिन्द्रि-

यैर्ग्रहणम् । येनैवेन्द्रियणाश्रेयग्रहणं तेनैव तत्समवेतानां सत्तादीनां ग्रहणमिति । तथाहि—सत्ता द्रव्यं वर्तमाना संयुक्तसमवायेन चक्षुःस्पर्शनाभ्यामुपलभ्यते । गन्धरसरूपस्पर्शेषु समवेता घ्राणरसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियैरुपलभ्यते संयुक्तसमवेतसमवायेन । शब्दे तु समवेतसमवायात् श्रोत्रेण । सुखादिषु संयुक्तसमवेतसमवायान्मनसा गृह्यते । गुणत्वमप्येवम् । अतः सत्तायां गुणत्वे च सार्वेन्द्रियज्ञानमिति । द्रव्यत्वं संयुक्तसमवायेन चक्षुःस्पर्शनाभ्यामुपलभ्यते । कर्मत्वं च संयुक्तसमवेतसमवायात् । रूपत्वादावप्येवं ग्रहणमित्येतदस्मदार्थानां प्रत्यक्षमित्युपसंहारः ।

तथाऽस्मद्विशिष्टानां योगिनां केष्वर्थेषु कथं च प्रत्यक्षमुत्पद्यते इति व्याख्यायते । तत्र युक्तानां समाध्यवस्थानां योगजधर्मानुग्रहीतेन तत्सहकारिणा मनसा अपरोक्षस्वरूपदर्शनं जन्यते । केष्वर्थेषु ? स्वात्मा चात्मान्तरं चाकाशं च दिक्च कालश्च वायुश्च परमाणवश्च मनश्चेति तथोक्तानि अतस्तेषु । तथा न परं स्वात्मादिषु संयुक्तेन मनसा योगिनामपरोक्षग्रहणं तत्समवेतेषु गुणकर्मसामान्यादिविशेषेषु संयुक्तसमवायेन समवाये च संयुक्तविशेषणीवशेष्यभावेन ग्रहणम् । अत एव समवायस्य पृथगभिधानं विभिन्नसन्निकर्षपरिच्छेद्यत्वात् । गुणकर्मसु परमाण्वादिविशेषेषु यत्सामान्यं तत्र संयुक्तसमवेतसमवायेन । अथ योगी यदा स्वमन्तःकरणं गृह्णाति तदा किं कारणम् ? आत्ममनःसंयोगः तस्मिन् मनःपरिच्छेद्यं मन एव करणमिति । परकीयेन च मनसा सूक्ष्मशरीरस्थं मनः प्रेयाभिसम्बन्धयति(?) तत्सम्बद्धं च तत् गृह्णातीति । वि-युक्तानां पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षादस्मदादीनामिव प्रत्यक्षमुत्पद्यते ज्ञानम् । केष्वर्थेषु ? सूक्ष्मव्यर्वाहतविप्रकृष्टेष्विति । सूक्ष्माः परमाणवो व्यवहिताः नागभुवनादयो विप्रकृष्टा मेवादयस्तेष्वपरोक्षं ज्ञानम् । असमाध्यवस्थानां योगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात्तदुत्पद्यते । योगीन्द्रियाणां हि धर्मविशेषानुग्रहेण सर्वत्राप्रतिबन्धात् । चतुष्टयसन्निकर्षग्रहणमुदाहरणार्थम्, त्रयसन्निकर्षेणापि ग्रहणात् । तथा हि योगी ब्रह्मादिभाषितं योगजधर्मानुग्रहात् अप्रतिबध्यमानसन्तानन्यायेन श्रोत्रदेशमागतं गृह्णाति त्रयसन्निकर्षेण ।

ननु सर्वमेतदसत्—योगिनां सङ्गावे प्रमाणाभावात् । बाधकोपप-

क्षेत्रे । तथा च न योग्यतीन्द्रियार्थद्रष्टा प्राणित्वादस्मदादिवत् । योगीन्द्रियाणि वा न सर्वविषयाणि इन्द्रियत्वादस्मदादीन्द्रियवत् ।

नैतद्युक्तम् । स्वतन्त्रे योगिनामप्रसिद्धतया प्राणित्वादिहेतोराश्रयासिद्धत्वात् । अथ परव्याप्त्या परस्त्वानिष्टापादनमेतत् । तत्र यदि सम्यक्प्रमाणेन परप्रसिद्धिस्तेनैव बाध्यमानत्वादनुरूपानं तत्प्रतिषेधहेतूनाम् । न च कार्येणैव कारणस्य व्याघातः । तदन्तरेणापक्षधर्मतया तन्मूलस्य हेतोरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथ प्रमाणं विनैव परेणाभ्युपगता योगिन इति प्रतिषिध्यन्ते । तर्हि प्रमाणाभावेनैव प्रमेयस्याप्रसिद्धेर्वर्थं तत्प्रतिषधानुमानम् । अस्ति च योगिनां सद्भावेऽनुमानम्—तथाहि अस्मदादीनां प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानाः परमाण्वादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् घटादिवदिति । पक्षकृतेषु परमाण्वादेषु प्रमेयत्वस्य हेतोः सद्भावात् पक्षधर्मत्वम् । तथा कस्यचित्प्रत्यक्षेण साध्येन प्रमेयत्वस्य हेतोर्घटादौ व्याप्तेरुपलम्भः । न चास्य प्रत्यक्षागमाभ्यामस्ति बाधा । नास्त्ययं सत्प्रतिपक्ष इत्यव्यामचारित्वात् गमक एव । सर्वे चानुमानं सामान्येन व्याप्तिग्रहणापेक्षं प्रवर्तमानं पक्षे विशेषं प्रसाध्यन्तित्यतः कस्यचित्प्रत्यक्षमेव परमाण्वादेः सामान्येन साध्यते । यस्य च प्रत्यक्षाः परमाण्वादयः सोऽस्मदादिविलक्षणा योगी । तथाभ्यासवशात् बुद्धेस्तारतम्यमुपलभ्यमानं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यशब्दवाच्यत्वात् अनुपरिमाणतारतम्यवत् । यत्र विश्रामस्तेऽस्मदादिविलक्षणा योगिन इत्यनुमानस्य तु निर्दिष्टतया योगिसद्भावासिद्धेः । शेषं वचनमात्रं न बाधकमित्युपेक्ष्यते ।

तदेवं योगिनामयोगिनां च प्रत्यक्षं व्याख्याय शिष्यव्युत्पादनाय विप्रतिपत्तिनिरासार्थं च प्रमाणफलविभागं निरूपयति तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रमित्यादिना । सामान्यविशेषेषु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिषु स्वरूपालोचनमात्रमालोचितिरालोचनं निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं तदुपलक्षिता सामग्री प्रत्यक्षं प्रमाणमिति । मात्राभिधानात् ज्ञानान्तराभावं दर्शयति । प्रमीयन्त इति प्रमेयाः प्रमाणपरिच्छेद्या द्रव्यादयः पदार्थाः, प्रमिणोतीति प्रमाधारत्वात् प्रमाताऽऽत्मा, प्रमितिः प्रमाणादिसाध्या प्रतीतिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानं फलमित्येवमितरेतरव्यावृत्तलक्षणयोगित्वात्प्रमाणादयः परस्परं विभिन्ना इति तदभेदवादिनो निरस्ता भवन्ति ।

अथ प्रमाणफलयोर्व्यातिरेकाभ्युपगमात्सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनस्य प्रमारूपत्वादुत्पत्तौ किं प्रमाणमित्याह—सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तावधिभक्तं विशेषणज्ञानशून्यमालोच्यतेऽनेनेत्यालोचनमात्रमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्युपलक्षितं कारकसामर्थ्यं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेयं सामान्यविशेषा इति । अथ तस्मिन्नपि स्वरूपालोचने कस्मान्न ज्ञानान्तरमिष्यत इत्याह—न तस्मिन् स्वरूपालोचनेऽन्यत् प्रमाणान्तरं ज्ञानान्तरमस्तीति, अफलरूपत्वादिप्रयोजनत्वादिति । तथा हि विशेष्यज्ञानं विशेषणानुरक्तम् अन्यथानुपपद्यमानं विशेषणज्ञानसत्तां दर्शयति । न चैवं विशेषणज्ञाने विशेषणानुरागोस्ति । ज्ञानान्तराभ्युपगमे चानवस्था स्यादिति विशेष्यज्ञानानुत्पत्तिरेव । दृष्टं च विशेष्यज्ञानमतो न विशेषणज्ञाने ज्ञानान्तरमस्तीति ।

अन्ये तु सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रमिति मात्रामिधानेन निराकारं प्रत्यक्षं प्रमाणफलमिति ब्रुवते । सामान्यविशेषाश्च द्रव्यादय एषानुगतव्यावृत्तज्ञानविषयत्वादुपचारेण विवक्षिताः । अत्र हि ज्ञानविशेषस्याकारप्रतिषेधेन्यत्राकाराभ्युपगमः स्यात् । शेषं पूर्ववत् । यथा ज्ञाने नाकारः सम्भवति तथोक्तं ज्ञानवादप्रतिषेधावसरे । अथवेति प्रमाणफलविभागे प्रकारान्तरोपदर्शनम्, न तु धिकल्पनार्थम् । हेयादिज्ञानोत्पत्तावपि द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणमिति वाक्यार्थः । तदाह—सर्वेषु पदार्थेषु द्रव्यादिषु यद्विषयमव्यपदेशं ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमाताऽऽत्मा प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति । गुणदर्शनमुपादेयज्ञानं दोषदर्शनं हेयज्ञानमुपेक्षणीयज्ञानं च माध्यस्थ्यदर्शनमिति । ननु द्रव्यादिज्ञानोत्पत्तावनेककालव्यवधानेनोपादेयादिज्ञानस्योत्पत्तेः कथं द्रव्यादिज्ञानफलत्वम् ? पारम्पर्येणेति । तथाहि—द्रव्यत्वादिजातीयस्य पूर्वं सुखदुःखसाधनत्वोपलब्धेस्तज्ज्ञानानन्तरं यद्यत् द्रव्यत्वाद्विजातीयं तत्तत्सुखसाधनमित्यविनाभावस्मरणम्, तथा चेदं द्रव्यत्वाद्विजातीयमिति परामर्शज्ञानम्, तस्मात्सुखसाधनमिति विनिश्चयः तत् उपादेयज्ञानम् अतः पारम्पर्येण द्रव्यादिज्ञानफलत्वम् । समानं चैतद्धेतोः पेक्षणीयज्ञानोत्पत्तावपीति । अथोपादेयादिज्ञानस्य सुखसाधनत्वादिविनिश्चयाद्विषयभेदो वक्तव्यः । अन्यथा ह्यनुमानफलत्वमेव स्यात् प्रत्यक्षफलत्वं च सुखदुःखादिसाधनत्वादिविनिश्चयानन्तरमिन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षेणोपादेयादिज्ञानस्योत्पत्तेः । सत्यम् । तथापि विषयभेदो विशेष-
णभेदात् । सुखादिसाधनत्वविशेषणं सुखसाधनादिज्ञानात्, तस्मा-
च्चोपादेयादिज्ञानमिति ।

प्रत्यक्षानन्तरमुद्देशवतो लैङ्गिकस्य लक्षणपरीक्षार्थमाह ।

(भा०) लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम् । लिङ्गं पुनः—

यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥

विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

यदनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे वा सहच-
रितमनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नैकदेशे वा
प्रसिद्धमनुमेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतांऽसदेव
तदप्रसिद्धार्थस्यानुमापकं लिङ्गं भवतीति ॥

यत्तु यथोक्तात् त्रिरूपालिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां
वा विपरीतं तदनुमेयस्याभिगमे लिङ्गं न भवतीत्येतद-
बाहू सूत्रकारः—“अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दि-
ग्धश्चेति” ॥

विभिस्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरग्न्यभावे धूमोऽपि न
भवतीति । एवं प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धधूमदर्श-
नात् साहचर्यानुस्मरणात् तदनन्तरमग्न्यध्यवसायो
भवतीति ।

एवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतमितरस्य लिङ्गम् ।
शास्त्रे कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थम् ।
कस्मात् ? व्यतिरेकदर्शनात् । तद्यथा अध्वर्युरांश्राव-
यन् व्यवहितस्य हेतुर्लिङ्गम्, चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः
कुमुदविकाशस्य च, शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदय-

स्येति । एवमादि तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात् सिद्धम् ।

तत्तु द्विविधम्—दृष्टं सामान्यतो दृष्टञ्च ।

तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनुमानम् । यथा गव्येव सास्नामात्रमुपलभ्य देशान्तरेऽपि सास्नामात्रदर्शनादुगचि प्रतिपत्तिः ।

प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तितोऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम् । यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां च प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां फलानुमानमिति ।

तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं प्रमितिरग्निज्ञानम् ।

अथवाऽग्निज्ञानमेव प्रमाणं प्रमितिरग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमित्येतत् स्वनिश्चितार्थमनुमानम् ॥

(व्या०) लिङ्गदर्शनात्सञ्जायमानं लैङ्गिकमिति । यद्यपि लिङ्गदर्शनात्संस्कारो विपर्ययज्ञानं संशयज्ञानं च भवति तथापि विद्यासामान्यलक्षणानुवृत्तौ विशेषलक्षणस्याभिधानान्नातिप्रसङ्गः । यद्यिवाऽवितथं व्यवसायात्मकमव्यपदेश्यमिति विशेषणमिहाप्यनुवर्त्तनीयम् । अविनाभावसम्बन्धस्मरणं तु विद्यारूपलिङ्गदर्शनात्सञ्जायते तद्व्यवच्छेदार्थं द्रव्यादिपूतपद्यत इत्यनुवर्त्तनीयम् । तदेवं लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचारित्वादिविशेषणं ज्ञानमनुमेये तद्यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात् कारकसमूहात् भवति तल्लैङ्गिकमिति । परामर्शज्ञानं वा लिङ्गदर्शनाद्यथोक्तविशेषणज्ञानमुत्पद्यते साधकतमत्वापेक्षयानुमानम् । किं पुनर्लिङ्गमित्याह—लिङ्गं पुनर्यदनुमेयेन सम्बद्धमित्यादि । अनुमेयः पक्षः प्रत्ययाद्यधर्मविशिष्टो धर्मो तेन व्याप्त्या सम्बद्धम् । व्याप्तिस्तु विवरणवाक्यसहचरितपदालम्ब्यते । अन्यथा हि पक्षैकदेशे वर्त्तमानस्यानुमेयेन साहचर्यं स्यात् । यथा नित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद्गतोऽस्य व्यवच्छेदः सहचरितपदेन । अन्ये तु पुनरिति ऋप्सा-

भिधानस्य विवक्षितत्वाल्लिङ्गं पुनः पुनर्यदनुमेयेन संबद्धमिति, पक्षे व्यासिल्लभ्यत इति ब्रुवते । अनुमेयेन सम्बद्धमेवेत्यवधारणात् भागासिद्धिव्युदास इति चान्ये । तदसत् । यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति न्यायाभ्युपगमेनानुमेयसमधृतं स्यात् न लिङ्गम् । अनुमेयो हि लिङ्गं न जहातीति व्याप्त्या पक्षे सम्बन्धो ज्ञायते लिङ्गस्य त्वनवधारणादन्यत्रापि वृत्तिर्ज्ञायत इति व्यर्थम् तदन्विते प्रसिद्धमिति पदमवधारणार्थं क्रियते । तत्रापि तदन्विते प्रसिद्धमेवेत्यवधारणाभ्युपगमे संपक्षकदेशवृत्तेरगमकत्वप्रसङ्गात् । अथ विपक्षवृत्तिप्रतिषेधार्थं तदन्वित एव प्रसिद्धमित्यवधार्यते । नन्वेवमनवधारणेनैव विपक्षाद्यावृत्तिसिद्धेः व्यर्थं तदभावे च नास्त्येवेति पदम् । तथानुमेयेनैव सम्बद्धमित्यवधारणं बाधितम् । अथ समुच्चयमानावधारणमेतत् । तथाहि—पक्षे वृत्तौ सिद्धायां विपक्षादेव व्यवच्छेदार्थमवधारणम् तथाऽप्यवधारणस्य विद्यमानज्ञापकत्वाद्विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तिस्ततोऽपि लभ्यत इति व्यर्थं तदभावे च नास्त्येवेति पदम्, तस्यापि विद्यमानज्ञापकत्वादिति । न चान्वयोपदर्शने सति व्यतिरेकाभिधानम् व्यतिरेकाभिधाने त्वन्वयस्याप्रतिपादनमेकाभिधानेन परस्यार्थादापन्नत्वात्स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तमेव स्यादित्येवंविधार्थकथनार्थम् तदभावं च नास्त्येवेति वचनमशब्दार्थत्वात्परार्थानुमानस्य चाप्रस्तुतत्वात्तत्रैव न्याय इति । तस्मादवधारणं विनैव प्रकारान्तरेण पक्षैकदेशवृत्तिव्युदासो वाच्यः । येषां तु सर्वैर्वाक्यं सावधारणमिति मतं तल्लक्षणे ह्येतदुपगमनिवार्यमूहम् । यथा 'अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावोऽसति नास्ति ते'ति अनुमेयः पक्षः तत्र सद्भावस्तत्तुल्यः सपक्षः तत्र चेति । अथशब्दश्चशब्दस्थाने, असति विपक्षे नास्तिता व्यावृत्तिर्यस्य तल्लिङ्गमिति । विपक्षस्तु ततोऽन्यस्तद्विरुद्धस्तदभावो वा त्रिविधोऽप्यसतीत्यनेनावरुद्धः, साध्याभावरूपतायाः सर्वत्र समानत्वात् । तत्रानुमेय एव सद्भाव इत्यवधारणे असाधारणस्य गमकत्वप्रसङ्गः, न चास्मात् भागासिद्धिव्युदासः, पदान्तरवैयर्थ्यं च । अथानुमेय सद्भाव एवेत्ययोग्यप्रच्छेदः । तथापि सद्भावस्यानवधारणाल्लिङ्गस्यान्यत्रापि वृत्तिर्लभ्यत इति व्यर्थं तत्तुल्ये सद्भाव इति पदम् । अथावधारणार्थं क्रियते तत्रापि तत्तुल्य एव सद्भाव इत्यवधारणे पूर्वोत्तरव्याघातः । अथ पक्षे वृत्तौ सिद्धायां

विपक्षादेर्व्यवच्छेदार्थमुच्यमानावधारणमेतत् । तथाप्यसति नास्तितेति न कार्यम्, अवधारणेन गतार्थत्वात् । न च तुल्ये सद्भावे एवेत्यवधारणं युक्तम्, सपक्षैकदेशवृत्तेरपि गमकत्वाभ्युपगमात् । अथास्त्येष नास्तीत्यवधारणार्थं पदम्, तथापि विपक्षैकदेशवृत्तेर्गमकत्वप्रसङ्गः । तस्य हि विपक्ष एव नास्तितेति । असति नास्त्येवेत्यवधारणम् । तथापि नास्तितया विपक्षव्यतिरेकेणान्यत्रापि सद्भावो लभ्यत इत्यसाधारणादेर्गमकत्वप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं वाक्यं सावधारणमिति पक्षे दूषणमेतदनिवार्यम् । विस्तरेण चावधारणपक्षोऽस्मद्गुरुभिर्निरस्त इति नेह प्रतन्यते ।

अथास्त्ववधारणं विनैव सहचरितपदात् भागासिद्धिव्युदासः । तथाप्येतद्रूपं विरुद्धासाधारणयोरस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं प्रसिद्धं च तदन्वित इति । तेनानुमेयसमानधर्मेणान्वितो युक्तः तस्मिन् तदन्विते प्रसिद्धं तदन्विते प्रसिद्धम् । न चैवं विरुद्धासाधारणाविति । तथाप्यनेकान्तिकस्य पक्षधर्मत्वं सपक्षे सर्वं चास्तीति तदभावे च नास्त्येवेति पदम् । तस्य साध्यसमानधर्मस्याभावो यस्मिन् धर्मिणि तत्रात्यन्तं नास्त्येवेति । न चैवमनैकान्तिकम् । नन्वेवमपि प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोश्चैलक्षण्योपपत्तेर्गमकत्वप्रसङ्गः । तथा चानुष्णस्तेजोवयवी कृतकत्वात् घटवदिति । सत्यपि त्रैलक्षण्ये प्रत्यक्षेणोष्णताग्राहिणा बाध्यमानत्वात् कालात्ययापदिष्टः । प्रकरणसमस्तावन्नित्यः शब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मकत्वादाकाशादिवत्, अनित्यः शब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मकत्वात् घटवत् । अत्रापि त्रैलक्षण्यसद्भावेऽप्यगमकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वात् । अतश्चानयोर्व्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं च समानतन्त्रगतमभ्यूहम् । चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ।

अन्ये तु प्रतिज्ञादोषेण गतार्थत्वाच्च कालात्ययापदिष्टो हेत्वाभासान्तरम् । तथा च नित्यानित्यविशेषानुपपन्नेः इतरेतरवाद्यभिप्रायेणासिद्धेन्तर्भाव इति ब्रुवते ।

तच्चासत् । प्रतिज्ञादोषसद्भावेऽपि हेतोर्दुष्टपक्षोपन्यासान्तरमुपन्यासात् कालात्ययापदिष्टत्वमुच्यते । अथ बाधाविनाभावयोर्विरोधाच्च प्रत्यक्षेण त्रैलक्षण्यस्य बाधा अभ्युपगमे चान त्रैलक्षण्यमिति । तच्च तेजोऽवयविनोऽनुष्णत्वे साध्येकृतकत्वस्य हेतोस्त्रैलक्षण्य-

सद्भावेऽपि पक्षेण विपरीतार्थोपस्थापनात् बाधितविषयत्वेनाविना-
भावस्यैवाप्रसिद्धेः । प्रत्यक्षव्यवस्थापितेन च वपुषा सर्वप्राणभृ-
तामर्थक्रियाजनकोऽग्निर्न रूपान्तरेणेति स्वविषयसहकारि प्रत्य-
क्षम् । न चैवमनुमानमिति बाध्यते । अथ दुष्टस्यैवानुमानस्य प्रत्य-
क्षेणैव बाधनाद्येन दोषेण दुष्टं तदेवास्तु दूषणमलं प्रत्यक्षबाधया ।
न । प्रत्यक्षेण दूषणस्यैव स्थापनात्, तथाहि-विपरीतार्थमुपस्थापयता
प्रत्यक्षेणोपदर्शितं बाधितविषयमेतदनुमानमिति । अथ कार्यस्यानु-
ष्णत्वे साध्ये तैजसपरमाणूनामुष्णानुष्णत्वे प्रमाणाभावात्सन्दिग्ध-
व्यतिरेकित्वेन कृतकत्वस्यागमकत्वं न कालात्ययापदिष्टत्वादि-
ति चेत् । नैतदेवम् । यो हि परमाणुष्वुष्णत्वमभ्युपगम्य तत्-
कार्येनुष्णत्वं प्रसाधयेत् तं प्रति व्यतिरेकनिश्चयापपत्तेः । न च
सन्दिग्धव्यतिरेकस्यापि उष्णपक्षोपन्यासानन्तरमभिधानात् का-
लात्ययापदिष्टत्वं विरुध्यते । न चायं नियमो यत्रैकं दूषणं तत्रान्य-
न्नास्तीति । यथानेकविशेषणासिद्धत्वादिहेतोरिति । यच्चदं-तस्वानु-
पलब्धेरितरेतरवाद्यभिप्रायेणासिद्धत्वम्-इत्युक्तम् । तदसत् । उभयोः
सन्दिग्धत्वात् । तथाहि-सामान्योपलम्भादिसद्भावे सति विशेषानु-
पलम्भाद्वादिप्रतिवादिनोः पूर्वमुपजातः संशयस्तत्रैकः सन्दिग्धः
परप्रतारणाभिप्रायेण संशयहेतुमेव धर्मिनिर्णयार्थमुपादत्ते, तथेत-
रोऽपि सन्दिग्धः । तदेवमुभयोः संशयाज्जन्यतरस्याप्यसिद्धतोद्भावा-
ने सामर्थ्यमिति । यदि चान्यतरोपि नित्यानित्यविशेषोपलम्भं प्रमा-
णेन ब्रूयात् । तदाऽसिद्धत्वमेव न प्रकरणसमत्वमिति । न च स-
न्दिग्धभावस्थायां विरुद्धाव्यभिचारिणः प्रयोग इति तस्माद्व्यतिरेकः ।
नापि विरुद्धाव्यभिचारी सम्भवतीति वक्ष्यामः । तदेवमनयोर्व्यव-
च्छेदार्थमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षितत्वं च रूपान्तरमभ्युपग-
म्यत्वम्, अन्यथा हि प्रत्यक्षयवं वाक्यं स्यात् न पञ्चावयवम-
वयवद्वयस्यैतद्व्यवच्छेदार्थपरत्वादिति । नन्वेवमपि स्थूलं लक्षण-
वाक्यं, केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणश्चाव्याप्पनादिति । अ-
स्ति च तयोः साध्यसाधनत्वम् । तथाच यत्र सामान्यमेव साध्यं
तत्र सामान्यमेव हेतुः । यथाभिधेयो विशेषः प्रमेयत्वात् सामान्यव-
दिति । विशेषाणामभिधेयत्वे साध्येऽनभिधेयस्य वस्तुनोऽसम्भवात्
विपक्षाभावः । प्रमाणेन हि विपक्षमुपलभ्य तस्माद्व्यतिरेकं वचने-

नोपपादयतस्तत्राभिषेयत्वप्रमेयत्वयोः प्राप्तेस्तस्य सपक्षत्वमेव स्या-
दिति न विपक्षाद्यतिरेकोऽस्त्यतोऽन्वयाव्यभिचारेणैव गमकत्वम् ।
तथा जीवच्छरीरं निरात्मकं न भवत्यप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाद्यद्यन्निरा-
त्मकं तत्तदप्राणादिमद्यथा घटादि, न च तथा जीवच्छरीरम्, त-
स्मान्निरात्मकं न भवतीति, सर्वस्य निरात्मकत्वाभ्युपगमाजीवच्छ-
रीरस्य नैरात्म्यप्रतिषेधे साध्ये न सपक्षोऽस्ति । प्राणादिमत्त्वं च वि-
पक्षादेवात्यन्तव्यावृत्तम् । अतो व्यतिरेकाव्यभिचारेणैव गमकत्वम् । न
चैवमसाधारणम्, तस्य विपक्षादिवत्सपक्षादपि व्यावृत्तेर्व्याभिचारेणा-
गमकत्वात् । अथ नैरात्म्यप्रतिषेधेनात्र सात्मकत्वं विवक्षितम्, न चा-
त्मा प्रसिद्ध इत्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । तस्मैरात्म्येऽपि समानमप्रसिद्ध-
त्वादात्मनः कथं तत्प्रतिषेधः । न च कल्पनासमारोपितस्य प्रतिषेधः,
वास्तवत्वेन प्रतिपादनात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणैश्चैव सा प्रतिपादकस्य प्र-
सिद्धस्तदपेक्षया नाप्रसिद्धविशेषणता पक्षदोषः । प्रतिपाद्यापेक्षया तु
नैतद्दूषणम्, अप्रतिपन्नतत्त्वस्य प्रतिपाद्यत्वात् । सपक्षे त्वप्रसिद्ध-
त्वं न व्यतिरेकिणो दूषणम् । तस्य व्यतिरेकाव्यभिचारेणैव गमक-
त्वात् । अयं सपक्षाभाव एव सपक्षस्तस्मिन्नुक्त्यावन्वयोपपत्तिर्व्या-
वृत्ते त्वसाधारणत्वमेव । तदुक्तम्—

निवृत्तिर्यदि तस्मिन्नहेतोः वृत्तिः किमिष्यते ।

सापि नः प्रतिषेधाय निवृत्तिः किं निषिध्यते ॥ इति ॥

अस्यार्थः । तस्मिन् सपक्षाभावे हेतोर्यदि निवृत्तिर्नास्ति वृत्तिः स्या-
त्, तद्व्यावृत्तिरूपत्वात् । वृत्तिप्रतिषेधे तु निवृत्तिरेव स्यादिति । न
च विधिप्रतिषेधव्यतिरेकेणापरः शाब्दो व्यवहारः सम्भवतीति
मूकताप्रसङ्गः । तदेतदसत् । पक्षाभावस्यापि साध्यानधिकरणत्वेन
विपक्षत्वात् । तस्माच्च निवृत्तिरेवाप्राणादिमत्त्वादिति हेतोः । न
च कल्पनासमारोपितत्वात् पक्षादिव्यवस्थायाः कल्पिते सपक्षे हे-
तोर्वृत्त्यावन्वयव्यतिरेकित्वं व्यावृत्तौ त्वसाधारणत्वमिति दूषणम् ।
वास्तवत्वात् पक्षादिव्यवस्थायाः, कल्पितत्वे तु कथं हेतुतदाभास-
व्यवस्था, कल्पनायाः सर्वत्राविशेषात् । अथ घटादौ किं सात्मक-
त्वव्यावृत्त्या प्राणादिमत्त्वव्यावृत्तिः उत वस्तुस्थाभाष्यादिति
सन्दिग्धो व्यतिरेकः । न च घटादौ सात्मकत्वस्य सदसत्त्वे प्रमाण-
मस्ति । नैतदेवम् । प्राणादिमत्त्वस्य कार्यविशेषस्थाभावेन तदका-

रणविशेषस्य सात्मकत्वस्य तत्र व्यावृत्तिप्रसिद्धेः । तथाहि-प्राणादिमिति शरीरे प्राणाद्युत्पादनसमर्थात्मसम्बन्धविशेषः सात्मकत्वं साधयति । तदभावेस्तु प्राणादिकार्याभावेनैव ज्ञायते घटादाविति । नन्वेवं कार्यस्य कारणपूर्वकत्वेनोपलभ्यमानत्वादन्योपपत्तेः कथं केवलव्यतिरेकित्वम् । न । कार्यविशेषेण कारणविशेषे साध्येऽन्वयाभावात् । जीवच्छरीरे हि प्राणाद्युत्पादनसमर्थात्मसम्बन्धविशेषः साध्यस्तेन चान्वयाभाव एव । यस्य तु सर्वं निरात्मकमिति पक्षः स कथं घटादौ किं सात्मकत्वं व्यावृत्तं न वेति सन्देहं ब्रूयात् । नापि बुद्ध्यादिनिवृत्तावेव प्राणादिनिवृत्तिर्घटादाविति वाच्यम् । आदिशब्देन सर्वेषामवरोधात् । तदुत्पादनसमर्थश्चात्मसम्बन्धविशेषः साध्यः तदभावे तु कथं बुद्ध्यादीनामुत्पत्तिः जीवच्छरीरे कारणभावेन कार्यस्याभावप्रसङ्गात् । क्षणिकत्वे च सति कार्यकारणभावः पूर्वं प्रतिषिद्ध इति न बाधात् बुद्ध्यादीनामुत्पत्तिः । तदेवं प्राणादिकार्यविशेषः कारणविशेषे साध्ये व्यतिरेकाव्यभिचारेणैव गमक इति । ननु शशविषाणादिवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वेन साध्यं स्यादिति दूषणम् । तदभावायत्तव्यावृत्तेः प्रतिपत्तुमशक्यत्वादिति । प्राणाद्युत्पत्तौ च कारणत्वाभ्युपगमेन कार्यविशेषव्यावृत्त्या यदि कारणविशेषव्यावृत्तिरिभ्येन संज्ञाभेदमात्रं स्यात् विपर्यये तु स न स्यात् तदभावायत्तप्रतिपत्त्यभाव इत्यलम् ।

नन्वेवं कथमनयोर्लक्षणवाक्येनावरोधः वाक्यभेदेन, तथाहियदनुमेयेन सम्बद्धं विपक्षाभावे च तदन्वित एव प्रसिद्धमिति केवलान्वयी । पक्षधर्मत्वे सति सपक्षाभावात्तदभाव एव नास्त्येवेति केवलव्यतिरेकी । सामान्यलक्षणं तु सति साधने साध्यस्यावश्यभावनियमः साध्यसाधनत्वमनुमापकत्वपदेनोक्तमिति ।

लिङ्गाभासनिरूपणार्थमाह—

विपरीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेन वा ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥ इति ॥

अत इत्युत्तररूपालिङ्गाद्यद्विपरीतमेकेन धर्मेण धर्मद्वितयेन, वाशब्दाद्विभिधेति तदलिङ्गं लिङ्गप्रतिरूपकमिति काश्यपोऽब्रवीत् । विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमिति विशेषसंज्ञानिर्देशः । तत्र धर्मद्वयसद्भावेपि सन्दिग्धो न विपक्षाद्यावृत्त इत्येकेन धर्मेण विपरीतः । विरुद्धस्तु प-

क्षधर्मत्वसद्भावेऽपि न सपक्षे वर्तते नापि विपक्षाद्यावृत्त इति धर्म-
द्वयेन विपरीतः । असिद्धस्त्वेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च विपरीतो भवतीति ।
तत्र नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वादित्येकेन विपरीतः,
तथा चास्य सपक्षे घटादौ सद्भावेऽपि विपक्षाच्च सामान्यादेर्व्या-
वृत्तावपि न पक्षधर्मत्वमस्तीति । तथा नित्यः शब्दो अप्रमेयत्वा-
दिति द्वितयेन विपरीतोऽप्रमेयत्वस्य हि विपक्षादेव व्यावृत्तिर्न सप-
क्षे सद्भावो नापि पक्ष इति । त्रिभिश्च विपरीतो यथाऽनित्यः शब्दोऽ-
कार्यत्वादित्यस्य हि न शब्दे पक्षे सद्भावो न सपक्षे घटादौ नापि
विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति ।

पूर्वस्य संग्रहवाक्यस्य स्पष्टार्थं विवरणमाह—यदनुमेयेनार्थे-
नेत्यादि । अनुमेयेन सम्बद्धमित्यस्य विवरणमनुमेयेनार्थेन परि-
च्छेद्यमानेन सहचरितमजहद्वृत्तीति । देशविशेषे कालविशेषे वा
सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन् काल इति । तदन्विते प्रसिद्ध इत्यस्य
विवरणम्—अनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसि-
द्धमिति । अनुमेयः सपक्षस्तस्मिन् सर्वत्रैकदेशे वा प्रसिद्ध इत्यादि
नियमः । तदभावे च नास्त्येवेत्यस्य विवरणम्—अनुमेयविपरीते च सर्व-
स्मिन् प्रमाणतोऽन्यदेवेति । अनुमेयविपरीतोऽनुमेयधर्मरहितो विपक्षः,
तस्मिन् सर्वत्रासदेव । प्रमाणत इति प्रमाणेन साध्यव्यावृत्त्या साध-
नव्यावृत्तिर्वाच्येत्युपदर्शयति । अनुमापक इत्यस्य विवरणम्—यदे-
तदुक्तरूपं लिङ्गं तदप्रसिद्धस्यानुमापकं भवतीति ।

द्वितीयस्य संग्रहवाक्यस्य विवरणम्—यत्तु यथोक्ताङ्गिरूपाहि-
क्कादिति, अबाधितविषयत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वसहितादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां
वा धर्माभ्यां त्रिभिश्च विपरीतं तदनुमेयस्याधिगमे कर्तव्ये लिङ्गं
न भवतीति । एतदेवाह—सूत्रकारः—‘अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दि-
ग्धश्च’ इति सूत्रित्वोपदर्शनम् । अप्रसिद्धोऽनपदेश इति विरुद्धाव-
रोधः, तस्य सपक्षेऽप्रसिद्धत्वात् । असिद्धत्वप्रसिद्धः, तस्य हि पक्षध-
र्मत्वेनासत्त्वात् । सन्दिग्धश्चानपदेश इत्यनेकान्तिकसङ्ग्रहः । काला-
त्ययापदिष्टप्रकरणसमयोच्चाप्रसिद्धपदेनैवावरोधः, तथोरबाधितवि-
षयत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । समानतन्त्रन्यायेन वा सङ्ग्रहः ।

यथोक्तरूपं लिङ्गं नागृहीताविनाभावस्य गमकमित्यविनाभाव-
स्वरूपोपदर्शनार्थम्—विधिस्तु यत्र यत्र धूम-इत्यादि वाक्यम् । विधि-

व्याप्तिरविनाभाव इति । अथयत्र सामान्ययोरविनाभावः सिद्धसाधनम्, अपास्तविशेषस्य सामान्यस्य सिद्धत्वाभ्रियतदेशवच्छेदेन विशेषार्थिनां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावप्रसङ्गः । न च विशेषयोरविनाभावः, तेषामानन्त्येनाप्रसिद्धेस्तदायत्तस्याविनाभावस्याप्रसिद्धेः, मनुष्यधर्माणां च सर्व एव विशेषाः प्रतिपत्तुं न शक्यन्ते इति । यावतामुपलम्भस्तावत्स्वेवाविनाभावग्रहणे च नागृहीतविनाभावस्य विशेषान्तरस्योपलम्भादनुमानं स्यात् । नैतद्दूषणम् । सामान्यवतोरविनाभावग्रहणाभ्युपगमात् । यद्यप्यग्निविशेषा धूमविशेषाश्चानन्त्येनावस्थिताः, तथापि तेष्वेवावस्थितमग्नित्वं धूमत्वं च सामान्यमुपग्राहकमस्तीति तदुपग्राहकवशात् भूयोदर्शनबलादग्निधूमयोर्देशादिव्यभिचारेण्यव्यभिचारग्रहणम् । तथाहि—प्रातर्मध्याह्नादिभेदेन कालस्य भेदे समविषमादिभेदेन च देशभेदे धूमस्याग्निना साहचर्योपलब्धेः देशान्तरे कालान्तरे च धूमोऽग्निं विनापि भविष्यतीत्याशङ्का न स्यात् । अत एव न कुलालस्य रासमेव व्याप्तिग्रहणप्रसङ्गः, कालान्तरे च तेन विनाप्युपलम्भात् ।

अन्ये तु व्याप्तिग्रहणकाले प्रतिपत्तुर्योगिन इवाशेषविषयं परिज्ञानमस्तीति ब्रुवते । अन्यथा हि सर्वो धूमोऽग्निं विना न भवतीति व्याप्तिस्मरणं न स्यात्, विवेकेन चाप्रतिभासः समानाभिव्याहारात् । यथा धान्यराशिनिक्षिप्ताया धान्यव्यक्तेरिति । तदेवं यत्र यत्रेति वीप्सार्थस्य विवश्रितत्वात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरग्न्यभावे च धूमो न भवतीत्येवं प्रसिद्धसमयस्य गृहीताविनाभावस्य प्रतिपत्तुरसन्दिग्धधूमदर्शनानन्तरं साहचर्यानुस्मरणम्—यत्र यत्राहं धूममद्राश्रं तत्र तत्राग्निरस्तीति, साहचर्यानुस्मरणाच्छान्तरमग्निरध्यवसीयतेऽनेनेत्यग्न्यध्यवसायः परामर्शज्ञानम् । तस्माच्चान्निप्रतिपत्तिरिति ।

अन्ये तु परामर्शज्ञानस्याभावमेव ब्रुवते । तच्चासत् । अविनाभावसम्बन्धस्मरणस्यानियतत्वाभ्रियतप्रदेशेऽग्निप्रतिपत्तिर्न स्यात् । उपनयवैयर्थ्यं चोपनयार्थस्यानभ्युपगमात् । तस्माद्व्युत्पत्त्योपचारेण वाऽग्न्यध्यवसायः परामर्शज्ञानं व्याख्येयमिति ।

अन्ये तु कार्यकारणभावात् स्वभावाच्च नियामकादविनाभावग्रहणमिति मन्यन्ते । तच्चासत् । कार्यकारणभावेऽप्यवश्यं भूयोदर्शन-

बलादेवाविनाभावग्रहणमिति वाच्यम् । अन्यथा हि देशान्तरे काला-
न्तरेवाऽग्निं विनापि धूमो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात् । अथाग्निधूमयोः
कार्यकारणमावावगतौ कथमग्निं विना धूमस्य सम्भव इत्याशङ्का,
तस्य निर्हेतुकत्वप्रतिषेधेनावश्यं स्वकारणादेशोत्पत्तेरिति । सत्यमे-
तत् । यदि नाम सर्वो धूमोऽग्निकार्य इति ज्ञानमपि भूयोदर्शनं विना
न भवतीति तदभ्युपगन्तव्यम् । न चाग्नेरसाधारणं कार्यं धूमस्तस्य
धूमान्तरादप्युत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि—गोपालघुटिकाविषु चिरनि-
वृत्ते बह्वौ धूमक्षणादेव धूमोत्पत्तिरिति कथमतत्तु कार्यस्य धूमस्योपल-
ब्धेरन्यनुमानम् । अथाग्निकार्यस्योपलम्भादनुमानमिति चेत् । न ।
आग्नप्रतिपत्तिं विना धूमे तज्जन्यत्वविनिश्चयस्यासम्भवात्, प्र तिपत्तौ
वा किमनुमानेन । धूमस्वरूपप्रतिपत्तिवच्छागृहीतानलस्य नारिकेरङ्गी-
पवासनां धूमेऽग्निरजन्यत्वप्रतिपत्तिर्दृष्टा । तथाप्रयोगानुपपत्तश्च । त-
थाहि—पर्वतस्याग्निरस्त्वे साध्ये कार्यत्वमनैकान्तिकमेव । अथ धूम-
स्याग्निरस्त्वं साध्येत, तत्रापि कार्यत्वमनैकान्तिकमेव । धूमत्वे सति
कार्यत्वं हेतुः, तर्हि धूमत्वमेव समर्थमिति व्यर्थविशेष्यता हेतोर्दोषः ।
न चाग्निकार्यत्वं धूमस्य आग्निसम्भवात्, पूर्वद्रव्यनिवृत्तावुत्पन्नपाक-
जैर्घणुकादिप्रक्रमेणोत्पत्तेरित्यलम् ।

तथा वृक्षत्वशिशपात्वयोरन तादात्म्यप्रतिबन्धः, साध्यसाधनभा-
वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथाहि—धर्मिण्युपलब्धेः तत्तदात्म्यादुभयोर-
प्युपलम्भे कथं साध्यसाधनभावः । तदुपलम्भेऽप्युपलब्धौ तु ता-
दात्म्यं न स्यादिति । अथ सामान्यविशेषवत्त्वादानुमानस्य समारोप-
व्यावृत्त्योर्गम्यगमकभावः । तत्र च तादात्म्यतदुत्पत्त्योरसम्भव एव ।
तादात्म्याभ्युपगमेऽपि न साध्यसाधनत्वमेकताप्रसङ्गादिति । तयो-
भयोस्तादात्म्याविशेषेऽपि शिशपात्वेन वृक्षस्य प्रतिपत्तिवत् वृक्षत्वेन
शिशपात्वप्रतिपत्तिरपि स्यात् । न च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रति-
बन्धाभ्युपगमे रूपदर्शनात् स्पर्शानुमानम्, उद्यादस्तमयप्रतिपत्तिः
कृतिकोदयाच्च रोहिण्यनुमानं न स्यात्, तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावात् ।
अथैकसामान्यधीनतया रूपात्स्पर्शानुमानम् । तदसत् । समानक्षणयो-
र्गम्यगमकभावोपलब्धेः । तथाहि—रूपक्षणात् समानकालः स्पर्शोऽ-
नुमीयते, न पूर्वः । तत्र चैकसामान्यधीनत्वासम्भव एव । न च
रूपस्पर्शयोः परस्परोत्पत्तौ कारणत्वे प्रमाणमस्ति, इतरान्वयस्येत-

रत्रानुपलब्धेरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

एवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतमितरस्य साध्यस्य लिङ्गमित्युप-
संहारः । देशाविनाभूतं यथा केदारागिरिमारोहतां कलकलाशब्द-
श्रवणादशनिपातानुमानमिति । अथास्य सूत्रेणासङ्ग्रहः । तथाच
सूत्रम्—‘अस्येदं कार्यं करणं संयोगि समवायि विरोधि चेति’
लैङ्गिकम् । न च कलकलाशब्दोऽशनिपातकार्यः, तदन्तरेणापि स्व-
कारणादेवोत्पत्तेः । नापि कारणमशनिपातस्य, प्रतिबन्धकाभाव-
विशिष्टगुरुत्वकार्यत्वात् । उभयोश्चाद्रव्यत्वाच्च संयोगित्वम् ।
परस्परमेकस्मिन्नर्थे समवायाभावात् स्वात्मन्यनारम्भकत्वाच्च
समवायित्वम् । परस्परविरोधाभावाच्चाविरोधित्वमित्यर्था-
न्तरत्वम् । अथ कार्यादेः कथं लिङ्गत्वम् ? अविनाभूतत्वात्,
तथाहि—कार्यं कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भादुपलभ्यमानं सत् गम-
कम् । यथाहि विशिष्टनदीपूरोपलम्भादुपरिष्ठादृष्टो देव इति । तथाच
बहुलस्वरूपफेनफेनिलपर्णकाष्ठादिष्वहनविशिष्टस्य नदीपूरस्य वृष्टि-
कार्यत्वेन पूर्वमुपलम्भात् पुनस्तदुपलम्भे सति युक्तमनुमानम्—अयं
नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वोपलब्धनदीपूरत्वात् ।
पूरस्तुभयतटव्यापकादकसंयोगः । स पारम्पर्येण वृष्टिकार्य इति
कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलब्धेरुपलभ्यमानं तल्लिङ्गम् ।
यथा च विशिष्टमेघोन्नतिवर्षकर्मण इति । अथ कारणस्यावश्यं कार्य-
जनकत्वेनानुपलम्भात् कार्याणां चानियतात् कारणादुत्पत्तेर्व्यभिचा-
रः । तथाहि—मेघोन्नतिसङ्गावेत्येकदा वृष्टिर्न दृष्टा । कार्यं चानियतात्
कारणादुत्पद्यमानं दृष्टम् । यथा वृश्चिकादृश्चिको जायते गोमयात्स-
र्पाच्चेति । एषमन्यत्राप्यनियतं कारणमभ्यूह्यम् इति कथं कार्यात्
कारणविशेषप्रतिपत्तिः कारणाच्च कार्यविशेषस्येति । नैनदेवम् । कारण-
विशेषस्य कार्यविशेषगमकत्वमित्यभ्युपगमात् । यस्तु विद्यमानमपि
विशेषं नावबुध्यते तस्यापराधां नानुमानस्येत्पदोषः । तथा धूमोऽग्नेः
संयोगी । अथ संयोगस्योभयनिष्ठत्वाविशेषे कथमेकं नियमेन सा-
धनमितरञ्च साध्यमिति व्यवस्थः । तदविनाभावेपि समानम्, तस्या-
भ्युभयनिष्ठत्वात् कथमेवा व्यवस्था स्यात् । अथ यस्योपलम्भादनुमेये
प्रतिपत्तिस्तदेव साधनं नाभ्यदिति चेत् । संयोगित्वेपि समान-
मेतत् । अविनाभूतस्याध्यात्मरविशेषनिरूपणात् । समवायी चोष्णस्प-

शौ वारिस्थं तेजो गमयतीति । विरोधी च यथाहिर्विस्फूर्जनविशिष्टो नकुलादेर्लिङ्गमिति ।

अथ सूत्रे कार्यादिप्रहणमुदाहरणार्थमवधारणार्थं वेत्याह—शा-
स्त्रे कार्यादिप्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थम् । कथमेतत् ज्ञाय-
ते ? व्यतिरेकदर्शनात् । तद्यथा अध्वर्युरो भ्रावयन् व्यवहितस्य हो-
तुर्लिङ्गमिति । न च होतुरो भ्रावयेति शब्दः कारणं कार्यं वा, अन्वयव्य-
तिरेकाभावात् । तथा च होतारं विनैवापपत्तिर्होतुश्चानेन विनापी-
ति संयोगादिष्वप्यन्तर्भावानुपपत्तिः । स च यागभूमावेवास्यावि-
नाभावः, न च देशान्तर इति । तथा चायमध्वर्युरपि दूरदेशेन हो-
त्रा तद्वानो भ्रावयेति शब्दकर्तृत्वात् पूर्वोपलब्धाध्वर्युवत् । चन्द्रो-
दयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च लिङ्गम् । समुद्रस्य च वृद्धिरव-
वापचयः, स च स्वावयवेभ्यो निष्पद्यते न चन्द्रोदयात् । कुमुद-
विकासोऽप्यवयवानामारब्धकार्याणां परस्परं विभागो द्रव्यारम्भ-
कसंयोगाविरोधिक्रियाकार्यं इति । कारणं चाप्राभिव्यङ्ग्यस्य जनक-
विवक्षितं न प्रतिपत्तेः, सर्वेषां कारणभाव एवान्तर्भावप्रसङ्गात् ।
शरदि जलप्रसादश्चागस्त्योदयस्य लिङ्गमस्यापि तत्कार्यादिष्वन्तर्भावः ।
शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदयवान् जलप्रसादत्वात् पूर्वोपलब्धैव-
विधजलप्रसादवत् । इत्येवमादीत्यादिपदेनोदयादिरस्तादेर्लिङ्गमि-
त्युक्तम् । अथ कथमेषां सूत्रेण सङ्ग्रहः । तदाह—तत्सर्वमस्येदमिति
सम्बन्धमात्रवचनात्सिद्धम् । तथाहि—इदमस्य गमकमिदमस्य गम्य-
मिति सामान्येन सर्वलिङ्गपरिग्रहः । विशेषापेक्षया त्विदमस्य कार्यं
कारणमित्यादि योज्यम् ।

अन्ये त्ववधारणार्थमेतत्सूत्रमिति मन्यन्ते । शास्त्रे कार्या-
दिप्रहणं निदर्शनार्थमिति च वाक्यमन्यथा व्याख्यायते ।
तथाहि—तदुक्तं परैर्व्यतिरेकदर्शनाच्छास्त्रे कार्यादिप्रहणं निदर्शनार्थं
कृतमिति ज्ञायत इत्यतश्च, किन्त्ववधारणार्थं सर्वेषामत्रैवान्तर्भावेन
व्यतिरेकदर्शनस्यासिद्धत्वात् । तथा च होतरि सन्निहितेऽध्वर्युरो
भ्रावयेति शब्दमुच्चारयति यागभूमौ न तेन विनापीति कथं न
तस्य कारणत्वम् । एवं चन्द्रोदयोऽपि समुद्रवृद्धेः कारणमन्वयव्यति-
रकवत्त्वात् । तथा च तेन सता जलनिधेर्वृद्धिर्न तदभाव इति कार्य-
ण भेदपदलान्तरितश्चन्द्रोऽनुमीयते । गृहीतव्याप्तिकस्य देशान्तरे-

पि चन्द्रोदयोपलम्भादम्भोनिर्धेर्वृद्धयनुमानन् । एवं कुमुदविकासे-
पीति । यदि वा रश्मिद्वारेण संयोगित्वमेव । तथाऽगस्त्योदयोपि ज-
लप्रसादस्य कारणम् । संयोगि वा रश्मिद्वारेणेति । पक्षद्वये च गुण
दोषनिरूपणं स्वत एव कार्यं परीक्षकंरिति ।

भेदमाह—तदनुमानं द्विविधम् । केन रूपेण ? दृष्टं सामान्य-
तो दृष्टं चेति ।

तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोर्जात्यभेदेऽनुमानमिति । प्रसिद्धश्च सा-
ध्यश्चेति प्रसिद्धसाध्यौ तयोः प्रसिद्धसाध्ययोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
र्जात्यभेदे सति यदनुमानं तद्दृष्टम् । यथाहि—साध्यधर्मो दृष्टान्तध-
र्मिणि प्रत्यक्षाहः तथा दार्ष्टान्तिकेऽपीति साध्यधर्मोभेदः, नतु जा-
तेः सामान्यस्य. तथाहि—ब्राह्मणकर्तृकं चित्रादिकार्यं प्रतिपाद्य पुनः
क्षत्रियादिकर्तृकस्याप्युपलम्भात् केनचित् कर्त्रा सम्पादितमेतत्
चित्रादिकार्यत्वात् पूर्वोपलब्धैवविधचित्रादिकार्यवदित्यनुमानम्
जातेः सामान्यस्य भेदोपि दृष्टमेव, साध्यधर्मस्यानुमानात्पूर्वं ऊर्ध्वं
च प्रत्यक्षग्रहणार्थत्वात् ।

अन्येतु प्रसिद्धौ च तौ साध्यौ चेति प्रसिद्धसाध्याविनि समासं
कुर्वते । तत्र दृष्टान्तधर्मो प्रसिद्धत्वात्साध्यो न भवति दार्ष्टान्तिकश्च
न प्रसिद्ध इति कथमेतत् । उपचारस्य विवक्षतत्वाददोषः । तथाहि—
दृष्टान्तधर्मो साध्यसमानाधर्मोधिकरणत्वादुपचारेण साध्यो दार्ष्टा-
न्तिकस्त्वनुमानादूर्ध्वं प्रसिद्धिं यास्यतीति पूर्वमपि प्रसिद्धः । शेषं
पूर्ववदिति । अस्यादाहरणम्—यथा गव्येव सास्नामुपलभ्य पुनर्दे-
शान्तरे गोपिण्डव्यवधानेऽपि सास्नादर्शनात् गवि प्रनिपात्तिः—गौरियं
सास्नावत्त्वात् पूर्वोपलब्धसास्नादियत्—इति ।

सामान्यतोदृष्टं च प्रसिद्धसाध्ययोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्त्यन्तं
सर्वथा जातिभेदे साध्यधर्मभेदेऽनुमानम् । तथाच साध्यधर्मोनुमा-
नात्पूर्वमूर्ध्वं च सर्वदा अप्रसिद्ध एवेति । अथ साध्यधर्मस्य भेदे-
ऽविनाभावस्यैवाप्रसिद्धेः कथमनुमानमित्याह—लिङ्गानुमेयधर्मसा-
मान्यानुवृत्तिरिति । लिङ्गं चानुमेयधर्मश्च तयोः सामान्येनानुवृत्तिः,
यत्र यत्रेदं साधनसामान्यं तत्र तत्रेदं साध्यसामान्यमिति, तत्प्रह-
णेऽनुमानं प्रवर्त्तत एव । यथा कर्षकवणिम्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेरभि-
प्रेतफलत्वेन फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि, किंविशिष्टानाम् ?

दृष्टं भिक्षालाभादिकं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्त्तमानानामभिप्रेतफला-
नुमानम् । तथाहि--वर्णाश्रमिणां च प्रवृत्तिरभिप्रेतफलेन फलवती
प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तित्वात् कर्षकादिप्रवृत्तिवत् । न च दृष्टप्रयोजना-
पेक्षया सिद्धसाधनमिति दूषणम् । दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति पक्षवि-
शेषणेन निरस्तत्वात् । ये तु दृष्टमेवोद्दिश्य प्रवर्त्तन्ते न ते पक्षीक्रि-
यन्त इति । नाप्यदृष्टफलेन फलवत्त्वं साध्यते, येन दृष्टान्तः साध्य-
विकलो हेतुश्च विरुद्धः स्यात् । किं तर्हि ? सामान्येनाभिप्रेतफलेन
फलवत्त्वं साध्यते, तच्च कर्षकादिप्रवृत्तावस्त्येवेति न दृष्टान्तस्य सा-
ध्यविकलत्वं विरुद्धत्वं वा हेतोर्दोषः । सर्वानुमानेषु समानं च वि-
शेषविरुद्धानुमानमित्यनुमानमात्रस्योच्छेदप्रसङ्गः । अथेष्टत एवा-
नुमानस्याप्रामाण्यम् । तथा च सामान्ये सिद्धसाधनं विशेषेऽनुगमा-
भावः । धर्मिणोश्च समुदाये साध्ये न हेतोः पक्षधर्मत्वम् न चान्वयः स-
मुदायस्यान्यत्रावृत्तिः । अथ समुदायैकदेशेऽपि वर्त्तमानः समुदाये व-
र्त्तते इत्युपचर्यते । तर्हि प्रमाणस्य गौणत्वादनुमानार्थनिश्चयो दुर्ल-
भः । तथाहि-प्रमाणं प्रत्यक्षं गौणमनुमानं वोपचरितपक्षधर्मापेक्षि-
त्वात् । गौणमित्यप्रमाणम् । धर्मस्यापि साध्यत्वेऽन्वयसद्भावेपि न प-
क्षधर्मत्वं समुदायस्यान्यत्र । अथ प्रतिपाद्यमानधर्मविशिष्टो धर्मो
साध्यस्तेन चान्वयाभाव एवेति सर्वमनुमानमप्रमाणम् । तदेतदसत् ।
प्रतिपाद्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः साध्यत्वे पक्षधर्मत्वोपपत्तेः । अन्व-
यस्तु साध्यसमानधर्मेण नह्येकत्र देशे हेतोर्वृत्तिः, व्यतिरेकस्तु तदभावे
व्यावृत्तिरिति । लिङ्गोपलम्भाच्च साध्यधर्मिणि प्रतिपत्तेर्दृष्टत्वादित्य-
म्भूतान्वयपरिकल्पना क्रियते । अनभ्युपगमे वा व्यभिचारिज्ञानमेव न
स्यात् तन्तु दृष्टमिति विशेषः । विरुद्धेन तु विशेषप्रतिषेधे विशेषा-
न्तरोपगमः स्यात् । समस्तविशेषप्रतिषेधे तु तन्नियतस्य सामान्य-
स्याप्यसिद्धिः । साधनसामान्यव्यापकं वाऽवश्यं सामान्यं सिध्यती-
ति । अतः सामान्यस्यैवाक्षिप्तविशेषस्यैवानुमानात्प्रसिद्धे वर्णाश्रमिणां
फलवत्त्वमदृष्टं विशेषातीतमेव सिध्यतीति ।

शिष्यव्युत्पादनाय प्रमाणफलविभागं दर्शयति-तत्र लिङ्ग-
दर्शनं प्रमाणज्ञानं अनुमेयं फलं प्रमेयोऽग्निः प्रमातात्मेति । ननु
लिङ्गदर्शनं व्यधिकरणत्वात् कथमग्निज्ञानोत्पत्तौ प्रमाणम्,
व्यापारापेक्षया तद्विषयत्वात् । यथाहि-धूमज्ञानं धूमविषयमात्मलाभा-

पेक्षयः । तथाग्निप्रतिपत्तौ व्यापारापेक्षयाऽग्निविषयमपीति । स्वावय-
वसमवेतस्य चक्षुषः समुत्पादे व्यापारापेक्षया रूपविषयत्वमिवेति ।
नचैवमेकस्मिन्विषये व्यापारापेक्षया करणादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिर्वि-
भिन्नलक्षणयोगित्वेन तदभावात् , तथाहि-प्रमाधारत्वं प्रमातुर्ल-
क्षणमुक्तम् , एवं प्रमितेर्विषयः प्रमेयं, तद्वयतिरिक्तं च प्रमाजनकं
प्रमाणं, तत्साध्यं च फलमित्येवं लक्षणभेदादेशां भेद इति ।

अथवेति प्रमाणफलविभागे प्रकारान्तरमाह । अग्निज्ञानमे-
व प्रमाणं प्रमितिरग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति । अग्निज्ञाने
सत्यविनाभावसम्बन्धस्मरणात् परामर्शज्ञानात् सुखसाधनत्वा-
वबोधे सत्युपादेयज्ञानं दुःखसाधनत्वाबोधे च हेयज्ञानं यस्य नेदं
सुखसाधनं नापि दुःखसाधनमित्येवम्बोधः तस्योपेक्षणीयज्ञानमिति ।
अग्निज्ञानफलत्वं चोपादेयादिज्ञानस्य पारम्पर्येणेति पूर्ववद्वाच्यम् ।
इत्येतत्स्वनिश्चयार्थमनुमानमित्युपसंहारः परार्थानुमानसंसूचकः ॥

अथेदानीं प्रमाणविभागस्य न्यूनतापरिहाराय तत्सामान्य
लक्षणस्य व्यभिचारपरिहारार्थं शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भाव
इत्यादिप्रकरणम् ।

(भा०) शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भावः समानविधि-
त्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धलिङ्गदर्शनप्रसि-
द्धनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थं भवत्यनुमानमेवं शब्दा-
दिभ्यांऽपीति । श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तु-
प्रामाण्यापेक्षः, तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम् । लिङ्गाच्चा-
नित्यो-बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे 'बुद्धिपूर्वो ददातिः'-
इत्युक्तत्वात् ॥

प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया प्रतिपत्तिदर्शनात् तद-
प्यनुमानमेव ॥

आप्तेनाप्रसिद्धस्य गवयस्य गवा गवयप्रतिपाद-
नादुपमानमाप्तवचनमेव ॥

दर्शनार्थादर्थापत्तिर्विरोध्येव श्रवणादनुमितानुमानम् ।

सम्भवोऽप्यविनाभावित्वादनुमानमेव ॥

अभावोऽप्यनुमानमेव । यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम्, एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् ॥

तथैवेतिह्यमप्यथितथमासोपदेश एवेति ॥

पञ्चाशद्येन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानम् । पञ्चाशद्येनैव वाक्येन संशयिताविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानं विज्ञेयम् ॥

(व्यो०) ननु पूर्वमन्येषामनुमानेऽन्तर्भावस्यानुक्तत्वादपिशब्द-
वैयर्थ्यम् । न । अनुमानपदेनाभिसम्बन्धात् । न परं प्रत्यक्ष एवा-
नुमानेऽप्यन्तर्भाव इति । प्रमाणविभागश्च विद्याविभागपरेणापि वा-
क्येन पूर्वमुपदर्शित एव । तत्र च शब्दादीनामपि प्रमाणानां सद्भा-
वादनुपपन्नोऽयमित्याशङ्का तद्व्युदासार्थमन्तर्भावप्रकरणम् ।
तथा शब्दादेः कारकजातस्यानुमानसामर्थ्यामन्तर्भावे तत्फलस्या-
पि फलेऽन्तर्भावो ज्ञात एव । तत्र शब्द आदौ येषां तानि तथोक्तानि
अतस्तेषामनुमानेऽन्तर्भावो लक्षणैक्यमिति तद्गुणसंविज्ञानबहु-
ग्रीह्यभ्युपगमे शब्दस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः । अतद्गुणसंविज्ञाने श-
ब्दं विना अपरेषामिति । अन्तर्भावव्यवहारे च समानविधित्वात्स-
मानलक्षणयोगित्वादिति हेतूपन्यासः ? कथं साध्यान्न विशिष्यते ।
लक्षणैकत्वस्य तद्व्यवहारादन्यत्वात् । समानो विधिरुपायो लक्षणं
येषां तानि तथोक्तानि तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादिति । तदेवाह-यथा
लिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानमेवं शब्दा-
दिभ्योऽपीति । यथाहि गृहीतसम्बन्धस्य लिङ्गदर्शनानन्तरमविना-
भावसम्बन्धस्मरणन्ताभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे परिच्छेदे भवत्यनुमानमनु-
मीयतेऽनेनेति परामर्शज्ञानमेवोपचारेण व्युत्पत्त्या वा तद्विवक्षितम् ।
एवं शब्दादिभ्योपीति दार्ष्टान्तिकव्याख्यानम् ।

अन्ये तु परामर्शज्ञानस्यासत्त्वमेवेति मन्यन्ते । तच्चासत् । अवि-
नाभावसम्बन्धस्मरणस्यानियतत्वाक्षियतदेशे प्रतिप्रतिर्न स्यात्,

उपनयवैयर्थ्यं चेत्पुनरुक्तमतः पूर्वमेव न्याय्यम् । अत्र तद्गुणसम्बि-
ज्ञानपक्षे शब्दस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः । तथाच शब्दश्रवणात् समया-
नुस्मरणे सति परामर्शज्ञानं तस्मात्परोक्षार्थप्रतिपत्तिरिति । अयं गो-
शब्दः ककुदादिमदर्थवान् गोशब्दत्वात् पूर्वोपलब्धैवविधगोशब्द-
वदिति, सम्बन्धावगमेनार्थप्रतिपादकत्वाच्च धूमवत् । तदेतदसत् ।
गोशब्दस्य ककुदादिमदर्थवत्तायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्, तथाहि-
शब्दस्यार्थान्यसम्बन्धाभावात् वाच्यवाचकत्वेनार्थप्रतिपादकत्वे
साध्ये गोशब्दत्वमहेतुः, प्रतिपादकत्वस्य प्रतिपत्त्यवसेयत्वात्स्वा-
भाविकसम्बन्धानुपपत्तेश्च । धूमो हि स्वाभाविकसम्बन्धेन सर्व-
प्राणभूतामनुमेयार्थप्रतिपादकः । नचैवं शब्दः, पुरुषेच्छासम्पादित-
समयापेक्षस्यार्थप्रतिपादकत्वात् । स्वाभाविकसम्बन्धे हि विनापि
सङ्केतं म्लेच्छादिशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । सङ्केतापेक्षस्य त्वर्थ-
प्रतिपादकत्वे स एवास्त्वलं नित्यसम्बन्धेनेति । न च नित्यसम्ब-
न्धाभावेऽतिप्रसङ्गः, नैमित्तिकशब्दानां द्रव्यत्वादिनिमित्तसद्भावे
सत्येव सङ्केतात्, यादृच्छिकशब्दानां तु पुरुषेच्छाविधानादिति ।
यत्र च विशिष्टानुपूर्वीवत्त्वसद्भावस्तदेव नियमेन वाचकम् इतरथा
वाच्यमिति व्यवस्था सङ्केतज्ञानस्योभयनिष्ठत्वाविशेषादपीति । स
ङ्केतस्तु शब्दाद्वृद्धव्यवहारतश्च प्रतीयते । तथाहि—इदमस्य वाच-
कमिदमस्य वाच्यमिति वाक्यात्सङ्केतप्रतिपत्तिः वृद्धव्यवहारात् ।
यथा देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति प्रयोगादव्युत्पन्नोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां देवदत्तादिशब्देषु सङ्केतं प्रतिपद्यते । वृद्धव्यवहर्तृणा-
मपि सङ्केतप्रतिपत्तिरन्यनो व्यवहारादित्यनादित्वं परिहारः । यदि
वादिपुरुषः साक्षाद्गृष्टा केषांचित्सङ्केतकर्त्ताऽस्तीति । वाक्यरूपस्तु
शब्दोऽर्थप्रतिपत्तौ समयमपि नापेक्षत इति सम्बन्धबलेनार्थप्रति-
पादकत्वमसिद्धम् । न च शब्दस्यानुमानत्वमेव निषिध्यते । विव-
क्षाकाशाधिगमे लिङ्गत्वात् । यथा ह्याकाशाधिगमे सर्वः शब्दोऽनु-
मानं विवक्षाकार्यस्तु विवक्षाधिगमेपीति । न च शब्दज्ञानबलैकिक-
ज्ञानमाप्ताक्तत्वमपेक्षते । तथाहि—ज्ञानज्ञाने किमिदं सम्यक् मिथ्या
वेति संशयोत्पत्तावाप्ताक्तत्वमनाप्ताक्तत्वं चान्वीक्षते लौकिकस्तु पक्षध-
र्मत्वादिकमिति व्यतिरेकः । तदाह—श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो
वक्तृप्रामाण्यापेक्ष इति । न च परं लौकिकः शब्दो वक्तृप्रामाण्यम-

पेक्षते । श्रुतिस्मृतिलक्षणेऽपीति ।

ननु वक्तृप्रामाण्येनास्नायप्रामाण्याभ्युपगमे बहूनामन्योन्या-
श्रयत्वं स्यात् । तथाहि—अर्थप्राप्त्याऽऽतोक्तत्वं शब्दे नि-
श्चीयते निश्चयावधार्यावबोधे'सति प्रवर्त्तमानस्यार्थप्राप्तिरिति । त-
था पौरुषेयं वच्चासि सत्यासत्यत्वोपलब्धेर्वेदेऽपि पुरुषानुप्रवेशे तदाश-
ङ्कायामप्रामाण्यमेव स्यात् । न च साक्षादतीन्द्रियार्थद्रष्टा पुरुषः
सम्भवतीति कथं तद्वाचकानि वच्चासि तत्पूर्वकानि इति । यदि
वान्यस्मात् वेदवाक्यादर्थं प्रतिपद्य वचनरचनां कुर्यात्तस्यापि नि-
त्यत्वे न किञ्चित् बाधितं स्यात् । अनित्यत्वे तु तत्कर्तुरप्यन्यस्मा-
द्वाक्यादर्थविबोध इत्यनवस्था स्यात् । न चानित्यत्वं वेदवाक्यानां
प्रमाणप्रसिद्धमिति कथं वक्तृविशेषापेक्षं प्रामाण्यम् । अर्थप्रतिपत्तौ
च शब्दस्य स्वाभिधाशक्तिबलनैव व्यापारो नातोक्तत्वमपेक्षमाणस्ये-
ति । सा च तस्य स्वात्मभूतैव न पश्चात् परेण सम्पाद्यत इति
स्वत एव प्रामाण्यम् । न चातोक्तत्वं शक्यते प्रतिपत्तुम्, प्रतिपक्षादेर-
विषयत्वात् अप्रामाण्यं तु दुष्टपुरुषप्रणीतत्वापेक्षमिति परतः । तथा
सर्वप्रमाणानामपि प्रामाण्ये न परापेक्षिता सम्भवति, स्वकारणे-
भ्योऽर्थावबोधस्वरूपाणामुत्पत्तेः । यदि चाविद्यमानमर्थपरिच्छेद-
कत्वं परिनिष्पन्ने विज्ञाने कारकान्तरादुत्पद्यत, प्रतिपद्येमहि प-
रतः प्रामाण्यम्, न चैनदस्तीत्याह—

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।

नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥

न च ज्ञानस्यार्थपरिच्छेदकत्वं कारणगुणपूर्वकम् इन्द्रियेषु त-
दभावात्, तदाह—

व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ।

प्रमाणेऽपि तथा माभूदिति जन्म विवक्ष्यते ॥

यथाहीन्द्रियाणां जन्मव्यतिरेकेणापरो व्यापारो, नैवं ज्ञानस्य अनन्त-
रमेव फलसम्पादकत्वात् । दृष्टं च परेणापि विशेषणाद्विज्ञानस्य विशेष्या-
द्विज्ञानजन्मनि प्रामाण्यमिति । अथोपजातमपि ज्ञानं न कारकपरि-
शुद्धेर्बाधं विनार्थपरिच्छेदकत्वभाक्, तर्हि तत्रापि कारकपरिशुद्धि-
प्रहणं वाच्यमित्यनवस्था । तदाह—

जातेपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते ।

यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तरात् गतम् ॥

तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।

यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥

तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञानस्य प्रमाणता ।

तस्याप्येवमितीत्यं च न कचिद्यवतिष्ठते ॥

अथ विद्यमानमपि प्रमाणस्य प्रामाण्यं न प्रमाणान्तरसम्बाधं
विना प्रमाणव्यवहारकारणम्, तर्हि प्रमाणपरम्परायामुपक्षीणशक्तेः
विवाक्षितज्ञाने प्रमाणव्यवहारो न स्यात् । तदाह—

सम्मत्या यदि चेष्ट्येत पूर्वपूर्वप्रमाणता ।

प्रमाणान्तरमिच्छन्तो न व्यवस्थां लभेमहि ॥

यदि च कस्यचित् स्वत एव प्रामाण्यामिष्येत परमाद्यस्यैवा-
स्तिवत्याह—

कस्यचित्तु यदिष्येत स्वत एव प्रमाणता ।

प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिवन्धनः ॥

प्रथमोत्तरयोः परम्परापेक्षं प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे चेत्तरेतराश्र-
यत्वं स्यात् । अतः स्वत एव प्रामाण्यमप्रामाण्यं तु परतः । तथाहि-
लौकिकानामेव शब्दानामप्रामाण्यम्, पुरुषदोषानुप्रवेशात् । वैदिकानां
तु तदभावादप्रामाण्यशङ्कैव नास्तीति । अथेन्द्रियाणां काचकामला-
दिदोषवशादप्रामाण्यं न स्वरूपतः, तथाहि—काचकामलादिदोषस-
द्भावे सति मिथ्याज्ञानजनकत्वं न तदभाव इति । ज्ञप्तौ चावबोधक-
त्वेन मिथ्यामतेरतैर्सागिकमानत्वं न निवृत्तमिति बाधकप्रत्ययान्मि-
थ्यात्वावगतौ व्यावर्त्तते । न चास्मत्पक्षे शुक्तिकाज्ञानेनापि शुक्ति-
काज्ञानस्य बाधायामनवस्था कारकशुद्धिग्रहणपरम्परा चेति वाच्य-
म् । अवबोधकत्वेनैतर्सागिकस्य प्रमाणत्वस्य दोषादर्शनमात्रेणैवा-
वस्थानात् । तदाह—

यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदाऽन्यत्रैव मृग्यते ।

निवर्त्तते च मिथ्यात्वं दोषाज्ञानादयन्ततः ॥

दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणिका ।

एवं त्रिचतुरज्ञानं जन्मनो नाधिका मतिः ॥

इत्यनवस्थापरिहारः ॥

तदेतत्सर्वमविदितार्थम् । सर्वप्रमाणानामुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परा-
वेक्षितोपलब्धेः । तथा ज्ञातोक्तत्वमपेक्षमाणः शब्दार्थं सम्यक् ज्ञान-

मुपजनयति न तदन्तरेणेति दृष्टम् । यच्च बहूनामन्योन्याश्रयत्व-
मुक्तम् । तन्न युक्तम् । आसोक्तत्वस्यागृह्यमाणस्यैव शब्दसहकारि-
त्वाभ्युपगमात् । अर्थप्राप्तौ च प्रमाणान्तरेण पश्चात्तदग्रहणमिष्यत
एव । तथाहि—लौकिकशब्दानामर्थप्राप्त्याऽऽसोक्तत्वं निश्चीयते ।
प्रत्यक्षेणापि गृह्यत इत्यन्ये । तथाच श्रोत्रव्यापाराद्वाक्यश्रवणे सति
चाणक्योक्तं कालिदासोक्तं चैतदित्यबाध्यमानः प्रत्ययो दृष्टः । वैदि-
कवाक्यानां तु प्रधानार्थेषु अविसम्वादादासोक्तत्वनिश्चयः । यदि पौरुषे-
ये वचसि द्वैविध्योपलब्धेर्वेदेऽपि पुरुषानुप्रवेशे अप्रामाण्याशङ्का स्या-
दिति दूषणम् । तन्न । तत्कर्तुर्दोषाभावात् । तथाहि—यस्य रागादिदे-
वोऽस्ति तद्वचनमेवाप्रमाणमित्युपलब्धम् । वेदकर्तुश्च तत्सद्भावे प्रमा-
णाभायः । साक्षादतीन्द्रियार्थद्रष्टा पुरुषः सम्भवतीत्युक्तमधस्तात् ।
अतस्तद्वचनादात्मनायस्य वेदराशेः प्रामाण्यमिति सूत्रकारेणोक्तम् ।

अथ शब्दस्यानित्यत्वे सत्यासोक्तत्वेन प्रामाण्यं स्यात् ,
तत्तु नास्तीत्याशङ्क्याह—लिङ्गाच्चानित्य इति । परं प्रत्यक्षेणोच्चार-
णात् प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भादनित्यः शब्द इति प्रतीयते, लिङ्गाच्चे-
ति । तत्तु पक्ष्यामः शब्दपरीक्षायाम् । वेदानां चानित्यत्वेऽनुमानम्-
अनित्यानि वेदवाक्यानि वाक्यत्वादुभयाभिमतवाक्यवत् । तथा
बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वाक्यरचना । वेदे तद्वचनात्वात् उभयाभिमत-
वाक्यरचनावत् । यच्च वेदं वेदरचनायाः सर्वदा तथात्वोपलम्भा-
दिति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । तत्सर्वानुमानेषु समानमिति । एवं
वेदे बुद्धिपूर्वा ददातिशब्दो ददातीत्युक्तत्वादुभयाभिमतददातीति-
शब्दवत् । या चेयं पुरुषानुप्रवेशे सत्यप्रामाण्याशङ्का सा नित्यत्वे-
पि न निवर्तते । श्रोतुः पुरुषस्य तत्राप्यनुप्रवेशात् तद्वैगुण्येन चा-
प्रामाण्योपलब्धेः, तथाहि—श्रोतुरप्रतिभादेर्मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ का-
रणं तदभावश्च सम्यक्ज्ञानोत्पत्तावित्युपलब्धमेव । न च नित्य-
त्वं वेदानामेकान्तेन प्रामाण्यहेतुस्तद्भावेपि श्रोत्रान्तःकरणयोः प्रति-
पत्तुर्दोषानुप्रवेशेन क्वचिदप्रामाण्यात् । स्वाभिधाशक्तिबलैरेव शब्द-
स्य प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे चाङ्गव्यप्रे करिणस्तिष्ठन्तीत्येवमादेर-
प्रामाण्यं न स्यात् । अथानाप्तप्रणीतत्वेन विसम्वादादप्रामाण्यमेषाम्,
तर्हि यदाप्तप्रणीतं तदेव प्रमाणमिति प्राप्तम् । यथाहि पुरुषगतस्य
रागादेरप्रामाण्येऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारः तथा तद्गुणादेः

प्रामाण्येपीत्युभयं परतः । अभिधानस्य च वर्णत्वानुपूर्वसङ्केतव्य-
तिरेकेणातीन्द्रिया शक्तिर्न विद्यते, तस्याः पूर्वमेव प्रतिषेधात् । व-
र्णत्वादिसङ्गावे च कार्यकरणात् । स च परत एव, प्रतिनियतजा-
तिसम्बन्धस्यादृष्टकार्यत्वात् । सङ्केतस्याप्यन्यत् कारणमुक्तमिति ।
यत्तु-साक्षाद्दर्शनादिः पुरुषस्य रागादिविनाशे व्याप्रियते न हानो-
त्पत्तौ-इत्युक्तम् । तदसत् । सम्यक्ज्ञानोत्पत्तावन्वयव्यतिरेकोपप-
त्तेः । यथार्थद्रष्टा तच्छिष्याणामुपदेष्टा चेति समुदितमाप्तलक्षणं
यथार्थोपदेशे हेतुस्तदन्तरेणानुपदेशात् । यदि चान्वयव्यतिरेकव-
तोऽपि यथार्थदर्शित्वादे रागादिविनाश एव व्यापारः, तर्हि रागादे-
रप्येतद्विनाशकत्वमेवेत्युभयं परतः स्यात् । तस्माद्वागादेरप्रामा-
ण्योत्पत्ताविव यथार्थोपलम्भादेरपि सम्यक्ज्ञानोत्पत्तौ व्यापारो
ऽभ्युपगन्तव्यः । तथेन्द्रियाणामपि काचकामलादिदोषसङ्गावेऽपि
मिथ्याज्ञानमिव तदभावे सम्यक्ज्ञानजननात् उभयं परतः । परे-
णाप्यभावस्य कारणत्वमनेकवृत्तम् । यथा सदुपलम्भकप्रमाण-
पञ्चकव्यावृत्तेर्नसज्ञानोत्पत्तौ पक्षधर्मत्वाद्यन्यतमापाये च लिङ्ग-
स्य मिथ्याज्ञानोत्पत्तावित्यादि । अथ काचकामलादेर्दोषस्य मि-
थ्याज्ञानोत्पत्तौ कारणतोपलब्धेस्तदभावे तस्यैवानुपलब्धिर्न सम्यक्-
ज्ञानमिति चेत् । न । अन्वयव्यतिरेकवतोऽकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
यदि च दोषाभावोऽन्वयव्यतिरेकवानपि न सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ कारणं,
तत्सङ्गावेपि न मिथ्याज्ञानोत्पत्तावित्युभयं स्वतः स्यात् । सर्गश्चे-
न्द्रियाणामुभयरूपस्य कार्यस्यापलब्धेर्दोषमयार्थमिति ज्ञायते । ननु
दोषसङ्गावे सतीन्द्रियं मिथ्याज्ञानं जनयति तदभावे च सम्यग्ज्ञा-
नमित्यभ्युपगमादुभयाभावे चोभयविकलं विज्ञानदुर्यादिति । एत-
द्वचोद्यम् । उभयविकलस्येन्द्रियस्यासम्भवात् । यथा हि पूर्वमसतां
दोषाणामुत्पत्तिरुर्ध्वं च प्रध्वंस इति नास्त्युभयविकलमिन्द्रियम् ।
न चोभयविशेषविकलं ज्ञानत्वसामान्यं सम्भवति सामान्यवतो वि-
शेषयोगात् यथा गोत्वसामान्याधारस्य शाबलेयादिविशेष इति । यत्तु-
हं-न कारणगुणपूर्वकं परिच्छेदकत्वम्-तदिष्यत एव । अनुभव-
ज्ञानस्येन्द्रियादुत्पन्नस्यार्थपरिच्छित्तिरूपत्वात् । तज्जनकं चेन्द्रिया-
दिकारकं कारकान्तरापेक्षं चेति परतः प्रामाण्यम् । कारकसाम-
ग्र्यं तु न पञ्चाङ्गमविनिमित्तमपेक्षत इति । तदपेक्षया तूभयं स्वतः

इति न मिथ्याज्ञानं परतः स्यात् । अथ ज्ञातृव्यापारो ज्ञानं तच्चा-
द्यपरिच्छेदेऽनपेक्षमिति स्वतः, तन्मिथ्याज्ञानेपि समानम् । अथ मि-
थ्याज्ञानं दोषमपेक्षते, तर्हि सम्यक्ज्ञानमपि तदभावाद्यपेक्षत इति ।
न च ज्ञातृव्यापारः सम्भाव्यते, अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाभावात् । त-
याहि-सर्वं कारकं चरमसहकारिसद्भावे सति कार्यं करोतीति न
तस्मादन्यो व्यापारः । सद्भावेपि नित्यतायां सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः,
तस्यानपेक्षकारणत्वाभ्युपगमात् । अनित्यत्वे तु तदुत्पत्तावपि नि-
व्यापारस्य कारणत्वायोगात् अन्यो व्यापारस्तदुत्पत्तावप्यन्य
इत्यनवस्था स्यात् । चरमसहकारिरूपं तु व्यापारे नायं दोषः ।
तत्सद्भावे कार्यकारणं न तदभाव इति । यच्चैवं-कारकशुद्धे-
ग्रहणापेक्षितायां दूषणम्-तदपास्तमनभ्युपगमेनेति । अथ प्रमाणस्य
प्रामाण्यं विनैव प्रमाणं विज्ञायत इति । तदसत् । सर्वस्य प्रमेयस्य
प्रमाणपरिच्छेद्यत्वोपलब्धेः । तथा च प्रामाण्यं प्रमाणपरिच्छेद्यं
प्रमेयत्वात् घटादिवत् । न चानवस्था । सर्वत्रावश्यं प्रामाण्यग्रहणा-
नभ्युपगमात् । यत्र हि ज्ञानोदये सति किमिदं सम्यक् मिथ्या वेति
संशयात्पत्तिस्तत्रैव प्रमाणान्तरापेक्षया अर्थप्राप्तिपर्यन्तव्यवहारस-
म्भवे वाऽपेक्षाविनिवृत्तेर्नानवस्थादिदोषः । यदि च ज्ञानधर्मत्वात्
प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रेद्यत्वमिष्येत अप्रामाण्यमप्येवं स्यादिति कथं
परतः । तथा मिथ्याज्ञानोत्पादे न प्रवर्तने मिथ्यात्वस्य प्रतिपन्नत्वात्
सम्यक्ज्ञानोत्पत्तौ च सम्यक्ताध्यवसाये किमिदं सम्यक् मिथ्या वेति
संशयाद्यभावः । यच्चैदमवबोधकत्वेन प्रमाणस्य प्रामाण्यं दोषा-
दर्शनमात्रेणैवावतिष्ठते इत्युक्तम् । तत्र यदि दोषादर्शनं दोषज्ञानानु-
त्पत्तिर्न तथा प्रामाण्यं ज्ञाप्यते नापि क्रियते इति कथमनिश्चितस्थिते-
रवस्थानवचनम् । अथ दोषदर्शनस्य बाधकप्रत्ययस्य मिथ्यात्व-
ज्ञापकत्वमिव तदभावज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञापकत्वमिष्येत, तर्हि तस्या-
पि प्रामाण्यमन्यस्माद्विज्ञायते इत्यनवस्था स्यात् । अथ ज्ञानो-
त्पत्तौ संशयं विना न सर्वत्र प्रामाण्यग्रहणापेक्षेति परिहारः । तर्हि
न स्वतः प्रामाण्यमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परापेक्षित्वाभ्युपगमात् । अथे-
न्द्रियादिकारकेषु विद्यमानं सम्यक्त्वं न कारणगुणप्रक्रमेण ज्ञानेपू-
त्यत इति स्वतः, तदप्रामाण्येऽपि समानम् । तत्रापि हि विपर्ययादि-
रूपता नेन्द्रियाविद्यमाना जायत इति । बोधात्मकप्रमाणापेक्षया तु

स्वतः प्रामाण्यं विवक्षितमित्यभ्युपगमस्य चोदनाया वक्तृविशेषा-
पेक्षं प्रामाण्यमित्यभ्युपगमेनाविरोधाद्विषाद एव स्यात् । अस्य
हि समर्थनार्थमन्यप्रमाणानां परतः प्रामाण्योपदर्शनात् । न च चो-
दनायाः स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमे चोदनाजनितं ज्ञानं प्रमाणम् , दोष-
वर्जितैः कारकैर्जन्यमानत्वाह्लिङ्गात्प्रत्यक्षबुद्धिवदिति परीक्षार्थं प्रयासो
घटते । अथापरेषां व्यामोहव्यावर्त्तनद्वारेण सम्यक्ज्ञानसम्पादनार्थं
परीक्षावाक्यम् । तज्जनितज्ञानेऽपि व्यामोहे सत्यन्या परीक्षा स्या-
दित्यनवस्था । सा चोक्तन्यायेनैव परिक्रियत इति कथं न परतः
प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते वेति । शेषं चात्र दूषणप्रति-
माधानमस्मद्गुरुभिर्विस्तरेणामिहितमिति नेहोक्तम् । अतः शब्द-
स्याप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यान्नानुमानेऽन्तर्भावः ।

अथ शब्दानामर्थेन प्रतिबन्धाभावादप्रामाण्यमेव, तथा च दृश्य-
विकल्पावयववैकीकृत्य तत्समारोपेण श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यु-
क्तम् । योयं विकल्पगत आकारः स एव बाह्यार्थ इति मन्यमानः
प्रतिपत्ता प्रवर्त्तते, न बाह्यार्थप्रतिपत्तौ अर्थदर्शने सति विवक्षाक्रमेण
शब्देऽपत्तिकालेऽर्थस्य क्षणिकत्वेनातिक्रान्तत्वात् । प्रत्यक्षानुमानविष-
यस्यातिरिक्ताविषयाभावाच्च न शब्दः प्रामाणान्तरम् । तथाहि-
स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षं सामान्यविषयमनुमानम् । प्रमेयद्वैविध्यात्
प्रामाणद्वैविध्यमिति कथं शब्दोर्थान्तरत्वे सति प्रमाणम् । यदि चे-
न्द्रियेण समानविषयः शब्दो भवेदन्धानन्धयोरविशेषः स्यात् , तदाह-

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यः शब्दस्य गोचरः ।

शब्दात् प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

अन्यदेव रूपादि स्वलक्षणमिन्द्रियग्राह्यम् , तस्मादन्यः शब्दस्य
गोचरो वोह (?) (विषय) इति गृह्यताम् यतः शब्दान् प्रत्येति भि-
न्नाक्षः प्रध्वस्तनयनः, न तु प्रत्यक्षं यथा भवति तथेक्षते । समा-
नविषयत्वं वाऽनन्धस्येवान्धस्यापि शब्दादपरांश्चैव प्रतिपत्तिः
स्यात् । तथात्वे इन्द्रियाग्निसम्बन्धादिवहाहशब्दादपि दाहार्थ-
प्रतिपत्तिः स्यादित्याह—

अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्दाहं दग्धोभिमन्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥

तस्मान्नेन्द्रियेण समानविषयत्वं शब्दस्य । तथा पटादिशब्दस्य

स्वलक्षणविषयत्वे तस्य निर्मागतया शुक्लादिशब्दानामपि पर्यायिता भवेत् । अपोहविषयत्वे तु नायं दोषः, विभिन्नानां समारोपव्यव-
च्छेदपरत्वादिति । वास्तवार्थविषयत्वे च शब्दानां पुरुषेच्छावर्शना-
नियतार्थत्वं न स्यात् । व्यवहारस्तु शब्दान्मया प्रतिपन्नं शब्देन च
प्रतिपादयामीति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शन-
वत् भविष्यतीति । यथैकस्तैमिरिकश्चन्द्रद्वयं प्रतिपद्य प्रतिपादयति,
अपरश्च प्रतिपद्यते । तथा सर्वत्र व्यवहर्तृणामयं शाब्दे व्यवहार
इति । अथ परीक्षकास्तर्हि शब्दार्थाध्यवसाये सति मिथ्यात्वं मन्थ-
मानाः प्रवर्तन्ते लोकव्यवहारानुसारितया लोकव्यवहारं प्रति 'सदृशौ
बालपण्डितौ' इति न्यायात् । मिथ्याज्ञानस्य चार्थप्रतिपादकत्वं क्वचिदु-
पलब्धम् । यथा मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोर्मिथ्याज्ञाना-
विशेषोऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति । तदेतदसत् । शब्दार्थाध्यवसाये
सति प्रवर्तमानस्यार्थाविसम्बादनाक्षजज्ञानवदभ्रान्तत्वेन प्रामाण्यो-
पपत्तेः । तथाहि-इन्द्रियज्ञानस्यापि सम्यक्त्वे नार्थाविसंवादाद विना
प्रमाणान्तरमस्ति । स च शाब्दज्ञानेऽप्यस्तीति कथमप्रमाणम् । प्रति-
बन्धोपि कार्यविशेषोपलब्धेरिन्द्रियाणामिव शाब्दस्याप्यर्थेन वा-
च्यः । स च वाच्यवाचकालम्बनं सङ्केतज्ञानमेव, अन्यस्यासम्भ-
वात् । तस्य च विशेषाणामानन्त्येऽप्येकसामान्यस्योपग्रहादुपपत्तिरि-
त्युक्तमेव । यदि च शब्दानामप्रामाण्यम्, प्रमाणादिस्वरूपावबोधार्थं
शास्त्रमनर्थकं स्यात्, प्रमाणादिस्वरूपस्य पारम्पर्येणापि तस्मादप्र-
तीतेः । यदि च विवक्षासूचकत्वेनैव प्रामाण्यमिष्येत । तर्हि सर्ववा-
क्यानां तत्राव्यभिचारादविशेषेण प्रामाण्ये वादिप्रतिवादिनोर्विवादे
जयपराजयव्यवस्था न स्यात् । अथ यद्वाक्यमर्थप्रतिबन्धां विवक्षां
सूचयति तदेव प्रमाणं न सर्वमिति चेत् । न । शब्दवद्विवक्षाणाम-
प्येकान्तेनार्थप्रतिबन्धाभावात् । तथा चार्थदर्शनानुस्मरणक्रमेण
विवक्षाकाले नार्थस्यावस्थानमस्तीति । अतो बाह्यार्थाध्यवसाये स-
त्येव प्रवर्तन्ते न दृश्यविकल्पावबोधाकृत्य तत्समारोपेणेति । न
च दृश्यस्यानुपलब्धेरविकल्पेनैकीकरणं युक्तम् । उपलभ्यमानपदार्थे
हि चन्द्रादौ द्वित्वादिसमारोपस्यान्यत्रोपलब्धेः शब्दार्थप्रतिपत्तौ
बाधकानुपपत्तेश्च मृषैषा कल्पना । यच्चैवं विवक्षाक्रमेण शब्दोत्पत्ति-
काले नार्थस्यावस्थानमस्तीति । तदपास्तम् — क्षणिकत्वानभ्युपग-

मेन । अथ सामान्यविशेषव्यतिरिक्तविषयाभावादप्रमाणत्वं शब्दानाम् । तदसत् । एकान्तेन प्रमाणेषु व्यवस्थानभ्युपगमात् । तथा चागमादात्मा प्रतीयते, पुनरुत्पादलिङ्गैर्योगबलाच्च प्रत्यक्षतोपीति संल्पषः । कचिद्व्यवस्था च । यथाऽऽगमस्य मेध्यामेध्यप्रतिपत्ताविन्द्रियाणां स्वविषयेष्विति । अतः प्रत्यक्षादिविषयेषु शब्दस्य प्रवृत्तेर्न विषयान्तराभावः तदप्रामाण्ये हेतुरिति । विषयद्वैविध्येन च प्रमाण-
 हित्वावधारणे दूषणं गुरुभिर्विस्तरेणाभिहितमिति नेहोच्यते । यत्तु शब्दानां स्वलक्षणविषयत्वेऽन्धानन्धयोरविशेषप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तदसत् । विषयैकत्वेऽपि करणभेदेन प्रतिपत्त्यभेदात् । अन्धस्य हि शब्दादुपविषयं विज्ञानमुत्पद्यते, न तु चाक्षुषमिति । यस्य चापरोक्षं चाक्षुषं विज्ञानमस्ति असाधनन्धः । शब्दो हि व्यवहितमप्यर्थं प्रकाशयति सन्निकृष्टं चेन्द्रियमित्यनयोर्विभिन्नप्रतिपत्तिजनकत्वम् । यत्तु त्वगिन्द्रियाग्निसम्बन्धादिवद्दाहशब्दादपि दाहार्थः सम्प्रतीयतेत्युक्तम् । तत्र यदि दाहो दुःखं तत्प्रतीयत एव दाहशब्दात् । न चैवं श्रोतुर्दुःखित्वप्रसङ्गो दुःखासम्वायात् । यस्य हि दुःखं समवेतमुपजातं स एव दुःखी न तु दाहशब्दादात्मनि समवेतं दुःखमुत्पद्यते । किं तर्हि ? परात्मसमवेतमपि ततो विजानातीति । स्फोटादिलक्षणस्तु दाहस्त्वच्चाऽग्निसम्बन्धादुपजायते न दाहशब्दादिति । तस्मादध्याग्निसम्बन्धादुत्पन्नस्फोटादिकार्यः तज्जनितदुःखमात्मान्तःकरणसम्बन्धादनुभवतीति दुःखीत्यतिदिश्यते । दाहशब्दाच्चान्यथैवानुत्पन्नस्फोटादिकार्यो दुःखं परात्मगतं प्रतिपद्यते इत्यदूषणमेतत् । न च स्वलक्षणस्य निर्मागतया शुक्लादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गः, धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकात् प्रत्ययभेदस्य भेदलक्षणत्वादित्युक्तम् । तस्मात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थत्वेऽपि न पर्यायत्वमिति । न चापोहः शब्दार्थस्तस्यैवासम्भवादिति वक्ष्यामः । यत्तु वास्तवार्थविषयत्वे पुरुषेच्छावशेनानियतार्थत्वं न स्यादिति । तदसत् । नैमित्तिकशब्दानां निमित्तवशेन प्रवृत्तेर्नानियतार्थत्वम् । यादृच्छिकानास्तु पुरुषेच्छावशेनानियतार्थत्वमिष्यत एव । बाधकानुपपत्तेश्च न तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनवच्छाब्दो व्यवहारः । तथाहि-तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शने तिमिरोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं च बाधकमस्ति । अनुपजात-
 तिमिरस्य तु सर्वदा । न चैवं शब्दव्यवहारे । यत्तु-मिथ्याज्ञानावि-

शेषेऽप्यर्थक्रियासिद्धिर्यथा मणिप्रदीपप्रमयोः-इत्युक्तम् । तदपरिज्ञा-
नात् । तथाहि-समीपवर्त्तिनो यन्मणावेव विज्ञानं तदेवार्थक्रियाजन-
कं न प्रमायामिति । शाब्दज्ञानं त्वर्थप्राप्तिपर्यन्तव्यवहारोपलब्धेरिन्द्रि-
यजज्ञानवत् भ्रान्तं न भवतीति । न च वास्तवसम्बन्धाभावे शाब्दा-
नामद्वयशाब्दाद्द्वयाध्यवसायो गोशब्दाच्च गव्यध्यवसाय इति विकल्प-
नियमो घटते, दृष्टश्चासाविति । तथाद्वयशाब्दा इति(?)सम्बन्धाग्रहे
सम्बन्धिप्रत्ययो न स्यादित्यलमतिविस्तरेण ।

तदेवं तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्य पूर्वमेव प्रतिषेधाच्छब्दा-
नान्तु समयवशेनार्थप्रतिपादकत्वादुपपन्नमनुमानादर्थान्तरत्वे सति
प्रामाण्यमिति ॥

अथ चेष्टा प्रमाणान्तरमिति केचित्तन्निषेधार्थमाह—प्रसिद्धाभि-
नयस्य चेष्टया प्रतिपत्तिदर्शनात्तदप्यनुमानमेव । प्रसिद्धोऽभिनय-
श्चेष्टा कायिको व्यापारोऽर्थविशेषाविनाभूतो यस्यासौ तथोक्तस्तस्य
चेष्टयाऽर्थविशेषे प्रतिपत्तिः । यथा मुखाञ्जलिसंयोगाद्विशिष्टात्पिपासा-
प्रतिपत्तिः, तस्य तथा पूर्वमविनाभावोपलब्धेः । तथा चायं पिपासा-
न्वितो विशिष्टमुखाञ्जलिसंयोगवत्त्वात् तदन्यैर्वाविधदेवदत्तवत् ।
अतः पक्षधर्मत्वादिवलेन गमकत्वादेतदप्यनुमानमेवेति । एवमन्या-
पि चेष्टा नाट्यशास्त्रप्रसिद्धाऽनुमानेऽन्तर्भावनीयति ॥

अथोपमानं प्रमाणान्तरमिति केचित् । तन्निषेधार्थमाह—आप्ते-
नाप्रसिद्धगवयस्य गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेवेति ।
आप्तेन प्रसिद्धगोगवयसारूप्येण प्रसिद्धगवयस्य गवा गवयप्रतिपा-
दनादिति । यथा गौरैवं गवय इत्युपमानमिष्टम् । तदाप्तवचनमेव न
प्रमाणान्तरमिति । न चास्योपमारूपत्वात् प्रमाणान्तरत्वम् । विध्य-
र्थवादादिभेदेनापि प्रमाणानन्त्यप्रसङ्गात् । अथ सत्यप्यवान्तरभेदे
नामीषामाप्तोपदेशाद्भेदः । तदुपमानेऽपि समानम् । अथ वाक्यादुप-
लब्धसाहस्यस्याटव्यामटतो गवयार्थिनो मदीया गौरनेन सहशीति
ज्ञानमुपमानम् । असदेतत् । फलाभावात् अज्ञाननिवृत्तिः फलमित्यु-
क्तम् निवृत्तेः प्रध्वंसत्वात् । तथाहि—ज्ञानानुत्पत्तिर्विपरीतं वा ज्ञान-
मज्ञानमुभयथापि तन्निवृत्तिः प्रध्वंस एव । प्रमाजनकं च प्रमा-
णम् । न च हेयादिवुद्भयः फलम् । तदपाये सति कालान्तरेण सुख-
दुःखादिविनिश्चयानन्तरमुत्पत्तेः । न च साहस्यस्य प्रमेयत्वम् । त-

ज्ञानस्याफलत्वात् अभ्युपगमे वाऽन्यत्प्रमाणं वाच्यमिति । अथ गव-
यज्ञानमुपमानं मदीया गौरनेन सदृशीति ज्ञानफलं सादृश्यावच्छि-
न्नः पिण्डस्तदवच्छिन्नं वा सादृश्यं प्रमेयमिति । न चेदं ज्ञानमिन्द्रि-
यजम्, अदृश्यां व्यवस्थितस्य गृहावस्थितपिण्डविषयत्वेनोत्पत्तेः ।
न चानुमानजम्, लिङ्गव्यापारानुपलब्धेः । गोसादृश्यन्तु गवये
गृह्यमाणमप्यलिङ्गम्, व्यधिकरणत्वात् । तथाच मदीया गौरनेन स-
दृशी अस्य तत्सदृशत्वादिति व्यधिकरणतैव । अनुपपद्यमानस्यार्थ-
स्याभावात् नार्थपत्तिजम् । शब्दं विनाप्युत्पत्तेः न शाब्दम् । अभावस्य
च नियतविषयत्वम् । न चेदं स्मरणम्, गवयसादृश्यस्य गोपिण्डे पृ-
र्वमतनुभूतत्वादतः प्रमाणान्तरफलमेतदित्याशयः परस्य । यदि च
गोसादृश्यावच्छिन्नं गवयपिण्डमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादेवोपलभते तदा
प्रत्यक्षफलमेव न प्रमाणान्तरफलम् । तत्र किं स्मरणपेक्षमिन्द्रियमेव
ज्ञानं जनयति अनपेक्षं वेति । अनपेक्षस्य ज्ञानजनकत्वे अप्रसिद्धगो-
पिण्डस्य स्मरणेऽप्येतत्स्यात् । अथ पिण्डमात्रस्मरणेऽश्वादिपिण्डस्म-
रणे स्यात् । अथ गवयसादृश्यावच्छिन्नस्मरणपेक्षं जनकम्, तत्रापि
यदि स्मरणमत्रमपेक्षेत । गजादिस्मरणेपि स्यात् । अथ गोपिण्डस्म-
रणपेक्षम् । तत्रापि किं गोपिण्डमात्रस्मरणमपेक्षते गवयसादृश्याव-
च्छिन्नं गोपिण्डस्मरणं वेति । गोपिण्डमात्रस्मरणेऽश्वादिपिण्डस्म-
रणेपि स्यात् । गवयादिसादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डस्मरणपेक्षत्वे पूर्व-
मेवानुभवं वाच्यः । तदन्तरेण संस्कारानुत्पत्तेः स्मरणस्यैवाभावात् ।
अतः सविकल्पकज्ञानाभावेऽपि गवयसादृश्यावच्छिन्ने गोपिण्डे
पूर्वमनुभवोऽभ्युपगन्तव्यः । येन हि संस्कारोत्पत्तौ स्मरणान्मदीयया
गवा सदृशोऽयं गवय इति ज्ञानं स्यात् । पूर्वं च गवयसादृश्याव-
च्छिन्नगोपिण्डेऽनुभवप्रसिद्धा गवयोपलभ्यान्मदीया गौरनेन स-
दृशीति कथमेतत् स्मरणं न स्यात् । तथा पृष्टे ब्रवीति एतत्सदृशी
मयोपलब्धा, न तु प्रमाणान्तरं निर्दिशतीति मन्यमानः प्रशस्तो
भगवानन्तर्भावमाहेति ।

अन्ये तु यथा गौर्गवयस्तथेति वनेचरवाक्यात्सादृश्योपलभ्ये
सत्युपजातसंस्कारस्यादृश्यां परिभ्रमतो गोसादृश्यावच्छिन्नगवयदृ-
शने सति अविनाभावसम्बन्धस्मरणानन्तरं तथा चायं गोसदृश इति
ज्ञानमुपमानं मन्यन्ते, तस्मान्नानन्तरं गवयनामेति संज्ञासंज्ञिसम्ब-

न्धप्रतिपत्तिः फलं संज्ञासंज्ञिकरूपम्, संज्ञावच्छिन्नो वा पिण्डः प्रमेय-
मिति । नच वाक्यादेव संकेतप्रतिपत्तिः, गवयपिण्डस्य परोक्षत्वात्,
'प्रत्यक्षं संज्ञाकर्मेति, सूत्रव्याघाताच्च । न युक्तमेतत् । वाक्यादेव स-
ङ्केतस्य प्रतीतत्वात् । तथाहि-सादृश्यवाक्यस्यायमर्थो यो गोसदृशः
स गवय इत्येषं व्यवहर्त्तव्यः । स च वाक्यादुपलब्धसङ्केतः सादृ-
श्यावच्छिन्नं पिण्डमुपलभमानः परं व्यवहरति-अयं गवय-इति, न
तु सङ्केतं प्रतिपद्यते प्रतिपिण्डमन्यत्रापि सङ्केतप्रसङ्गात् । तथाहि-यत्र
यत्र गोत्वं पश्यसि तत्र तत्र गोशब्दः प्रयोक्तव्यः, तस्मान्वासावर्थः
प्रतिपत्तव्य इति सङ्केतग्रहे सति गोपिण्डोपलम्भादयं गौरिति प्रति-
पद्यते, न तु गोनामेति, व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । न तु सूत्रव्याघा-
तः, प्रत्यक्षशब्दस्य दृढप्रमाणोपलक्षणत्वात् । दृढप्रमाणपरिच्छिन्ने-
र्थं संज्ञा प्रवर्त्तते । यथा देशान्तरव्यवस्थितोऽपि पिता स्वपुत्रस्य ना-
म करोति-यज्ञदत्तनामासौ-इति । अथ जातिशब्दस्य प्रत्यक्ष ए-
वार्थं सङ्केतः, न अतीन्द्रियेष्वसङ्केतप्रसङ्गात् । दृष्टं च मनःशब्द-
स्यातीन्द्रियेऽपि मनसि दृढप्रमाणपरिच्छिन्ने सङ्केतः । तथा अयं गवय
इति कथं पुनर्भवान् जानातीति परेण पृष्ठो वनेचरेण ममाख्यातमिति
वचनमेव निर्दिशति, न तु सादृश्यात्प्रतिपन्नमिति । कारकेण च
व्यपदेशो यथा चक्षुषा प्रतिपन्नमनुमानाच्च प्रतिपन्नमिति । तथा नि-
विषयवाच्यप्रमाणम् । अथास्ति संज्ञासंज्ञिकरूपं प्रमेयम् । न । सम्बन्धप्र-
तिपत्तेः फलत्वं सम्बन्धिनः प्रमेयत्वानुपपत्तेः । अथ सम्बन्ध इव स-
म्बन्धिनः प्रतिपत्तिरेवोभयनिष्ठतयोपचरेणाभिधीयते । तथापि न
संज्ञासंज्ञिकरूपं प्रमेयम्, संज्ञायास्तदाभावात् । अथ स्वयमुच्चार्यं शब्दं
प्रतिपद्यते । न । विवक्षाक्रमेण शब्दात्प्रतिकाले सादृश्यज्ञानस्य प्रमा-
णस्यासम्भवात् । अथ जगतो विस्तीर्णतया कच्चिदुत्पन्नो गवयश-
ब्दः प्रमेयः । न । तस्याभूयमाणस्य प्रमेयत्वानुपपत्तेः । अथाप्रतिबन्ध-
सन्तानन्यायेन दूरं तस्यागमने ब्रह्मभाषितस्यागमनं स्यात् । अथ
स्मृतिसमारोपितस्य गवयशब्दस्य प्रमेयत्वम् । न । तत्कल्पनायां
कारणाभावात् । सादृश्यज्ञानानन्तरमयं गवयनामेति प्रतिपद्यते ।
न चान्तराले तत्स्मृतेरनुपवेशे प्रमाणमस्तीति । संज्ञावच्छिन्नस्य तु
पिण्डस्य प्रमेयत्वेन सम्बन्धज्ञानं स्यात्, तस्योभयालम्बनत्वादि-
ति । तथा परेणाप्यनुमानादुपमानस्य भेदमुपदर्शयता यथा तथेत्यु-

पसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेष इति वाक्यरूपमुपमानमिष्टमेव । तस्य चागमेऽन्तर्भावो न दोषायेति ।

अथार्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावार्थं दर्शनार्थापत्तिस्तदप्यनुमानमेवेति वाक्यम् । दृश्यत इति दर्शनं तस्मादुपलभ्यमानादर्थान्यथानुपपद्यमानादर्थस्याप्तिः प्राप्तिः प्रसङ्ग इति । तदुक्तम्—

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्या सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

इति षट्भेदाऽर्थापत्तिः । तत्र प्रत्यक्षपूर्विका तु यथा स्फोटोद्विलक्षणं कार्यमुपलभ्य तदन्यथानुपपत्त्या बन्धेर्दाहिका शक्तिः प्रतीयते । न चात्र प्रमाणान्तरेणाविनाभावग्रहणम्, शक्तेः प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । अनुपलब्धाविनाभावं च लिङ्गं न भवत्येषातः प्रमाणान्तरमेतत् । अनुमानपूर्विका तु यथा धूमादिभिः प्रतिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या तद्विशेषः प्रतीतिरिति । उपमानपूर्विका च यथाऽऽटव्यां गवयदर्शनानन्तरं मदीया गौरनेन सदृशीति गां प्रतिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या बाहदाहादिसामर्थ्यप्रतिपत्तिः । अर्थापत्तिपूर्विका तु रूपोपलम्भान्यथानुपपत्त्याऽवगन्तस्य चक्षुषः परिच्छेदका शक्तिः प्रतीयत इति । आगमपूर्विका तु जीवति देवदत्ते गृहे नास्तीति वाक्यात् गृहे असत्त्वं प्रातिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या बहिर्भावप्रतिपत्तिः । न च बहिर्भावाविनाभूतं किञ्चिल्लिङ्गमस्तीति प्रमाणान्तरफलमेतत् । अभावपूर्विका तु यथा सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्या देवदत्तस्य गृहे असत्त्वं प्रातिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या बहिर्देशसम्बन्धः प्रतीयते । अन्तर्भावमाह—तदप्यनुमानमेव न प्रमाणान्तरम् । तथा च स्फोटादिकार्येणः स्मरतीन्द्रिया शक्तिः प्रतीयत इत्यसदेतत् । तस्याक्षरमसहकारिव्यतिरेकेण पूर्वमेव प्रतिषेधात् । प्रतिबन्धकाभावविशिष्टोऽग्निसंयोग एवाग्नेः शक्तिस्तत्सद्भावे कार्यकरणात् । अग्नित्वं तु निजा शक्तिः सापि प्रत्यक्षैव । यच्चानुमानात् सामान्यावबोधे सत्यर्थापत्तितो विशेषावबोध इति । तदपास्तमेव । सामान्यविशेषस्य साध्यत्वादिति वदता । उपमानस्य तु स्मरणादभेदेऽपि तत्पूर्विकार्थापत्तिरनुमानमेव, व्याप्तेः पूर्वमेव ग्रहणात् । तथाच सादृश्यावच्छिन्नो गोपिण्डो बाहविसमर्थः तत्पिण्डत्वापूर्वोपलब्धैर्विधगोपिण्डवत् । अर्थापत्तिपूर्विकाप्यर्थापत्तिरनुमितानुमानमेव । तथा च रूपोपलब्धिः करणकार्या

क्रियात्वात् विद्यादिक्रियावदिति । चक्षुः प्रसिद्धं, तच्चानुमितं शक्ति-
मत् करणत्वाद्वास्यादिवदिति । या चेयं जीवति देवदत्ते गृहे नाम्नी-
त्यन्यथानुपपत्त्या बहिर्भावप्रतिपत्तिः । साप्यनुमानमेव, व्याप्तेः पूर्व-
मेव ग्रहणात् । तथाहि-देवदत्ता बहिर्देशसम्बन्धी जीवनसम्बन्धि-
त्वे सति गृहेऽनुपलभ्यमानत्वाद्भिषणुमित्रवत् । जीवनसम्बन्धित्वं
च देवदत्तस्यार्थापत्तिवादिनाप्यागमादेव प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा-
ऽर्थापत्तिर्न प्रवर्त्तत । समानं चैतदभावपूर्विकायामप्यर्थापत्ताविति ।
प्रमाणपञ्चकाभावेनापि जीवतो देवदत्तस्य गृहे असत्त्वप्रतिपत्तौ ब-
हिर्देशसम्बन्धोऽनुमीयते । एवमन्यदप्युदाहरणमर्थापत्तेरविनाभा-
वोपदर्शनेनानुमान एवान्तर्भावनीयम् । तयोत्पत्तिं विनाऽन्यथानुप-
पत्तेरुपदर्शयितुमशक्यत्वादिति । अथ विरोधिनाः सर्पादेर्विस्फूर्ज-
नादिशब्दश्रवणात्तदनुमितौ विरोधिन्त्येव नकुलादौ प्रतिपत्तिः
प्रमाणान्तरमिष्टं कैश्चित् । तदनुमितानुमानमेव, व्याप्तेः पूर्वमेव ग्रह-
णात् । प्रयोगस्तु विस्फूर्जनशब्दो भुजङ्गकार्यो विस्फूर्जनशब्दत्वात्
पूर्वोपलब्धैर्विधस्फूर्जनशब्दवत् । एवमनुमितः सर्पः सन्निहितेन
विरोधिना तद्वान्विस्फूर्जनशब्दकर्तृत्वात्पूर्वोपलब्धैर्विधादिवदिति ।

सम्भवः प्रमाणान्तरमिष्टं परैः । तन्निषेधार्थं सम्भवोऽप्यविना-
भावित्वादननुमानमेवेति वाक्यम् । यत्र हि सहस्रं तत्रावश्यं शतं स-
म्भवतीत्यविनाभावस्य ग्रहणात् । तथा च सहस्रे स्वसमुदायिश-
तवत् सहस्रत्वात् पूर्वोपलब्धसहस्रवत् ।

कार्यानुत्पादेन कारणाभावः प्रतीयत इत्यभावरूपतयैव प्रमाणा-
न्तरमिति केचित् । तन्निषेधार्थं न परं सम्भवोऽभावोऽप्यनुमानमेवेति ।
यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गमविनाभावस्य पूर्वमेव ग्रहणात् ।
तथा अनुत्पन्नं कारणसद्भावे, कार्यानुत्पादस्य कारणाभावेनाव्यभि-
चात् । तथाच कार्यानुत्पत्तिः कारणाभाववती कार्यानुत्पत्तिवत्वात्
उभयाभिमतकार्यानुत्पत्तिवत् । एवं प्रतिबन्धकाभावः प्रत्यक्षादेसा-
मग्रीषु सम्भवतीति प्रत्यक्षादिष्वप्यन्तर्भावोऽभावस्येति द्रष्टव्यम् ।
अथ सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्या वस्तुनोऽभावस्य ग्रहणमिति
प्रमाणान्तरमभावः । यथाहि भाषांशपरिच्छेदे भावस्य व्यापारस्तथा
तदभावपरिच्छेदे अभावस्याप्यभ्युपगन्तव्यः । तदुक्तम् —

प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु भाषांशो गृह्यते यदा ।

व्यापारस्तदभावस्याप्यभाषांशो जिघृक्षिते ॥

तथाहि—न प्रत्यक्षेणाभावस्य ग्रहणं तेन सम्बन्धाभावात् ।

सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ॥

प्रत्यक्षाभावादनुमानस्याप्यवृत्तिः, तस्य सम्बन्धिग्रहणापेक्षित्वात् । एवं शब्दस्यापि । उपमानार्थापत्त्योश्चाव्यापारात् प्रमाणपञ्चकाभावेनैव प्रमेयाभावस्य ग्रहणमिति । तदुक्तम्—

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥

नन्वेवं तर्हि व्यवहितेऽप्यर्थे प्रमाणपञ्चकव्यावृत्तेः सद्भावादभावग्रहणप्रसङ्गः । न वस्तुग्रहणप्रतियोगिस्मरणादेरपि व्यापारात् । तदुक्तम्—

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ।

वस्तुना भूतलादेः सद्भावं गृहीत्वा प्रतियोगिनं घटं च स्मृत्वा इन्द्रियव्यापारं विनैव मनसा प्रतिपद्यते—नेह भूतले घटोऽस्ति—इति । तथा देवकुलं दृष्ट्वा बहिर्निर्गतो देशान्तरव्यवधानादिन्द्रियसम्बन्धं विनापि परेण नास्तितां पृष्टः तदैव प्रतिपद्यते । तदुक्तम्—

वस्तुमात्रं गृहीत्वापि पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।

तत्रान्येनास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते ॥ तथा—

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनः परिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि ॥ इति ।

सर्वमेतदसत् । प्रत्यक्षादिनैवाभावस्य प्रतीतेः । तथा चाक्षव्यापारादिह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमपरोक्षमुपपद्यमानं दृष्टम् । अथेन्द्रियाणां भूतलग्रहणे व्यापारो नाभाव इति चेत् । न । भूतलग्रहणे प्रमाणाभावात् । विशेषणस्य हि पूर्वं ग्रहणं पञ्चाद्विशेष्यस्य भूतलं च विशेष्यमिति न तस्य पूर्वं ग्रहणे प्रमाणमस्ति । उपेत्यवादेन तूच्यते । यदि वस्तुमात्रग्रहणे सति प्रतियोगिस्मरणम् । घटावरुद्धभूतलोपलम्भेऽपि तत्स्मरणे नास्तिताज्ञानप्रसङ्गः । अथ विशिष्टवस्तुग्रहणे सति प्रतियोगिस्मरणम्, तर्हि येन विशेषणेन विशिष्टं वस्तु तद्वस्तु पूर्वं प्रतिपत्तव्यमिति किमिन्द्रियादिव प्रतीयते प्रमाणान्तराद्वेति । इन्द्रिवादेव प्रतिपत्त्यभ्युपगमे कथं नाभावः प्रत्यक्षविषयो विशिष्टतायास्तद्रूपत्वात् । न चानुमानादेर्व्यापारे प्रमाणमस्ति ।

यदि चान्यथा प्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्यैव विशिष्टता प्रतीयते, तत्राप्यन्यवस्तुग्रहणाभ्युपगमे विशिष्टताग्रहणमेवाभ्युपेयमित्यनवस्था स्यात् । तस्मादिन्द्रियेणैवेतरपदार्थविविक्तं भूतलमुपलभ्य प्रतियो-
गिनं स्मरतीत्यभ्युपगमे घटाभावस्य प्रतीतत्वादलं प्रमाणपञ्चक-
व्यावृत्त्येति । सद्दशप्रकाशकस्यैवासद्दशेऽप्यन्यव्यतिरेकाभ्यां व्या-
पारोपलब्धेर्न प्रमाणपञ्चकापरिच्छेदे वस्तुन्यभावस्य प्रमाणतेति
वाच्यम् । न चेन्द्रियेण सम्बन्धाभावादग्रहणम् । तस्य कार्येणैव स-
द्भावासिद्धेः । तथा च परोक्षपरोक्षज्ञानसद्भावेनेन्द्रियार्थयोर्योग्य-
तालक्षणः सम्बन्धोऽभ्युपगतः । न च कृपादाविवाभावेऽप्युपगन्तव्यः,
कार्यस्योभयप्राविशेषात् । तथा वैशेषिकैरप्यपरोक्षज्ञानसद्भावेने-
न्द्रियार्थयोः बोद्धा सम्बन्धोऽभ्युपगत इत्यभावेन विशेषणविशेष्य-
भावाऽस्त्येव । तेन हि सता अपरोक्षज्ञानोत्पत्तेः । न हि सदुपल-
म्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्या त्वभावग्रहणे कथं षडेव प्रमाणानीत्यवधार-
णम् । प्रमाणाग्रहे तस्यानुपपत्तेः । नहि सदुपलम्भकप्रमाणाभावस्य
परिच्छेदश्चैन्यत्तस्य परिच्छेदकं प्रमाणमस्ति । अथ प्रमाणपञ्चका-
भावस्यानेकत्वात् कश्चित् कस्यचित् ग्राहको भवति, एवं तर्हि तस्या-
प्यन्येन ग्रहणं तस्याप्यन्येनैत्यनवस्था स्यात् । न च प्रमाणव्यक्तेरे-
कत्वात्तदग्रहणे तन्निष्ठस्य षडेवेत्यवधारणस्य सम्भवः स्यात् । वै-
शेषिकाणान्तु प्रमाणव्यक्तीनामानन्त्येऽप्येकं लक्षणमुपग्राहकमस्तीति
युक्तं प्रमाणग्रहणे सत्यवधारणमिति । यच्चैवं-देवकुलमात्रं दृष्ट्वा नि-
ष्क्रान्तोऽन्येन पृष्टस्तं देव हस्त्यादेर्नास्तितां प्रतिपद्यत-इत्युक्तम् । तन्न
अस्य स्मरणत्वात् । यद्यापि पूर्वं हस्ती नास्तीत्यादि सविकल्पकं
ज्ञानं नोत्पन्नम्, तथापि हस्त्याद्यभावविशिष्टे देवकुले निर्विकल्पकं
ज्ञानमुत्पन्नम् । अन्यथा हि यदाहं देवकुलमद्राक्षं न तदा तं समीप-
वर्त्तिन इमिनमिति प्रश्नानन्तरं स्मरणं न स्यात् । तत्तु दृष्टम् । यस्य
वस्तुनः पूर्वं ताभावः परिच्छिन्नः तत्र परप्रश्नानन्तरं संशये । न नि-
रीक्षितं मया किं तत्र देवदत्तोऽस्त्युत हस्तीति । न चेदानीमभावं
निश्चिनोति आगमस्यापि प्रमाणान्तरेणार्थतयाभावप्रतिपत्तिः । ना-
मोपदेशेन कदाचित् सम्भवात् । अतः पूर्वमेव हस्त्याद्यभावस्य प्रती-
तेर्युक्तमेतत् स्मरणं-न मया तत्र हस्ती दृष्ट-इत्यादि । अभावस्य च
प्रमेयत्वं क्षणभङ्गावसरे व्यवस्थापितमेवेति ॥

अथानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यं यथेह षटे यक्षः प्रतिवस-
तीति । अस्यापि यदि प्रमाणान्तरेणार्थतथाभावप्रतिपत्तिः नातोप-
देशादर्थान्तरत्वमित्याह तथैतिह्यमवितथमातोपदेश एव । तथाहि
पूर्वप्रमाणानि नार्थान्तरं तथैतिह्यमप्यवितथं यथार्थमातोपदेश एव
न प्रमाणान्तरम् । विपर्यये त्वप्रामाण्यमिति ।

अथ प्राक् सूचितस्य परार्थानुमानस्य व्याकरणार्थं पञ्चावयवेने-
त्यादिप्रकरणम् । परार्थानुमिति लक्ष्यनिर्देशः । पञ्चावयवेन वाक्ये
न स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनमिति लक्षणम् । स्वनिश्चितार्थः साध्यः
प्रतिपाद्यतेऽनेनेति स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं लिङ्गं तत्पञ्चावयवेन वा-
क्येन सहितं परार्थमनुमानम् । प्रतिपत्तिर्वा प्रतिपादनं स्वनिश्चिता-
र्थविषयं ज्ञानं पञ्चावयवेन वाक्येन जनितं यतः कारकसमूहात् भव-
ति तत्परार्थमनुमानमिति साध्यार्थवाक्यार्थवादिनां व्याख्यानम् ।
लिङ्गवाक्यार्थपक्षे त्वयतेऽनेनेत्यर्थो लिङ्गं प्रतिपाद्यत इति प्रतिपादनं
पञ्चावयवेन प्रतिपाद्यमानं लिङ्गं परार्थानुमानमिति । यदि वा स्व-
निश्चितार्थप्रतिपत्तिः प्रतिपादनं, तच्च पञ्चावयवेन वाक्येन जनितं प-
रार्थमनुमानमिति । नन्वेतस्मिन्पक्षे कथं स्वार्थाद्वािशस्यते परार्था-
नुमानम् । चक्षुरादिना शब्देन वा लिङ्गं प्रतिपद्य तस्मात्साध्यं प्र-
तिपद्यत इति कुतः स्वार्थपरार्थ इति भेद इति । न च परसम्पादिता-
च्छब्दालिङ्गं प्रतिपद्यत इति विशेषः, चक्षुरादिरपि परसम्पादित-
त्वात् । शब्दरूपतायैलक्षण्यं तु वैधर्म्यमात्रमेव । अतः साध्यवाक्या-
र्थपक्षो दोषानुपपत्तिरग्राह्य इति । तथा च केवलं लिङ्गं चक्षुरादिना प्र-
तिपद्यन् साध्यप्रतिपत्तौ स्वार्थानुमानमशब्दसहितम् । शब्दसहितं तु
परार्थानुमानमिति विशेषः । तस्मादित्यनेन समर्थलिङ्गपरामर्शानन्त-
रमनित्य एवायमिति साध्यप्रतिपत्तेः संवेदनाच्च साध्यमेव वा-
क्यार्थः । तस्मादित्येवमन्तमेव वाक्यम् । शेषं चाभिप्रायनिवेदनमि-
ति । न त्वार्थं साध्यवाक्यार्थपक्षे बाधकानुपपत्तिरित्यलमनिविस्तरं ।

पूर्वस्य सङ्ग्रहवाक्यस्य विवरणम्-पञ्चावयवेनैव वाक्येन, न ह्यव-
यवेन दशावयवेन चेति । केषाम् ? संशयितविपरिताद्व्युत्थानां स्व-
निश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थमनुमानं विज्ञेयम् ।

अथ निरवयवत्वाद्वाक्यस्यानुपपन्नमतत् पञ्चावयवेनेति । तथा
च वर्णानां न समुदितानामर्थप्रतिपादकत्वम्, क्रमभाविनामाशुविना-

शित्वेन समुदायासम्भवात् । न व्यस्तानाम्, एकस्मादेशार्थप्रती-
तावन्येषामुच्चारणवैयर्थ्यात् । उपलभ्यते च शब्दादुच्चारितार्थप्रतिप-
त्तिः । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या वर्णकलापादतिरिच्यमानः स्फोटः प्रती-
यत इति । तथा गौराति शब्दोच्चारणादभिज्ञाकारं विज्ञानं श्रोत्र-
व्यापारादुत्पद्यमानं दृष्टम् । न चेदं संशयविपर्ययव्यतिरेकादवयवि-
ज्ञानवदभिज्ञमर्थं विना भवतीति । वर्णोच्चारणं तु स्फोटस्वरूपाभि-
व्यक्तये क्रियत इति न व्यर्थम् ।

असदेतत् । पूर्ववर्णानुगृहीतस्यान्यवर्णस्य स्वानुभवसहकारिणोऽ-
र्थप्रतिपादकत्वात् । तथा चैकस्मिन् वर्णे ज्ञाते तेन क्रियते संस्कारः,
पुनर्द्वितीयवर्णे ज्ञानं तेनापि पूर्ववर्णसंस्कारसहकारिणा संस्कार इति
क्रमेणान्यवर्णज्ञानम् तस्मात् पूर्वसंस्काराभिव्यक्तावशेषवर्णानुस्मर-
णे सत्यन्यवर्णादर्थप्रतिपत्तिः । न नैवं घटाद्यनुभवजनितसंस्कार-
स्यानुभवान्तरसहकारिणः संस्कारारम्भकत्वेनानिप्रसङ्गः । तत्र वि-
शिष्टादृष्टाभावात् तदभावस्तु कार्याभावेनैव ज्ञायत इति । अत्र च
कार्यस्य सद्भावाद्दिशिष्टोऽदृष्टः कारणत्वेन कल्प्यत इति ।

अन्ये तु शब्दार्थोपभोगप्रापकादृष्टनियमिताः पूर्ववर्णानुभवज-
नितसंस्काराः पूर्ववर्णेष्वेकं स्मरणमारभन्ते, तत्सहकारी चान्यो
वर्णः पदम् । यदि वा संस्कारमेकं विचित्रमारभन्ते, तस्माच्च पूर्व-
वर्णेष्वेकं स्मरणमिति ।

अन्ये तु पूर्ववर्णानां तज्ज्ञानानां चानिहितानामप्यन्यवर्णसह-
कारित्वमन्वयव्यतिरेकोपपत्तेः, यथाहि वर्तमानस्य कारणत्वमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां विज्ञानमेवमतीतस्यापीति । यदि वा पूर्ववर्णविनाशा-
स्तज्ज्ञानप्रध्वंसाच्च समीपवर्त्तिनोऽन्यवर्णसहकारिण इति क्षीणा-
र्थापत्तिः । एवंविधकल्पनानभ्युपगमे च वर्णोच्चारणवैयर्थ्यमेव
स्यात् । न च स्फोटाभिव्यक्तमुच्चारणम्, समस्तव्यस्तविकल्पानुप-
पत्तेः । न समस्तैरभिव्यज्यते, समुदायानभ्युपगमात् । न व्यस्तैः,
एकैवाभिव्यक्तौ शेषोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ कल्पनाऽऽश्री-
यते सार्थप्रतिपत्तावपि समर्थेत्यलं स्फोटपरिकल्पनया । अभिज्ञा-
कारं च ज्ञानमन्यवर्णविषयं वर्णत्वावषयं वा । यदि वा घनावस्थि-
तिप्रत्यक्षेष्टिव वर्णेषु भ्रान्तमाभिज्ञाकारं विज्ञानमिति न स्फोटसि-
द्धिः । शब्दाभिव्यक्ताविव स्फोटाभिव्यक्तावपि दोषा इति समान-

तथा शब्दपरीक्षायामेवाभिधास्यन्त इत्यलम् । वाक्यकल्पना त्वेक-
स्मिन् पदे ज्ञानस्योत्पादः संस्कारस्य सङ्केतस्मरणस्य चोत्पद्यमानता
ततः संस्कारस्य सङ्केतस्मरणस्य चोत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्य-
मानता पदज्ञानस्य विनश्यत्ता ततः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पत्तिः स्मर-
णस्य विनश्यत्ता पदज्ञानस्य विनाशः संस्कारस्य द्वितीयपदज्ञानस्य
चोत्पद्यमानता ततो द्वितीयपदज्ञानस्योत्पादः पूर्वसंस्कारसाधिवेन
पदार्थज्ञानेन संस्कारस्योत्पादः संस्कारान्तरस्योत्पद्यमानता सङ्केत-
स्मरणस्याप्युत्पद्यमानता पदार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता पूर्वसङ्केतस्मरण-
स्य विनाशः ततो द्वितीयपदज्ञानसंस्कारस्योत्पादः सङ्केतस्मरण-
स्याप्युत्पादः पदज्ञानस्य विनश्यत्ता पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानता
पूर्वपदार्थप्रतिपत्तेर्विनाश इत्ययं न्यायः तावद्यावदन्त्यपदे
ज्ञानम् । तेन च कल्पनया तत्संस्काराभिव्यक्तेरशेषपदार्थ-
विषयं स्मरणं जन्यते । तेन च स्वानुभवेन च विशिष्टमन्य-
पदेमेव वाक्यम्, तस्माच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति । ननु पदज्ञानोत्प-
त्तेः पूर्वमदृष्टवशात्पदार्थविषयस्मरणोत्पादाभ्युपगमे तस्य पदज्ञाना-
त्सङ्केतस्मरणकाले नावस्थानमिति पदार्थप्रतिपत्तेरुर्ध्वं कथं वाक्या-
र्थप्रतिपत्तिः । न च पदार्थप्रतिपत्तिं विनैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, अ-
दर्शनात् । अथ पदज्ञानादूर्ध्वं कल्पनया तत्संस्कारेण स्मरणं जन्यते,
ततः पदज्ञानस्य विनश्यत्तेति सङ्केतस्मरणकाले तस्यानवस्थानान्
पदार्थप्रतिपत्त्यभावे न वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति दूषणं तदवस्थमेव ।
असत्वेतत् । वाक्ये सङ्केतानुपपत्तेः । अन्यपदं वाक्यमेव । तदन्ता-
र्थस्तु वाक्यार्थ इति । यदा च पूर्ववर्णतज्ज्ञानादूर्ध्वं कल्पनया त-
त्संस्कारेण स्मरणं जन्यते ततः पदज्ञानस्य विनश्यत्तेति सङ्केतस्मर-
णभावविशिष्टोन्मोहो वर्णः पदम् । तद्वैवा वाक्यकल्पना । अन्यथा पू-
र्ववर्णेषु ज्ञानद्वारेण संस्काराद्विचित्रस्मरणानुग्रहीतोन्मोहो वर्णः पदमि-
त्यभ्युपगमेन पदार्थज्ञानानन्तरं पदज्ञानं स्यात्, वर्णज्ञानव्यवधानात् ।

अन्ये तु पूर्वार्थस्य प्रतिप्रतिसमाधानार्थमन्यपदज्ञानानन्तरं क-
ल्पनया तत्संस्कारः सङ्केतानुभवजनितसंस्कारश्चैकं स्मरणमारभ-
ते । ततः पदार्थज्ञानस्योत्पादः पदज्ञानस्य विनश्यत्ता स्मरणानुभ-
वबोद्धाविरोधः इति । ततः स्मरणानुभवविशिष्टादन्त्यपदावाक्या-
र्थप्रतिपत्तिरिति ।

अन्ये तु यद्यप्यन्यपदज्ञानानन्तरं सङ्केतस्मरणोत्पादार्थविबोधे सति पदज्ञानं विनष्टं, तथापि पुनस्तस्मिन्नेव ज्ञानमुत्पद्यते ततः कल्पनायाः तत्संस्कारात् स्मरणोत्पादे सत्यन्त्यपदाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति ।

असदेतत् । शब्दस्य विरम्य व्यापारप्रतिषेधात् । एकदा पदं स्वविषयज्ञानं कृत्वा पुनर्न करोतीति ।

अन्ये तु प्रतिज्ञादिपदस्य पदान्तरोच्चारणकालेऽप्याकाशे पदान्तरास्मभक्तत्वेनावस्थानं तावद्यावदन्यपदम्, ततः पञ्चभिः पदैः श्रोत्रदेशे वाक्यमवयवाविभूतमारभ्यते, ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति । निरस्तं चेतदनुभवेन । न हि पूर्वपूर्वपदस्योत्तरोत्तरपदकाले सर्वेषां च वाक्यकालेऽनुभवोऽस्तीति ।

अन्ये त्वेकस्मिन् पदे ज्ञानं तेन क्रियते । संस्कारः पुनर्द्वितीयपदज्ञानं तेन प्राक्तेन संस्कारेणान्यः संस्कार इति तावद्यावदन्यपदे ज्ञानमिति । ततः प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तौ पदचतुष्टयविषयं स्मरणमुत्पद्यते । तद्विशिष्टं चान्यपदं वाक्यमिति । न चात्रानुभवेन विरोधः, कारणांशस्यैव कीर्त्तनात् ।

अन्ये स्मरणेनानुभावस्याविरोधं मन्यमानाः कल्पनामाश्रयन्ते । पदज्ञानात् सङ्केतस्मरणस्योत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानता ततः पदार्थज्ञानस्योत्पादः पूर्वपदज्ञानस्य विनश्यत्ता द्वितीयपदज्ञानस्योत्पद्यमानता ततो द्वितीयपदज्ञानस्योत्पादः पदार्थज्ञानस्य विनश्यत्ता पदज्ञानस्य विनाशः सङ्केतस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्यनेन क्रमेणान्यपदज्ञाने सति वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । न चात्र पूर्वपदपदार्थानुस्मरणेन प्रयोजनमस्ति । तत्कार्यस्य विनश्यदवस्थपदज्ञानेनैव कृतत्वात् । पूर्वपदानुरक्ते हि द्वितीयपदे ज्ञानमुत्पन्नं तदनुरक्तं तृतीयपदमित्यशेषपदानुरक्तमन्यपदमिति वाक्यम् ।

एतच्चासत् । यथाहि दण्डीति ज्ञानं दण्डानुरक्तमेव नैवं द्वितीयपदज्ञानं पूर्वपदानुरक्तमिति । न चायं नियमः सम्भवति—पूर्वपदानन्तरमेव द्वितीयादिपदोच्चारणं कतिपयकालव्यवधानेऽप्युच्चारणेऽर्थप्रतिपत्तिदर्शनादिति पूर्वैव कल्पना न्याय्या । अथास्त्वेवं वाक्यपरिकल्पना वाचकत्वं तु निषिध्यते अन्वयव्यतिरेकाभावात्, पदार्थेभ्यस्तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । यत्र हि प्रमाणान्तरेणापि पदार्थ-

प्रसिद्धिस्तत्रान्तरेणापि वाक्यं वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्हृष्टा । यथा—

पश्यतश्चक्षुषा रूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।

खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

तथाच दूराच्चक्षुषा श्वेतं रूपमुपलभ्य हेषाशब्देन वाऽऽवत्वजाति-
मनुमिनोति खुरनिक्षेपशब्देन च धावनाक्रियामवगत्य वाक्यं विनापि
वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । सत्यपि च वाक्ये पदार्थानामप्रतिपत्तेर्न वा-
क्यार्थप्रतिपत्तिः, यथा प्रसिद्धपदार्थैः कविभिर्विरचिते वाक्ये इति ।
तस्मादभिहितपदार्थानां आकांक्षायोग्यतासन्निधिद्वारेण वाक्यार्थग-
मकत्वमिति । न युक्तमेतत् । शब्दस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथा च
पदरूपस्य तावदप्रामाण्यमनुवादकत्वात् । तदुक्तम्—

पदमभ्यधिकाभावान् स्मारकाश्च विशिष्यते ।

यच्चाधिक्यं भवेदेतत् स पदस्य न गोचरः ॥

वाक्यन्तु पारम्पर्येणाप्यवाचकमिति कथं शब्दः प्रमाणं स्यात् ।
अथ पदैरभिहितानां च पदार्थानां गमकत्वादिति पारम्पर्येण शब्दः
प्रमाणम् । तर्हि श्रोत्रपरिच्छिन्नस्य शब्दस्यार्थपरिच्छेदे व्यापारादि-
ति पारम्पर्येण प्रत्यक्षस्यापि चोदनाविषये सन्निधिप्रामाण्योपपत्तेः कथं
चादनैव धर्मे प्रमाणम् प्रमाणमेव चादनेति नास्यावधारणस्य व्याघातः ।
वाक्यस्यार्थपरिच्छेदकत्वानभ्युपगमे च प्रमाणान्तरासम्भवात् प-
दार्थानां प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावश्चिन्तनीयः । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण स-
ह व्यापारानुपलब्धेर्न प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । अविनाभावस्यानुपपत्तेर्ना-
नुमाने । अनुपपद्यमानार्थासम्भवान्नार्थापत्तौ । उपमानाभा-
वयोश्च नियतविषयत्वमेव । प्रमाणान्तरस्य चानभ्युपगमादयुक्तमे-
तत् । न च पदानां स्वार्थप्रतिपत्तावेव चरितार्थत्वम् । उक्तन्यायेन
वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि व्यापारात् । विरम्य व्यापारस्त्वेकमर्थं प्रति-
पाद्य पुनस्तमेव प्रतिपादयन्तीति प्रतिषिद्धः । यच्चेदं विनापि वा-
क्येन वाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्युक्तम् । तदपरिज्ञानात् । वाक्येन हि
जनिता वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षानुमानसम्पादिताः श्वेतोऽश्वो-
धावतीति बुद्ध्यः । यदपीदं पदार्थाप्रतिपत्तौ सत्यपि वाक्येन वा-
क्यार्थप्रतिपत्तिरिति । तदसत् । पूर्वपदपदार्थस्मरणानुगृहीतस्यान्य-
पदस्य वाक्यत्वाच्चावश्यमर्थप्रतिपादकत्वमिति व्यभिचाराभावः ।
अन्विताभिधानन्तु न सर्वपदानाम्, एकेनैव क्रियाकारकसंसर्गान्वित-

स्य पदार्थस्याभिधाने शेषपदोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अधान्त्यं पदमन्विताभिधायकम्, तस्यापि पूर्वपदानपेक्षित्वे तदुच्चारणवैयर्थ्यम् । सापेक्षित्वे तु नास्मत्सिद्धान्ताद्भेदः ॥

के पुनरवयवाः तदाह—

(भा०) अवयवाः पुनः—प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञा । प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोऽपदेशविषयमापादयितुमुद्देशमात्रं प्रतिज्ञा । यथा द्रव्यं वायुरिति ।

अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता भवन्ति । यथाऽनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी, घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी, ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी, वैशेषिकस्य सत्कार्यमिति ब्रूवतः स्वशास्त्रविरोधी, न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी ।

(व्यो०) प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः, वाक्यैकदेकदशत्वात्, न पुनः परोपगता जिज्ञासादयः, तेषामशब्दरूपत्वात् ।

ततोऽपदेशक्रमेणावसरप्राप्तायाः प्रतिज्ञायास्तावल्लक्षणमुच्यते— अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति । अनुमेयः प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टो धर्मः । धर्मविशिष्टता ह्यस्तित्वाद्यपेक्षया सर्वपदार्थेष्विति प्रतिपिपादयिषितपदम् । यो हि धर्मः प्रतिपादयितुमिष्टः तद्विशिष्टो धर्मो पक्षः । तस्योद्देशमात्रं प्रत्यक्षाद्यविरुद्धम् परेषामनिश्चिताभिधायकं वचनं प्रतिज्ञेति । अपदेशस्य हेतोर्विषयापादनमर्थः प्रयोजनमस्येति प्रयोजनोपन्यासः । प्रयोगस्तु—प्रतिज्ञा इतरस्मात् मिद्यते प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानुमयोद्देशत्वात् । यस्तु न मिद्यते न चासावेवं यथादाहरणादिरिति । अनुमेयोद्देशे वा प्रतिज्ञेति व्यवहर्त्तव्यम् यथोक्तानुमेयोद्देशत्वात्, यस्मै न व्यवहियते न चासावेवम्,

यथापदेश इति । उदाहरणन्तु यथा द्रव्यं वायुरिति । ननु चाभा-
धनाङ्गं प्रतिज्ञावचनं तदन्तरेणापि सम्बन्धवचनमात्रादर्थप्रतीतेः ।
तथाहि-यद्यत् कृतकस्तत्तन्नित्यं दृष्टं यथा घटः तथाच कृतकः
शब्द इत्यत्र सामर्थ्यादेव प्रतिज्ञार्थसिद्धेर्व्यर्थं तदाभिधानम् । अत्र
च प्रमेयस्य प्रमाणनैव सिद्धेः सामर्थ्यं किरूपमिति चिन्त्यम् । न
प्रत्यक्षस्वरूपम् , इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण विप्रतिपत्तिविषयस्यापरि-
च्छेदात् । एवमागमेनापीति । अधानुमानमेव सामर्थ्यं तदवश्यमर्थ-
प्रतिपत्तां पक्षधर्मत्वादिकम् अपेक्षत इति । प्रतिज्ञावचनमन्तरेण सप-
क्षासपक्षाप्रविभागे सति तदर्थप्रतीतेर्न गमकमिति । अथाभिधीय-
मानानुमानव्यतिरेकेणान्यदनुमानं प्रस्तुतानुमानसामर्थ्यम् । न । त-
स्याप्यविनाभावानपेक्षित्वं न गमकत्वम्, प्रतिज्ञावचनं च विना तदर्थ-
प्रतीतेरिति पूर्वदोषानुपह्नात् । न चाभिप्रेतार्थप्रतिपादनायानुमानोप-
न्यासकाले तदर्थसिद्धयेऽनुमानान्तरं पश्यामः । न च कृतकत्वानि-
त्यत्वयोः सामान्येन व्याप्त्यभिधाने । समर्थसाधनस्य शब्द एवोपसं-
हाराद्विज्ञायते--अत्रैवानित्यत्वमस्याभिप्रेतमिति, सम्बन्धाभिधानस्य
विरुद्धाविरुद्धाभिप्रायेणापि समानतया विवेकप्रतिपत्तेरभावप्रसङ्गात् ।
अथ यद्यत् कृतकस्तत्तन्नित्यं दृष्टमिति व्याप्तिवचने विरुद्धवादी अ-
नित्यत्वेन च कृतकत्वस्य व्याप्तिवचने तत्त्ववादीनि विनिश्चयः । तत्र ।
कृतकत्वानित्यत्वयोः व्याप्तेः प्रतिपादयितुमशक्यात् । तथा च न
कृतकेषु घटादिषु नित्यत्वं नित्येषु चाकाशादिषु कृतकत्वमिति दृ-
ष्टान्तदोषेण गतार्थत्वात् कथं विरुद्धत्वम् । यदा च नित्यः शब्द
इति प्रतिज्ञाय कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिं ब्रूते । तदाभिप्रेतार्थविप-
रीतेन व्याप्तिकथनाद्विरुद्धवाद्ययमिति विशेषाध्यवसायो भवत्येव ।
ननु नित्यानित्याभिप्रायेणैवापि नित्यः शब्द इति वचनसम्भवात्
प्रतिज्ञावचने सत्यपि तत्त्वान्तरवादिनोरनिश्चय एव । न । वचनेनै-
वाभिप्रायविशेषप्रसिद्धेः । न हि तत्कृतां वचनादन्तेऽभिप्रायवशो
प्रमाणान्तरमस्तीति नित्यवचनान्नित्याभिप्राय एव निश्चीयते । अभि-
प्रायान्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत एव वादिप्रतिवादिनोर्ज-
यपराजयव्यवस्था प्राद्गिनैः क्रियते । यत्राप्यन्यथा प्रतिपद्यमानाः
विचित्राभिप्रायतया प्रकरणार्थमन्यथा ब्रूयते । तत्रापि वचनाविशेष-
णैवाभिप्रायविशेषोऽनुमेयः । विश्वान्तराद्वचनान्तरानुत्पत्तेः । अभ्यु-

हरिदास-संस्कृत-सीरिज ।

- १ पाणिनीयशिक्षादिसंग्रहः । अर्थात् पाणिनीयशिक्षा
भाष्यसहिता, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, गणपाठः,
वार्त्तिकपाठः, धातुपाठः, परिभाषापाठः, लिङ्गा-
नुशासन, उणादिसूत्रपाठः, फिट्सूत्रपाठः,
नवाह्निकभाष्यवार्त्तिकपाठश्चेतद्दशपाठसंग्रहात्म-
कोऽयं ग्रन्थः मूल्यम् ०-८-०
- २ लघुसिद्धान्तकौमुदी । विषमस्थल टिप्पणी सहिता
(शिक्षा सूत्रपाठ धातुपाठ-गणपाठ वार्त्तिकपाठ-
परिभाषापाठ सहिता) ग्लेज़ कागज मूल्यम् ०-१२-०
" मोटा रफ कागज " ०-१०-०
" पतला रफ कागज " ०-८-०
- ३ शब्दरूपावलिः । (शतशब्दा) अर्थात् १०० संख्य-
शब्दानां रूपाणि । " ०-२-०
- ४ सागस्वतम् । सटीप्पण पूर्वार्द्धम् । " ०-८-०
- ५ पूर्वपक्षावली । सपण्डिता । " ०-३-०
- ६ वेदान्तपरिभाषा । धर्मराजाध्वरीन्द्रकृता । शिवदत्त-
पण्डितकृतार्थदीपिकाटीका सहिता । वेदान्ताचार्य
भट्ट ज्येष्ठकृष्णशास्त्रिकृत विषमस्थलावबोधिन्या
बृहद्दीपण्या समेता । मूल्यम् १-४-०
- ७ श्रुतबोधः । महाकवि श्रीकालिदासविरचितः ।
पं० श्री कनकलाल शर्मा (मैथिलेन) विरचितया
परिज्ञापयोगिन्या विमलाय्यया संस्कृत टीकया
भाषाटीकया च समलंकृतः । मूल्यम् ०-३-०
- ८ पुष्पिणीयस्तोत्ररत्नाकरः । पुरुषोत्तमनामसहस्र-
पांडसंग्रन्थसर्वोत्तमस्तोत्रप्रभृति (८५) स्तोत्रग्रन्थ-
समूहात्मकः । मूल्यम् ०-१२-०
- ९ कर्पूरस्तवः । श्रीमहाकालप्रणीतः । पण्डितराजरङ्ग-
नाथ विद्वद्विरचित दीपिकाख्यटीकया, तथा साहि-
त्याचार्य पण्डित नारायणशास्त्रि खिस्ते-कृत-परि-
मल नामकया टीकया च समन्वितः । मूल्यम् ०-६-०

प्रकाशक—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

काशिसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयाद्यथाधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा “गुण-
निरूपणदिनकरीय” महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकाटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०-८
- ९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीर्वद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्योतिषं १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
म्बाकमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सनत्सुजार्तीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्याया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४
- १४ कुमारसंभवमहाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० सञ्जीवनी
शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १-८
- १५ श्रुतबोधदल्लन्दाग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छन्दः १) रु० ०-६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-
प्पणा । (न्यायं २) रु० १-०

- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०
- १८ संक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं) रु० ८—०
- १९ लघुजूटिका—अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
र्मितः । (व्याकरण २) रु० ०—८
- २० कानीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०
- २१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा
(बिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायविन्दुः । भाषाटीका-
सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरण ३) रु० ४—०
- २४ न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण
(न्यायविभाग ३) रु० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशशिस्त्रिकृतया
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययी-
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या० ४) रु० ४—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् ।
म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनक-
लाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् ।
(काव्य ३) रु० ०—१२
- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया-
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपू-
र्य, सूत्राङ्कान् संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) यन्त्रस्थ

- ३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दान्नासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ
- ३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिधुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमांसा २) रु० १—०
- ३३ न्यायवातिकम् । न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजाह्यांतकरविरचितम् । महर्षि—गांतमादिचरितसम्बलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं वि० ५) रु० ६—०
- ३४ शुक्रयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोदराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वेदिकं ३) रु० ८—०
- ३५ शुक्रयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वेदिकं ४) रु० ६—०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदण्णयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणमूत्राणां वृत्तिः विद्वद्भर—वामन—जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) रु० ६—०
- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—४
- ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः । श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ६) रु० २—०
- ४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्यौतिषं २) रु० ०—६
- ४१ मेदिनीकोशः । मेदिनीकारविरचितः । (काशं १) रु० १—८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । सपूर्णम् । (भाग १—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०
- ४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगांतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायप्रज्ञाननभटाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्याविसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०
- ४४ दानमयूखः । विद्वद्भरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
- ४५ कालमाधवः । विद्वद्भरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८

काशीसंस्कृतसीरीज ।

४

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवजभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरणभाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिष ३) रु० २-०		
४७ फक्किप्रकाशः । उपाध्यायपाह्वैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्याविभूषितः । (व्याकरण ८) रु० १-४		
४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) रु० १-४		
४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणामैथिलेन । (काव्य ४४) रु० ४-०		
५० अधिकरणा	१-०	
५१ रघुवंशमहकृतसुभावय	५०	
	११	
	० १-४	
५२ काथबोधः	५०-८	
५३ रसचन्द्रिका	११-०	
५४ अलङ्कारमु	१-१२-०	
५५ वृत्तरत्न		
	१-८	
५६ अल		
	१-४	
५७ शा		
	२-०	
५८ प्रौढ		
	—०	
५९ आ		
	—०	

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

- ६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) यन्त्रस्थ
- ६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयापकुलपतिपदं विभूषयज्ञिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर भुव महोदयैः लिखितेन प्राक् कथनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १-८
- ६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपारेशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १-०
- ६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १-०
- ६४ व्यासिषैश्चक्ररहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमधुरानाथ-ट. ऋषांगीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्द्धारिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्या० वि० ८) रु० ०-१२
- ६५ सिद्धान्तविन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान्-शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघु-व्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) रु० ५-०
- ६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशीचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतय-तिकमनिरूपणान्तकः, महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्द-पन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १-८
- ६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विश्वनाथमिश्रकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २-०
- ६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । (कोश वि० २) रु० २-०
- ६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्नाथकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देशविषौषधिव्याख्यया महोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कुषाव्याख्यया समेतम् । (सम्पूर्णम्) रु० ३-८

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।

